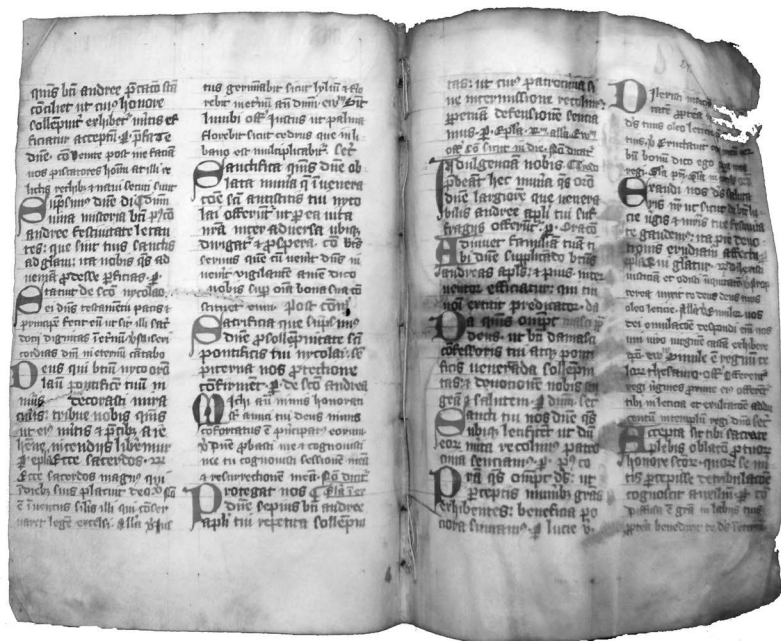

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2008

Medeltida skrifvarverkstäder i Åbo stift

Latinet i norra Europa

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén
Johanna Ilmakunnas • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Henrik Meinander • Eljas Orrman • John Strömberg
Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-191 24347 (Marjanen)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Bortom fragmenten

Handskriftsproduktion och boklig kultur i det medeltida Åbo stift¹

JESSE KESKIAHO

Inledning

Försiktigt räknat äger vi ungefär tjugo relativt fullständiga handskrifter som sannolikt skrivits i Åbo stift under medeltiden. Det rör sig om mycket anspråkslösa, på papper skrivna liturgiska och administrativa texter från slutet av 1400-talet och början av 1500-talet. Om man räknar in böcker som producerats på annat håll men som förmodligen använts i stiftet under medeltiden, blir gruppen något äldre och mångsidigare, men källorna för den medeltida bokliga kulturen i Finland är ändå mycket anspråkslösa i kvantitativa termer.² I Nationalbiblioteket i Helsingfors finns ändå över 10 000 medeltida pergamentsblad, som från Gustav Vasas tid till de första decen-

¹ Artikeln baserar sig på ett föredrag hållet vid den internationella pergamentfragment-workshopen i Helsingfors 11–13.10.2007. Jag vill tacka alla deltagare för konstruktiva kommentarer, särskilt Jan Brunius, Michael Gullick, Åslaug Ommundsen och Susan Rankin. Mina kolleger inom projektet Suomen keskiajan kirjallinen kulttuuri (Den medeltida litterära kulturen i Finland), som leds av doc. Tuomas Heikkilä och finansieras av Emil Aaltonens stiftelse förtjänar också ett tack.

² Se Bilaga I. Bland den centrala litteraturen må här nämnas Jaakko Gummerus, 'Eräs kirjälöytö Turun tuomiokapitulini arkistosta', *Suomen kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjat* 10 (1910), s. 81–123; Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 20 (Helsinki 1925); Anja Inkeri Lehtinen, 'Suomen keskiajan filosofian lähteistä', Simo Knuuttila, Juha Manninen & Ilkka Niiniluoto (toim.), *Aate ja maailmankuva. Suomen filosofista perintöä keskiajalta vuosisadallamme* (Helsinki 1979), s. 13–47; Ilkka Taitto, *Documenta Gregoriana. Latinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa* (Helsinki 1992); Anja Inkeri Lehtinen, 'Saarnoja vai Legendoja', *Bibliophilos* 55 (1996:1), s. 8–12; Tuomas Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1039 (Helsinki 2005).

nierna av 1600-talet användes som omslag för kronans räkenskapsböcker.³ Den största delen av kvarlåtenskapen efter den medeltida bokliga kulturen i Åbo stift föreligger alltså bara som fragment, bitar av böcker.⁴ Som helhet är källsituationen ändå betydligt bättre än man i allmänhet är medveten om i vår historiekultur, som gärna understryker den dåliga källsituationen för medeltiden i Finland.

För att man skall kunna tolka detta material måste man beakta allt det vi ur andra källor kan rekonstruera beträffande stiftets bokliga kultur. Till de centrala frågorna hör hur stort behovet av böcker var i stiftet, hur och varifrån de behövliga böckerna anskaffades och hurdan bokproduktion vi har belägg för när det gäller Åbo stift. För närvarande saknar största delen av de här frågorna tillfredsställande svar, och det kan mycket väl hända att de aldrig kommer att besvaras helt tillfredsställande. I denna uppsats ger jag en översikt över den tidigare litteraturen och forskningsläget vad gäller vår medeltida bokliga kultur, och skissar upp vissa hypoteser som kan tjäna som verktyg för att söka svar på de ovan ställda frågorna.

Bokkatalogerna och bokdonationerna

Traditionellt har man närmat sig den bokliga kulturen i Åbo stift via det fåtal boklistor och dokument rörande bokdonationer som finns bevarade.⁵ För-

³ Om samlingens innehåll och forskningshistoria i allmänhet, se Edward Grönblad, 'Tvenne Medeltidshandlingar', *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen* 6 (1846), s. 202–260; Anja Inkeri Lehtinen, 'The Collection of Mediaeval Manuscript Fragments. A Short Summary of the Most Important Publications', *Föredrag och diskussionsinlägg från Nordiskt kollokvium III i latinsk liturgiforskning, Hanaholmens kulturcentrum, Esbo 22.–24.5.1975*, Käytännöllisen teologian julkaisuja A 3/1975 (Helsinki 1975), s. 179–87; Tuomas Heikkilä, 'The Finnish Medieval Fragments', Åslaug Ommundsen (ed.), *The Beginnings of Nordic Scribal Culture, ca 1050–1300: Report from a Workshop on Parchment Fragments, Bergen 28–30 October 2005* (Bergen 2006), s. 27–31.

⁴ I denna och de följande artiklarna används termen fragment så, att ett fragment innefattar alla de blad som finns bevarade av en given medeltida bok.

⁵ Se J. A. Cederberg, *Lehtiä Turun tuomiokapitulin historiasta. Katoollinen aikakausi* (Turku 1892), s. 160–191; Holger Nohrström, *Borgå gymnasiebibliotek och dess föregående bland Finlands läroverksbibliotek. Ett bidrag till Finlands bibliotek- och kulturhistoria*, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 10 (Helsingfors 1927), s. 6–36; J. Vallinkoski, *The History of the University Library at Turku I, 1640–1722*, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 21 (Helsinki 1948), s. 48–65; Lehtinen, 'Suomen keskiajan filosofian lähteistä'; Anja Inkeri Lehtinen, 'Kirjoja ja kirjastoja keskiajan Suomessa', *Kirja Suomessa. Kirjan juhlavuoden näytely Kansallismuseossa 25.8.–31.12.1988* (Helsinki 1988), s. 15–30.

utom att dessa källor är mycket fåtaliga fokuserar de främst, och på ett sätt som är problematiskt med tanke på helhetsbilden av den bokliga kulturen i stiftet, på s.k. biblioteksböcker – enligt Michael Lapidges definition böcker som ”acquired and arranged for the purposes of study and the pursuit of knowledge”.⁶ Sådana böcker är förmodligen, i dag lika väl som på medeltiden, de intressantaste ur de lärdas synpunkt, men de utgör bara en minoritet av alla de böcker som användes på medeltiden liksom av fragmenten som bevarats till vår tid. Största delen av fragmenten härstammar från kyrklig brukslitteratur, särskilt liturgiska handböcker, och största delen av böckerna som fanns i det medeltida Finland var av detta slag. En forskare som vill veta något om den bokliga kulturen som helhet kan inte uppehålla sig vid innehållet i vissa böcker, hur intressant det än är, utan måste också beakta de böcker som det säkert fanns mest av i stiftet och som man har mest skäl att anta producerades inom stiftet.

Bland boklistorna och bokdonationerna har Anja Inkeri Lehtinen lyft fram en lista över böcker som i början av 1200-talet ägdes av Finlands biskop Thomas, och som han till slut testamenterade till dominikankonventet i Sigtuna. Dessa böcker tycks ha varit importerade, och de innefattar en betydande mängd av tidens nyaste universitetsteologiska litteratur. Från det perspektiv som jag anlägger här måste det ändå sägas att det är en aning problematiskt att lyfta fram biskop Thomas böcker som om de var de första kända böckerna från Åbo stift: det är oklart om någon i biskopens närkrets använde dem, och hur som helst hamnade de redan i mitten av seklet i Sigtuna. Det viktiga i sammanhanget är nog att notera att biskopen eller hans närkrets redan i detta tidiga skede av domkapitlets och stiftsadministrationens organisationshistoria kunde äga omfattande och tidsenliga boksamlingar. Av betydligt senare datum är Åbobiskopen Hemmings donation om 40 böcker till domkyrkan 1354. Det rör sig igen om i första hand patristisk och nyare teologisk litte-

⁶ Michael Lapidge, *The Anglo-Saxon Library* (Oxford 2006), s. 1. Märk att man vid en grov indelning som biblioteksböcker räknar också sådana texter, t.ex. hagiografier och predikningar, som lika väl kunde räknas till brukslitteraturen. T.ex. en samling modellpredikningar var ändå i första hand föremål för lärt studium och därmed klart en biblioteksbok, även om syftet med studiet var att utifrån modellsamlingen komponera predikningar att framföras vid gudstjänster. Om predikningar och predikande, se Jussi Hanska, 'Saarnaaminen keskiajan Hämeessä ja Satakunnassa', Marja-Liisa Linder, Marjo-Riitta Saloniemi & Christian Krötzel (toim.), *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa* (Tampere 2000), s. 135–140.

ratur. Bara ett år senare testamenterade Henricus Tempil, präst och tidigare skolmästare i katedralskolan, fyra liturgiska böcker till stadens kyrkor, samt en svensk lagbok, Ps-Gregorius Dekretaler och några läroböcker i logik till två av sina vänner.⁷

Utöver dessa biblioteksböcker känner man närmast till tre böcker inhandlade i Prag i början av 1400-talet av Åbobon Törner Andersson; i hans bagage kom de till Vadstena.⁸ I den mån man över huvud taget kan tolka dessa spridda uppgifter, så visar de att de av stiftets präster som studerat utomlands förde med sig hem (biblioteks)böcker som de införskaffat på studieorten.⁹ Det bör visserligen noteras att man även kunde importera liturgiska böcker från utlandet. Fragmentmaterialet visar att böcker av främmande liturgiskt innehåll ofta av okänd anledning togs i bruk i Åbo stift, varvid man genom tillägg omformade dem så att de motsvarade lokal praxis.¹⁰ Dessutom finns det indikationer på att böcker av hög kvalitet beställdes i utlandet och fick ett utförande som var skraddarsytt för den liturgiska praxisen i Åbo. Det tyder i alla fall det lektionarium på, som förmodligen tillverkats i Paris i slutet av 1200-talet och innehåller delar av legenden om Sankt Henrik.¹¹

Bokbehovet

En uppskattning av det (minimi)antal böcker som behövdes i stiftet är, trots att varje sådan uppskattning oundvikligen blir hypotetisk, ett nyttigt instrument om man vill få en uppfattning om den möjliga uppbyggnaden av den

⁷ *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas svartbok* (= REA), E. Pispala (toim.), (Helsinki 1996), no. 158 (Bishop Hemming), no. 160 (Henricus Tempil). Om dessa och biskop Thomas böcker, se Lehtinen, 'Suomen keskiajan filosofian lähteistä', s. 23–25; Lehtinen, 'Kirjoja ja kirjastoja'.

⁸ Dessa handskrifter förvaras i Universitetsbiblioteket, Uppsala, MSS C 199, C 272 och C 453, se Lehtinen, 'Suomen keskiajan filosofian lähteistä', not 52.

⁹ Se även Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 177 & Bibliotheca Historica 27 (Helsinki 1997), s. 146–149.

¹⁰ T.ex. Nationalbiblioteket, Helsingfors, *Fragmenta membranea* (= F.m.) I.115 (saec. XIII med.), dominikanskt missale, som medelst tillägg har anpassats för bruk i Åbo, samt VII.5 (saec. XIVin–1344) och VII.21 (saec. XV med.), liturgiska kalendrar från Uppsala (?) och Strängnäs stift, som senare har anpassats till Åbo stifts praxis.

¹¹ Riksarkivet, Stockholm, Fr. 1891 (Västergötlands handlingar 1607:17:2) och Fr. 1951 (Västergötlands handlingar 1609:5:2); se Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 272–275 (manuskript Ab).

medeltida bokliga kulturen i Finland. Uppskattningen tar oss över från biblioteksböckernas värld till den liturgiska litteraturen. I sin färska doktorsavhandling diskuterar Åslaug Ommundsen de uppskattningar som gjorts av antalet böcker som fanns i Norge kring år 1300, och hon kommer till att ”an average of c. 10 books per church is reasonable, and an estimated number of 10–12 000 liturgical books around the year 1300 is likely”.¹² Hon anser det vidare sannolikt att antalet böcker efter detta förblev väsentligen oförändrat fram till reformationen, vilket skulle innebära att antalet skrivna eller införskaffade nya böcker under dessa dryga tvåhundra år motsvarade det antal böcker som togs ur bruk eller förstördes.

Dessa antaganden kan mycket väl stämma för det medeltida Norges del, men man torde inte utan vidare kunna tillämpa dem på det medeltida Sverige, för att inte tala om den östra riksdelen. Det främsta skälet till detta är att kristnandet av det nuvarande Finland och den kyrkliga organisationens utveckling här var långsammare än i Skandinavien.¹³ I början av 1200-talet verkar Egentliga Finland ha varit mer eller mindre kristnat, och man har uppskattat att det fanns över tio församlingar i hela stiftet. På ungefär hundra år fick stiftet över trettio nya församlingar, så att det i början av 1300-talet hade ungefär hälften så många församlingar som vid reformationens början. Vi kan alltså utgå från att stiftet år 1300 hade ett beaktansvärt antal kyrkor, men att grundandet av nya kyrksocknar och kapellförsamlingar efter denna tidpunkt krävde ett stort antal nya böcker.

Jan Brunius har utgående från de reformationstida bokkataloger som finns bevarade uppskattat att en vanlig svensk församlingskyrka hade mellan tre och åtta böcker.¹⁴ Brunius har sedermera preciserat sin uppskattning till i

¹² Åslaug Ommundsen, *Books, scribes and sequences in medieval Norway*, D.Phil. Diss., Centre for Medieval Studies, Universitetet i Bergen (Bergen 2007), vol. 1, s. 77.

¹³ Om det följande, se Ari-Pekka Palola, ’Yleiskatsaus Suomen keskiaikaisten seurakuntien perustamisajankohdistista’, *Faravid. Acta societatis historicae Finlandiae septentrionalis* 18–19 (1996), s. 67–104. Beträffande tidpunkterna för grundandet av enskilda kyrksocknar och kapell jfr ifrågavarande delar i Markus Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot* (Helsinki 2007).

¹⁴ Jan Brunius, ’Sockenkyrkornas liturgiska böcker. Studier i pergamentsomslagen i riksarkivet’, Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, Studier till det medeltida Sverige 5 (Stockholm 1991), s. 457–472, här s. 457–458; och i samma verk Sven Helander, ’Sockenkyrkans liturgiska profil’, s. 189–230, här s. 195.

medeltal fem böcker per kyrka.¹⁵ Eftersom ett motsvarande källmaterial om bokbeståndet i Åbo stift saknas,¹⁶ måste man närma sig frågan utgående från en bedömning av minimikraven. På den vägen kommer man i själva verket fram till siffror av samma storleksordning som dem Brunius ger. För att klara av mässan och andra kyrkliga förrättningar behövde prästen åtminstone missalet och manualet, kanske därtill för sångpartierna ett *graduale* eller *sequentiale*, eller ett lektionarium innehållande läsestycken. För den

¹⁵ Jan Brunius, muntlig kommunikation i oktober 2007. Se även Jan Brunius, 'Medieval manuscript fragments in the National Archives – a survey', Jan Brunius (ed.), *Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm 13–16 November 2003*, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Konferenser 58 (Stockholm 2005), s. 9–16, här s. 9, där författaren anger som minimiantal tre och som medeltal fem böcker.

¹⁶ Biskopsvisitationsrapporter från tiden före mitten av 1600-talet finns bevarade bara för några församlingar; inventarier som är äldre än detta finns likaså bevarade bara för ett fåtal församlingar; A. R. Cederberg, *Maamme kirkonarkistot. Opas kirkonarkistojen käyttäjälle*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 14 (Helsinki 1916), s. 56–57 och s. 77. Det verkar inte ha gjorts någon systematisk kartläggning ens av de bevarade källorna ur det aktuella perspektivet. Hur som helst förefaller det klart att vi saknar statistiskt signifikant information om bevarade böcker för tiden före slutet av 1600-talet, då största delen av de medeltida böckerna redan hade försvunnit. Bokbestånden i Satakunda och Tavastland har kartlagts, se Aarno Malin, 'Satakuntalaisia asiakirjoja', *Satakunta. Kotiseutututkimuksia* 6 (1926), s. 119–133, här s. 121–129 och Marja Kalske, 'Kirjojen maailmaan', Marja-Liisa Linder, Marjo-Riitta Salonie-mi & Christian Krötzl (toim.), *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa* (Tampere 2000), s. 119–125. Till de församlingar vilkas bokbestånd under medeltiden eller efter den är kända hör Tenala (en bok från år 1678, se Alfons Takolander, *Bidrag till Tenala och Bromarv socknars historia*, Hangö 1913, s. 128), Vittis (en bok från år 1749, se R. Hausen (red.), samlade av A. A. von Stiernman, 'Presterskapets redogörelser om forntida minnesmärken i Finlands kyrkor', *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk* 38, (s.a. 1882), s. 107–223, på s. 107), Kisko (en bok från år 1749, se Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot*, s. 69) Nagu och Korsnäs (två böcker åren 1652 och 1674, se Markus Hiekkänen, *Suomen kivikirkot keskiajalla* (Helsinki 2003), s. 143, Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot*, s. 119; en av böckerna i Nagu var ett exemplar av *Missale Aboense* från 1488), Pöytis (tre böcker på 1600-talet, se Aulikki Ylönen, *Pöytyän, Yläneen ja Oripään historia vuoteen 1865* (Helsinki 1965), s. 110), Ilkalis (sex böcker år 1550, varav åtminstone en på pergament, se R. Hausen (red.), *Bidrag till Finlands historia* III (Helsingfors 1904), s. 261–263), Lembois (sex böcker i början av 1700-talet, av vilka fyra tryckta, se Kalske, 'Kirjojen maailmaan', s. 119), Tammela (exceptionella åtta böcker fortfarande bevarade, tre tryckta och fem handskrifter, se Taitto, *Documenta*, s. 393) och Kangasala (exceptionella tolv böcker på 1550-talet, av dessa åtminstone två tryckta; på några årtionden tycks denna samling dock ha krympt till två tryckta böcker och två handskrifter, se R. Hausen (red.), *Bidrag* III, s. 250–251 och Malin, 'Satakuntalaisia asiakirjoja', s. 126–129). Märk att dessa bokbestånd till stora delar utgörs av tryckta böcker.

dagliga tidegården behövde prästen nödvändigt ett breviarium, och möjligen för sångpartierna ett separat antifonale och hymnarium. Utöver detta kan ett legendarium eller en samling modellpredikningar ha varit bra att ha.¹⁷ Sålunda kommer vi till ett absolut minimum om tre böcker (missale, graduale, breviarium), och böckernas sannolika minimiantal blir fem, kanske sju.

Under de drygt tvåhundra åren efter att Åbo stad och katedralen grundats, växte kyrksocknarnas antal i stiftet till strax över hundra medan kapellförsamlingarnas antal steg till ungefär fyrtio.¹⁸ Om vi antar att alla dessa ca 140 kyrkor vid medeltidens slut ägde mellan tre och sex böcker, kan vi räkna med 420–840 böcker totalt. Man kunde kanske precisera uppskattningen genom att anta att kyrksocknarna hade minst fem böcker och kapellförsamlingarna tre; i så fall skulle det totala antalet vara minst 620 böcker vid tiden för reformationen.

En problematisk faktor när det gäller ett spekulativt tal som detta, är att alla böcker som användes i kyrkorna inte nödvändigtvis ägdes av dem, utan de kunde vara prästernas privata egendom, även om största delen av prästernas böcker till slut torde ha hamnat i kyrkornas ägo.¹⁹ Dessutom har det säkert funnits märkbart mer än minimiantalet liturgiska böcker i domkyrkan i Åbo, i dominikanerkonventen i Åbo och Viborg, i franciskanerkonventen i Viborg, Raumo och Kökar, samt i birgittinerklostret i Nådendal. Vidare har församlingarna i stiftets medeltida städer (Åbo, Viborg, Ulvsby, Borgå,

¹⁷ Helander, 'Sockenkyrkans liturgiska profil', s. 195. I inledningen till sin katalog över antifonariefragmenten anför Ilkka Taitto detta som förklaring till att det i fragmentmaterialet finns märkbart fler tidiga (från 1100–1200-talet) breviarie- än antifonariefragment: man kan anta att missionskyrkan i Finland behövde fler "basverk" i stil med brevriarier. Se Ilkka Taitto, *Catalogue of Medieval Manuscript Fragments in the Helsinki University Library. Fragmenta membranea IV:1–2. Antiphonaria*, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 67 (Helsinki 2001), vol. 1, s. 19. Notera att Taittos beräkningar inte beaktar att en tills vidare odefinierad mängd av fragmentmaterialet härstammar från andra böcker än sådana som funnits i Åbo stift vid medeltidens slut.

¹⁸ Palola, 'Yleiskatsaus', s. 101 anger siffran 103 kyrksocknar och 44 kapell, även om han listar osäkrare fall (102–103) så att helhetsantalet stiger något.

¹⁹ Om detta i allmänhet, se Kauko Pirinen, 'Pappien omaisuus ja perintö keskiajalla ja uskonpuhdistusaikana. Oikeushistoriallinen selvitys erityisesti Suomen kirkon oloja silmällä pitäen', *Ramus virens in honorem Aarno Maliniemi*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 52 (Helsinki 1952), s. 195–248.

Nådendal, Raumo) och slottskapellen²⁰ kanske ägt fler böcker än de perifera landsbygdskyrkorna. De största kyrkorna hade därtill – får man anta; säkert vet vi detta bara beträffande domkyrkan – separata samlingar liturgiska böcker för kyrkans olika altaren. Det är svårt att bilda sig en uppfattning om storleken på dessa samlingar,²¹ men något om storleken på domkyrkans bibliotek säger det att biblioteket genom en enda bevarad donation från mitten av 1300-talet fick tiotals böcker.

Det är naturligtvis möjligt att de större ansamlingarna liturgiska böcker inte utgör ett så stort ”problem” som man i förstone kan vara böjd att tro. Katedralen plundrades år 1509 av Otte Ruds danskar, som sägs ha lagt beslag på de bästa böckerna ur biblioteket. Denna uppgift kanske avser katedralens dyrbara liturgiska böcker med pärmar i ädelmetall, men det är svårt att tolka utsagan exaktare. På vilket sätt katedralbiblioteket än utformades under århundradet som följde på detta, så plundrades det igen 1598.²² I vilket fall som helst tycks den största delen av bibliotekets bestånd av medeltida böcker redan ha försvunnit när de första inventeringarna gjordes åren 1631 och 1651. Då listas ca sex stycken medeltida böcker, och det faktum att katalogen upptar en fragmentarisk liturgisk bok tyder på att den är grundligt gjord.²³ Sankt Olofs dominikanerkonvent i Åbo brann igen 1537, och det är sannolikt att de delar av konventets bibliotek som möjligen hade klarat sig undan

²⁰ Till exempel Åbo slott hade ännu år 1586 ett glorificationale, ett historiale, ett graduale, en psaltare på pergament och en annan på papper, samt ett manuale. Dessa brann dock år 1614; Vallinkoski, *The history of the University Library*, s. 61. Johannes Pauli som förvisats till Tavastehus slott skrev 1556 en katolsk postilla på basis av homiletiska verk han fått tag i; se Aarno Malin, ’Lisiä keskiaikamme historiaan V. Eräs Hämeenlinnassa v. 1556 kirjoitettu latinankielinen katolilainen postillakäsikirjoitus’, HArk 36 (1928), s. 66–71; Hanska, ’Saarnaaminen’, s. 136–137; jag tackar Anu Lahtinen för att hon gjort mig uppmärksam på detta faktum. Det är en aning oklart varifrån Johannes Pauli fick predikoböckerna till Tavastehus; själv berättar han (Malin, ’Lisiä’, s. 69–70) att *virii religiosi* i hemlighet skaffade honom de böcker han behövde. Enligt Malins tolkning avser uttrycket prästerna som verkade i slottets grannskap.

²¹ Jfr Nohrström, *Borgå gymnasiebibliotek*, s. 17, där katedralbibliotekets omfattning uppskattas ha varit minst 60 volymer. De största nordiska katedralerna hade ungefär dubbelt fler böcker.

²² Vallinkoski, *The History of the University Library*, s. 50–51.

²³ Nohrström, *Borgå gymnasiebibliotek*, s. 22. År 1651 hade kyrkans bibliotek fem ”gambla munkeböcker”: *Gratiani Decretales*, kalenderfragment på pergament, två *libri cantus*, *Sexti libri Decretalium Clementis de Tortis*, och *Rudimentum novitiorum*. I katalogen från 1631 nämns inte kalendern och de liturgiska böckerna.

branden år 1429 då förstördes.²⁴ Efter branden i Nådendal 1628 bevarades där åtminstone tre böcker, som senare kom att hamna i katedralens bibliotek. I Nådendal bevaras på ort och ställe tre böcker till.²⁵ Enligt vad som berättades 1772 skall Raumofranciskanernas böcker en gång ha rymts i en kista, men därifrån hade de försvunnit på de olärdas vägar.²⁶

Sammanfattningsvis verkar det möjligt att det bevarade fragmentmaterialet inte innehåller just några böcker alls ur Åbodominkanernas bibliotek, och kanske färre av domkyrkans böcker än man kunde tro. Däremot kan majoriteten av de böcker som fanns vid de andra konventen och klostret i Nådendal mycket väl ha slutat som räkningskapsomslag. Om vi lämnar biblioteksböckerna därhän, kan det ändå hända att de större koncentrationerna liturgiska böcker och andra inexaktheter förutsätter att vår ”exakta” uppskattning (620 böcker) avrundas uppåt till nästa hela hundratal. Från handskriftsvetenskaplig synpunkt måste man också göra det förbehållet att från och med 1400-talets sista decennier – alltså under en tid då stiftets liv ännu var rikt och den kyrkliga organisationens utbredning snabb – var en betydande, och säkert ständigt växande, del av de nya liturgiska böckerna sannolikt tryckta.²⁷

²⁴ Vallinkoski, *The History*, s. 55. Om det dominikanska *collectarium* som nu förvaras i Uppsala (C 421) kommer från Sankt Olofs konvent och inte från Viborg, skulle det kunna tyda på att branden år 1429 inte förstörde alla konventets böcker.

²⁵ Dessa är liturgisk-teologisk sammelhandskrift (Kungliga biblioteket, Stockholm, MS A 49), Jöns Buddes autografikodex (Kungliga Biblioteket, Stockholm, MS A 58) och Jöns Buddes översättning av d. h. Mechtildes visioner. Den sistnämnda handskriften flyttades 1774 till Åbo akademis bibliotek, och förstördes i branden år 1827. Se H. G. Porthan, *Historia bibliothecae R. Academiae Aboensis, disputationis publicis xxxiii proposita (Aboae 1771–1787)*, Opera selecta III, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 21:3 (Helsinki 1867), s. 99–100; Vallinkoski, *The History of the University Library*, s. 58. Beträffande bokbeståndet efter klosterbranden, se K. G. Leinberg, *De Finska klostrens historia*, SSLF 14 (Helsingfors 1890), s. 300–302, s. 434 n. 1. Aarno Maliniemi, ’Birgittalaisuudesta sekä katkelmia Naantalín luostarin historiasta’, *Muistojulkaisu Naantalín 500-vuotisjuhlaan 1943 elokuun 23 päivänä 1943* (Helsinki 1943–1949), s. 13–164, här s. 115.

²⁶ Se Sven Mellenius, *Historisk afhandling om sjöstaden Raumo*, diss. under inseeende av Johan Bilmark (Åbo 1770–1772), s. 20: ”Ja, man vil berättat, at en af dessa [Muncke-Couffertar] har varit med böcker och åtskillige skrifter, som varit på Pergament skrifne upfyldt; hvilka dock tid efter annan blifvit af okunnoge borttagne och förskingrade”; Leinberg, *De Finska klostrens historia*, s. 79 och 300–302.

²⁷ Också de knappa uppgifter vi har om församlingarnas bokanskaffningar i slutet av medeltiden tyder på detta. Till exempel kyrkoräkenskaperna för Kalliala (Tyrvis) innehåller en uppgift om att ett manuale inköpts för 15 mark år 1487. Ifall M. Kalske har rätt avsågs med detta

Man torde tryggt kunna anta att största delen av de på pergament skrivna liturgiska böckerna i Finland efter reformationen återanvändes som omslag för kronans räkenskaper. Även om detta säkert inte blev alla böckers öde, bör man notera att nästan alla hela böcker som finns bevarade är skrivna på papper, och alltså inte lämpade sig för återanvändning. Det bör vidare noteras att största delen av de böcker som försvunnit spårlost är sådana som skulle ha haft ett värde också efter reformationen, t.ex. skoltexter. Av de fragment från ungefär 1 000 olika liturgiska böcker som finns i Nationalbiblioteket²⁸ kan ca 13 % på innehållsliga grunder bestämmas som antingen producerade för Åbo stift eller också omarbetade för bruk i stiftet. Av handskrifterna som finns representerade i fragmentmaterialet kan således åtminstone 130 med säkerhet anses ha funnits i bibliotek inom stiftet vid medeltidens slut. Å andra sidan ingår i samlingen fragment från ett ungefär lika stort antal liturgiska böcker som är sådana att de inte nödvändigtvis alls har funnits i landet förrän de kommit hit som räkenskapsparmar. Det här betyder att vi, när kartläggningen av fragmentsamlingen nått så här långt, kan uppskatta antalet fragment ur liturgiska böcker som i slutet av medeltiden fanns i Åbo stift upp till möjligen 750. Det är skäl att minnas att de siffror som framförs i detta skede av kartlägningsarbetet inte är mer än riktgivande, men hur som helst befinner vi oss nära den ovan framförda uppskattningen av miniantalet böcker i stiftet. Med förbehållet att vi här rör oss med spekulativa

antingen ett tryckt breviarium (Koberger 1485) eller en psaltare (Ghotan 1485–1486), som fortfarande bevaras i kyrkan. Se kyrkoräkenskaperna för Kalliala, R. Hausen (red.), *Bidrag till Finlands historia I* (Helsingfors 1881–1883), s. 381 och 385 (räkenskaperna för 1487 fördes in i boken två gånger. Juhani Piilonen, 'Mitä Kallialan kirkontilit kertovat?', *Tyrvään Pyhä Olavi, Tyrvään seudun kotieseutuyhdistyksen julkaisuja* 83 (Tyrvää 2003), s. 7–31, här s. 20); samt om tolkningen Kalske, 'Kirjojen maailmaan', s. 121.

²⁸ I detta tal ingår fragmenten som publicerats i Haapanens tre kataloger och i Taittos ena katalog samt den del av fragmentsamlingen som för närvarande katalogiseras, till de delar som katalogiseringen var gjord när denna artikel skrevs. Talet exkluderar de fragment av böcker tryckta på pergament som till största delen redan under 1800-talet skiljdes ut från fragmentmaterialet, samt det homiletiska och hagiografiska materialet i fragmentsamlingen. Notera också att bara en del av svenska rikets räkenskapsböcker finns bevarade: enligt Jan Brunius har den del av kammarsarkivet som nu förvaras i Sverige minskat med ca 36 % sedan 1628, främst genom eldsvådorna i början av 1800-talet, se *idem.*, 'Landskapshandlingarna i Kammarsarkivet. Från kammarens register till databas', *Arkiv, samhälle och forskning* (2000:1), s. 7–27, här s. 21–25. Givet att svinnet varit tillräckligt slumpartat torde den nuvarande arkivhelhetens interna fördelning ändå kunna anses representera den ursprungliga samlingens fördelning.

siffror, är det mycket möjligt att fragmentsamlingen ger en representativ bild av bokbeståndet i de medeltida församlingarna i Åbo stift.

Produktionen och distributionen av böcker

Hur anskaffades då böckerna som var nödvändiga för den katolska religionsutövningen? Eftersom biskopen i teorin var ansvarig för att värna om stiftets liturgiska enhet, har en del forskare antagit att biskopen i Åbo upprättade en centraliserad bokproduktion och bokdistribution.²⁹ Detta kan man faktiskt anta att var fallet när det gäller de första för stiftet tryckta böckerna, *Missale Aboense* från 1488 och *Manuale Aboense* från 1522, vilka beställdes av domkapitlet och delades ut till församlingarna i syfte att minska variationerna i liturgisk praxis.³⁰ Detta borde åtminstone göra det klart att liturgisk enhetlighet på stiftsnivå ännu i slutet av medeltiden endast var ett ideal. Det här kunde i sin tur innebära att det inte fanns någon centraliserad bokproduktion före denna tid, eller att försök i den riktningen misslyckats.

Även om det med tanke på biskopens och domkapitlets självförståelse och den riksomfattande kyrkolagstiftningen är lätt att förmoda att det fanns en centraliserad produktion eller distribution av böcker, är det svårt att hitta bevis för antagandet. Några notiser i källorna har använts som sådana bevis. I dessa övergår en bok från biskopen till en församlingskyrka. Redan 1352 bytte biskop Hemming ön Prästö mot ett missale värderat till 100 mark åt kyrkan i Halikko.³¹ Från 1439 har vi en upplysning om två missalen som biskop Magnus II Tavast skaffade till domkyrkan: det ena värderades till 100 mark, det andra såldes till Loimijoki kyrka för 80 mark.³² Vi vet också att

²⁹ Pirinen, 'Kirjat keskiajan Suomessa', *Opusculum* 8 (1988), s. 20–36, här s. 24: "Landsbygdskyrkorna fick vanligen de liturgiska böcker de behövde genom biskopens, och kanske också domkapitlets, förmedling"; jfr Ari-Pekka Palola, *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika – Turun piispat 1412–1460*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 178 (Helsinki 1997), s. 100 (beträffande bokförmedlingen): "[k]aikki kirjat oli hankittu ulkomailta" ("alla böcker hade förvärvats från utlandet").

³⁰ Se Martti Parvio, 'Ensimmäiset Suomea varten painetut kirjat', *Kirja Suomessa*, s. 61–70.

³¹ REA no. 150.

³² REA no. 482: "[biscop Magnus] bereddhe domkirkionne twa messa böker meth not-hom; en war soldh til Loymeiokj kirkio, och här Remar, som tha yconomus war, bar wp aff Loymeioki kirkio lxxx marc redhe peninga for hona, ok the andra är j domkirkionne swa godh som c marc." Av detta kan man inte, som Markus Hiekkänen gör, dra slutsatsen att biskopen nödvändigtvis *lät tillverka* missalet i fråga. Jfr Hiekkänen, *Suomen kivikirkot keskiajalla*, s. 140:

samme biskop sålde ett legendarium till Virmo kyrka och tog Kintikkala gård som betalning.³³ Denna information verkar dock inte duga som bevis för att det fanns en centraliserad distribution av liturgiska böcker ens under biskop Magnus tid, för att inte tala om tidigare. Vad den visar är att biskop Magnus sålde några böcker till församlingskyrkor, det är allt. Vi vet inte ens varifrån de här böckerna införskaffades, alltså var de hade producerats. Det är fullt möjligt att församlingen som förvärvade boken noggrant försökte fastställa vad slags bok stiftets praxis i en given situation förutsatte, och prästen kan ha hört sig för hos stiftsledningen om detta. Vi vet dock inte om det inom stiftet fanns en fastlagd praxis för att hjälpa församlingspräster med bokanskaffningar, eller hur en sådan praxis i så fall skulle ha sett ut.

”[Loimaan seurakunta maksoi Maunu Tavastin teettämistä missalesta peräti 80 hopeamarkkaa” (”Loimijoki församling betalade för missalet som Magnus Tavast låtit tillverka hela 80 silvermark”). Biskopskrönikan berättar att biskop Magnus till domkyrkan införskaffade teologiska böcker och lagböcker, och lät med silverpärmars utsmycka ”evangeliare et epistolare diligentissime conscripta”, Paulus Juusten, *Catalogus et ordinaria successio episcoporum finlandensium*, Simo Heininen (toim.), Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 143 (Helsinki 1988), s. 60.

³³ REA no. 483: ”Jtem eeth godz j Ronakallo som wi skiptom met Olaff Nyagranne och gaffuom hanom eeth godz j Kintikkala, hwilkit wi fingom aff Wirmo kirkio for een book som heter legendarium”. Det finns ännu en notis i källorna, R. Hausen (red.), *Finlands medeltidsurkunder I–VIII* (= FMU) (Helsingfors 1910–1935), no. 6616, gällande missalet som biskop Magnus donerade till kyrkan i Vittis, och som Palola, *Maunu Tavast*, s. 241 innefattar i sin behandling av ämnet. Se dock utredningen kring notisen i fråga i Malin, ”Satakuntalaisia asiakirjoja”, s. 123. FMU:s meddelande grundar sig på det meddelande om fornminnena i kyrkan i Vittis som avgavs av kyrkoherde Nils Idman år 1749 och förmedlades av A. A. von Stiernemann. I detta nämns ”En Påfwisk Mäsebok med gammal styl och färgade Bokstäfwer”, ur vilken dedikationen rapporteras: ”Istud Missale empt:m est pro ecc:la Hwittis a Ænundo mxr p:ro & d:no d:no Magno E:po Aboen. a:no Mcdxiv^o”, se A. A. von Stiernman i R. Hausen (red.), ”Presterskapets redogörelser”, s. 200. I. E. Carenius avhandling *Akademisk försök til en physico-oeconomisk beskrifning öfwer Hwittis soken i Björneborgs län; med wederbörandes tilstånd*, diss. under inseende av Pehr Adrian Gadd (Åbo 1759), s. 5, och i Idmans ursprungliga redogörelse i Raimo Viikki (toim.), *Hwittis församlings beskrifning. Kuvaus Huittisten seurakunnasta. Käsikirjoitus vuodelta 1753* (Lauttakylä 1970), s. 20, kan man läsa om kyrkans gamla missale, ”tryckt med munkestyl”, där nämnda dedikation, som Carenius transkriberar en aning anorlunda än ovan, ingår. Eftersom boken alltså tydligt var tryckt (antagligen handlade det om *Missale Aboense*), föreslog Malin som rekonstruktion av texten: ”Istud missale emptum est pro ecclesia Hwittis a Reuerendo in christo patre et domino Magno episcopo Aboensi anno MCDXCV”. Jfr FMU no. 4644.

Innan vi övergår till att diskutera bokproduktionen är det skäl att stanna upp ett ögonblick och reda ut vad som avses med en skriftkultur eller skrivarkultur (*scribal culture*). Vi kan tänka oss en abstrakt modell, där det på grundnivån finns skrivkunniga individer – präster eller professionella skrivare. Administrativa dokument eller anspråkslösa liturgiska böcker producerade för en kyrkas behov visar att skriftkulturen nått åtminstone denna nivå. I Åbo stift fanns åtminstone en sådan här skriftkultur.³⁴ Att kunna skriva dokumentkursiv var ändå inte samma sak som att behärska mer formell bokskrift. Om skrivkunniga individer rekryteras för att skriva flera böcker eller göra flera kopior av samma bok, torde man kunna säga att skriftkulturen nått en andra nivå. Att skriva formella böcker är ändå, åtminstone i teorin, inte det samma som att skriva många böcker som till sitt yttre är enhetliga, och så att säga följer skriparverkstadens (*scriptorium*) gemensamma stil. Denna tredje nivå av skriftkultur förutsätter att skrivarna som utför arbetet har fått samma utbildning i bokskrivande och/eller att kvaliteten på deras skrift övervakas. Dessa nivåer är naturligtvis rena abstraktioner,³⁵ och deras syfte är bara att väcka frågan om vad vi menar när vi talar om en skriftkultur. Ett skrivcentrum med långa traditioner och tryggade resurser skulle säkert ha inhyst personer som skrev på alla dessa nivåer, och vid behov framställt böcker i många olika stilar. Detta förutsätter ändå att det fanns en permanent (bok)skrivarutbildning, och någon form av överföring av skriftkulturen från en generation till nästa.

Skulle bokbehovets årsvolym då ha motiverat eller räckt till för att upprätthålla en *permanent* organiserad bokproduktion i Åbo stift? Om vi utgår från den ovan framförda uppskattningen av bokbeståndet (700 böcker) och antar att dessa böcker införskaffades först efter år 1200, att behovet fördelade sig jämnt över denna tid och att en gång införskaffade böcker höll ända till reformationen, blir resultatet ett behov av något mer än två böcker per år. Ett

³⁴ Förutom kyrkan hade också kronans lokala representanter och städerna ett behov av en administrativ skriftkultur. Se t.ex. Tapio Salminen, 'Unknown Hands, Trusted Men. Professional Writing in Finnish Medieval Town Administration', Marjaana Niemi & Ville Vuolanto (eds.), *Reclaiming the City. Innovation, Culture, Experience*, Studia Fennica Historica 6 (Helsinki 2003), s. 99–120.

³⁵ Som Malcolm Beckwith Parkes påpekar, är ett skriptorium alltid ett historiskt fenomen. Se hans 'The scriptorium of Wearmouth-Jarrow', *Bede and his world: the Jarrow lectures 2: 1979–1993* (Aldershot 1994), s. 555–586. Skriptorierna ansåg det inte alltid nödvändigt att producera böcker i en enhetlig och identifierbar stil; tvärtom kräver det en särskild förklaring när sådana kan knytas till ett skriptorium.

sådant bokbehov ensamt skulle kanske inte – särskilt som det knappast skulle ha fördelats jämnt över tid – ha krävt eller räckt till för att upprätthålla en permanent lokal bokproduktion. När liturgin förnyades, eller t.ex. när flera nya församlingar grundades samtidigt, kan behovet av böcker under korta perioder ha varit nog så stort.³⁶ Införandet av den dominikanska liturgin som grund för stiftets officiella liturgi under biskop Benedictus tid (1321–1338) har uppfattats som en vattendelare för stiftets liturgi och liturgiska bokliga kultur. Det är dock oklart hur omvälvande denna förändring var, och någon plötslig förändring är det svårt att finna spår av i det bevarade fragmentmaterialet.³⁷ Om en enhetsliturgi för stiftet blev aktuell först i början av 1300-talet är det mycket möjligt att de böcker som behövdes därförinnan hade följt varierande liturgisk praxis eller t.ex. var allmändominikanska, och i så fall skulle tröskeln för att importera böckerna från utlandet naturligtvis ha varit låg. I de europeiska universitetsstäderna hade den växande efterfrågan på böcker senast på 1200-talet gjort bokproduktionen till affärsverksamhet och flyttat över den från kyrkliga centra till privatföretagare.³⁸ Det är tämligen osannolikt att situationen var den samma i det medeltida Sverige, men det är tydligt att folk under sina resor skaffade böcker för alla slags behov från bokhandlarna i stora europeiska centra.

Det är en öppen fråga huruvida ett anspråkslöst och sporadiskt, men kanske förutsägbart, bokbehov har krävt lokal produktion, eller om man har kunnat importera de behövliga böckerna från utlandet. En skrivare som skriver ett folium per dag behöver ett drygt halvår för att skriva en bok på tvåhundra folia.³⁹ Också om vi tänker oss att bokbehovet i stiftet var kontinuerligt och

³⁶ Det är möjligt att nya församlingar grundades i vågor, men i avsaknad av källor kan frågan inte utredas närmare. Om man delar in de av Palola katalogiserade församlingarna enligt århundraden ('Yleiskatsaus', s. 102–103, till tillämpliga delar jämförd med Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot*), framgår det att 53 hade grundats före utgången av 1200-talet, 36 grundades på 1300-talet, 44 på 1400-talet och 20 i början av 1500-talet. Märk att en naturlig tidpunkt att förvärva liturgiska böcker, vid sidan av församlingens grundande, kan ha varit i samband med att man lät bygga en stenkyrka.

³⁷ Se Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 445–446 och s. 449.

³⁸ Se t.ex. Richard H. Rouse & Mary A. Rouse, *Illiterati et uxorati. Manuscripts and their Makers. Commercial Book Producers in Medieval Paris 1200–1500* (Turnhout 2000).

³⁹ I sin studie över skrivhastigheterna under senmedeltiden kom Eef A. Overgaauw fram till siffran 0,5–1,5 folium per dag för ordensskrivare, se Eef A. Overgaauw, 'Fast or Slow, Professional or Monastic. The writing speed of some late-medieval scribes', *Scriptorium* 49 (1995), s. 211–227, här s. 222. Hastigheten påverkades naturligtvis av vilken skrift som användes. Enligt egen utsago kopierade Jöns Budde i Vadstena 1469 den latinska texten av Mechtildes visioner

att någon verkligen skrev de två böcker som behövdes per år, kan man fråga sig om en dylik produktion skulle ha räckt för att upprätthålla en skriftkultur av någon av de ovan skisserade högre typerna. Eller skulle det ha räckt med att man rekryterade en skrivare som anländer till stiftet, skriver de behövliga böckerna och åker iväg utan att ha utbildat några nya skrivare?

Av de bevarade hela handskrifterna och fragmentmaterialet framgår tydligt att en del böcker faktiskt producerades i stiftet. Senast från början av 1400-talet finns tecken som tyder på organiserad bokkopiering i Åbo stift.⁴⁰ På basis av det vi vet om stiftsadministrationens utveckling och de ekonomiska resurserna är det å andra sidan föga förvånade om produktionen före denna tidpunkt tycks sporadisk eller rent av obefintlig.⁴¹ Vid 1400-talets början var

på exakt 14 dygn, se Marko Lamberg, *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa*, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1115 (Helsinki 2007), s. 13. Både förlagan som Budde använde och kopian han skrev har gått förlorade. Den svenska översättning av Mechtildes visioner som förstördes i Åbo brand 1827 (se ovan) var enligt Porthan ett stort 8:o eller snarare 4:o. I två latinskspråkiga handskrifter av Mechtildes text upptar den 81 (Universitetsbiblioteket, Uppsala, C 522, 15,5 x 9,5–10, Vadstena, saec. XV ex.) resp. 120 blad (C 198, 21,5 x 14,5, Sverige, 1472–1487). Om Jöns inte överdriver måste han ha skrivit en slarvig kursiv för att hinna med en dagstakt på ungefär sju blad.

⁴⁰ Ilkka Taitto har preliminärt avgränsat en grupp handskrifter producerade i Åbo stift kring sekelskiftet 1400 som tills vidare inte undersökts ordentligt, se hans *Graduale Aboense 1397–1406. Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta* (Helsinki 2002), s. 215. Denna grupp kräver absolut en närmare undersökning. Det ligger i sakens natur att liturgiska kalendrar hör till de exaktast daterbara fragmenten. De äldsta kalendrarna som kan lokaliseras till Åbo stift härstammar från andra halvan av 1300-talet, och tills vidare tycks de inte representera en särskilt omfattande – för att inte tala om en enhetlig – produktion. Se Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. VII.1 (Åbo stift, dominikanskt - Sankt Olofs konvent, Åbo?, saec. XIV 2/2), se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 90–93 ('KAL. DOM. V'); jfr Pirinen, 'Kirjat keskiajan Suomessa', s. 27; och det som pärm för Nationalbibliotekets handskrift C^o III 17 återanvända kalenderfragmentet (Åbo stift, saec. XIV 2/2), se bilaga I.

⁴¹ Enligt Kauko Pirinen (*Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*, Helsinki 1956) hade domkapitlet, som när det definitivt grundades på 1260- eller 1270-talet var ett fyra personers kollegium (s. 36–37), år 1338 utvidgats till ett åtta personers kollegium (s. 44) – på självavårdens bekostnad: man hade nämligen slagit samman församlingar för att åstadkomma tillräckligt lukrativa prebenden (s. 48). Detta tyder på att stiftsadministrationen så att säga bildades under självkostnadsnivå, och kanske inte hade resurser att ingripa i andra frågor än sådana som omedelbart berörde dess egna intressen. Under andra hälften av 1300-talet tycks domkapitlet närmast ha koncentrerat sig på att försvara sig mot kungens och påvens försök att kontrollera en del av dess inkomster (s. 50–55), och kapitlet fick en andra prelatur först i slutet av århundradet. Det förefaller också beskrivande för situationen att det räckte till seklets mitt förrän kapitlet aktivt sökte få de områden i Nyland som överlätits till Padis kloster återbördade, och

situationen klart bättre, och t.o.m. en centraliserad bokproduktion verkar ha varit en realistisk möjlighet. Kyrkobyggandet erbjuder en tänkbar analogi: stenkyrkorna på finska fastlandet byggdes i några vågor under 1400-talet, och deras likartade yttre tyder på planering på stiftsnivå.⁴² Trots detta är det oklart om vi borde anta att det fanns ett separat skriptorium på stiftsnivå, t.ex. i anslutning till domkapitlet eller katedralskolan, eller om det kanske är mer sannolikt att de ordenssamfund inom stiftet som kopierade böcker för eget bruk – och som alltså i någon bemärkelse hade en skriftkultur – efter behov förfärdigade böcker också åt församlingskyrkorna.

Om vi frågar oss vilka centra inom Åbo stift som kunde tänkas ha haft en skriftkultur åtminstone på den andra av de ovan beskrivna nivåerna, kommer Sankt Olofs dominikanerkonvent i Åbo högst på listan. Vi vet att konventet hade teologiskt *studium* åtminstone från 1300-talet framåt.⁴³ Vi har inte många direkta bevis på bokproduktion vid konventet, men med beaktande av brödernas predikoverksamhet och att där bedrevs studium, kan vi slå fast att där fanns ett behov av böcker. Det har också påståtts att man vid konventet idkade ”organiserad kopiering av böcker från 1200-talet framåt”,⁴⁴

man fick överlåtelsen slutligt återtagen först 1430 genom biskop Magnus Tavasts ingripande. Hade domkapitlet intresse eller möjligheter att sköta sina avlägsnare intressen förrän slutet av 1300-talet? Den ekonomiska rätten till en sjättedel av stiftets tiondeinkomster fr.o.m. 1362 (s. 65–66), tycks ha möjliggjort inrättandet av ett ärkediakonat i slutet av seklet och utgjort grunden för Magnus Tavasts framgångsrika tid som biskop från 1412 till 1450 (s. 69–70).

⁴² Se Hiekkänen, *Suomen kivikirkot keskiajalla*, s. 28, 53–62. Jag tackar Jaakko Tahkokallio för att ha lyft fram denna analogi.

⁴³ Se t.ex. Jesse Keskiäho, ’Koulutus ja opettajat Itämeren piirissä myöhäiskeskiajalla’, Tuomas Heikkilä (toim.), *Keskiaikaisen kosmopolitiin jäljillä. Johannes de Dulmen († 1420)*, Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 21 (Helsinki 2007), s. 79–102, här s. 82–83 och not 378. Ett konvent som, liksom alla konvent i provinsen Dacia, i början hade svårigheter med att organisera undervisningen, var säkert i teorin åtminstone från 1259 förpliktat att erbjuda elementärundervisning. I slutet av 1200-talet sändes veterligen den första dominikanbrodern från Åbo utomlands för att studera. Se Jarl Gallén, ’De religiösa ordnarnas, särskilt dominikanordens, studier i Skandinavien under Medeltiden’, *Historica IV. Föredrag vid det XVIII Nordiska historikermötet Jyväskylä 1981*, *Studia Historica Jyväskyläensia* 27 (Jyväskylä 1983), s. 13–28, här s. 14 och s. 16–17, samt Nuorteva, *Suomalaisten opinkäynti*, s. 39, s. 48.

⁴⁴ Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 448: ”Suomessa on epäilemättä ollut järjestäytyntä kirjojen kopiointia 1200-luvulta alkaen Pyhän Olavin konventin ja myöhemmin Turun katedraalikulun piirissä, joskaan niiden työn jälki ei ole tunnistettavissa yhdestäkään dokumentista” (”I Finland har otvivelaktigt idkats organiserad kopiering av böcker från 1200-talet framåt vid Sankt Olofs konvent och senare vid Åbo katedralskola, även om frukterna av detta arbete

men i avsaknad av evidens verkar det inte särskilt meningsfullt att tala om organiserad kopiering. Eftersom Åbo stifts egen liturgi byggde på den dominikanska liturgin, har man föreställt sig att dominikanerna spelade en framträdande roll i stiftets tidiga historia, i gudstjänstlivets utveckling och kanske också i administrationen.⁴⁵ Domkapitlet behövde naturligtvis skrivartjänster, och man kan kanske förmoda att dessa skrivare också kopierade böcker som behövdes i både katedralen och katedralskolan. Då både domkapitlet och Sankt Olofs-konventet obestriddligen behövde böcker, kan man fråga sig om de kanske i någon form samarbetade vid produktionen av dessa böcker. Man kan också fråga sig om det strikt taget kan räknas som samma färdighet att pränta en bok med textualis som att skriva dokument med kursiv – och vad lärde man sig, när man lärde sig skriva i skolan? Det är naturligtvis ett faktum att en av de få texterna, och den obestriddligen viktigaste, som skrevs i stiftet under medeltiden – legenden om Sankt Henrik – sannolikt har kommit till just i domkapitlet i slutet av 1200-talet.⁴⁶ Eftersom denna text otvivelaktigt har en propagandistisk dimension, tycks förfärdigandet av den visa att domkapitlet ansåg sig kapabelt att producera eller låta producera det behövliga antalet kopior för att sprida texten.⁴⁷

Av fragmenten kan en del sannolikt anses skrivna för Sankt Olofs-konventet. Om vi ser på det dominikanska utbildningssystemet⁴⁸ visar det sig att studenterna i takt med att studierna framskred flyttades från hemkonventet

inte kan identifieras i ett enda dokument”). I samma stil Ilkka Taitto, 'Myöhäiskeskiaikainen hymnarium-käsikirjoitus Kalannin Pyhän Olavin kirkosta', *Opusculum* (1992), s. 3.

⁴⁵ Jarl Gallén, *La province de Dacie de l'ordre des frères prêcheurs. I: Histoire générale jusqu'au grand schisme*, Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae ad S. Sabinae, dissertationes historicae 12 (Helsingfors 1946), s. 56–57, s. 121–123, s. 151–153; jfr Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 194.

⁴⁶ Se Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 234–235, där 1270–1290-talet föreslås som datering; se s. 239–241 om textens tillkomst och Åbodominikanernas möjliga roll.

⁴⁷ Jag tackar Tuomas Heikkilä för denna iakttagelse. På basis av de tidiga handskrifter som återger legenden är det ändå svårt att bilda sig en uppfattning om hur vitt texten egentligen spreds inom stiftet. En stor del av de tidiga handskrifterna är svenska, och det faktum att Nationalbiblioteket har tappat bort en stor del av de där förvarade tidiga handskrifter som återgav Henrikslegenden, gör det inte lättare att bedöma deras finskhet. I beaktande av att stiftets organisation ännu inte var långt utvecklad, är det inte omöjligt att textens omedelbara publik kanske var mycket snävt avgränsad och enbart omfattade domkapitlet. Å andra sidan spreds texten redan tidigt till stiftet på den nuvarande svenska sidan av riket (samtal med Jaakko Tahkokallio, jfr Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 226–245).

⁴⁸ Gallén, 'De religiösa ordnarnas'.

runt om i de nordiska länderna och ofta vidare till Tyskland. Det är oklart om någon av konventsskolorna kan anses ha haft en egen bokskrivstil, eller om det kanske var så att formellt bokskrivande lärdes ut först utomlands, då studierna var längre framskridna. Genom dominikanerna och franciskanerna införlivades Åbo stift hur som helst i en större östersjötysk och ännu vidare kulturkrets. Borgarna som opererade i samma kulturkrets understödde gärna båda ordnarnas konvent, och bemannade dessutom handelsstädernas domkapitel med sina släktingar.⁴⁹

Vi vet också att kyrkokonst beställdes och köptes från Holland och från de nordtyska städerna. När källsituationen tillfälligt förbättras i början av 1500-talet framträder bilden av ett domkapitel som aktivt bedrev handel med tyska köpmän. När det behövdes nya takplattor för domkyrkan tog domkapitlet ett lån av en tysk bankirfirma, köpte koppar från Sverige och skeppade den till Lübeck, där den smiddes till takplattor som skeppades till Åbo.⁵⁰ Dylika arrangemang visar på sitt sätt att vi rör oss inom ett enhetligt kulturområde, och att man var van vid att anlita (konst)hantverkare i de tyska städerna. Detta måste även ha påverkat synen på böckers utseende och skrivstilarna. Största delen av de handskrifter i vårt fragmentmaterial som producerats i Åbo stift – eller för den delen på andra håll i Sverige – är skrivna i s.k. nordisk textualis,⁵¹ och det är åtminstone tills vidare svårt eller omöjligt att på paleografiska grunder på ett tillförlitligt sätt skilja nordiska från tyska skrivare.

Vi vet att det fanns en skriftkultur i stiftets enda egentliga kloster, birgittinerkommuniteten i Nädendal som inledde sin verksamhet på 1440-talet, och vi känner t.o.m. en av klostrets skrivare vid namn: broder Jöns Budde. Han anskaffade många religiösa texter från Vadstena och översatte dem till

⁴⁹ Se fallstudien Lari Ahokas, 'Herman Hundebeken testamentti', Tuomas Heikkilä (toim.), *Keskiaikaisen kosmopoliitin jäljillä. Johannes de Dulmen († 1420)*, Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 21 (Helsinki 2007), s. 23–64, och mer allmänt t.ex. Mika Kallioinen, *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvareiyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*, Bibliotheca historica 59 (Helsinki 2000), s. 122–129. Också den världsliga skriftkulturen var polyglott och till sin karaktär uppenbart "allmänbaltisk", se Salminen, 'Unknown Hands'.

⁵⁰ Se Pirinen, *Turun tuomiokapituli*, s. 448. Jag tackar Ilkka Leskelä, som fäste min uppmärksamhet vid fallet.

⁵¹ Se beskrivningen av denna stil i Albert Derolez, *The Paleography of Gothic Manuscript Books: From the Twelfth to the Early Sixteenth Century* (Cambridge 2003), särsk. s. 72–84.

svenska för komunitetens bruk.⁵² Det som bevarats av Jöns Buddes autografiska produktion är skrivet i vårdslös kursiv och vittnar i och för sig inte om någon särskilt långt organiserad skriftkultur. Vi vet att man till Nådendal fick och förvärvade böcker ur domkapitlets bibliotek,⁵³ och naturligtvis från Vadstena, men vi vet också att några nunnor som bevisligen kopierat böcker i Vadstena tidvis vistades i Nådendal.⁵⁴ Det är högst sannolikt att Nådendal hade ett eget skriptorium, som förmodligen var mycket starkt påverkat av skriftkulturen i Vadstena. Det är vidare sannolikt att systrarna och bröderna i Nådendal i gammal medeltida anda ägnade sig åt kopiering av böcker som en andlig övning, vilket kan ha bidragit till att slutresultatet blev mer uniformt. Å andra sidan gick man i kloster först som vuxen, och åtminstone prästbröderna var redan skrivkunniga när de kom till konventet,⁵⁵ vilket gör att den eventuella bokproduktionens enhetlighet torde ha varit beroende av de enskilda projektens behov, och av hur väl de övervakades. Man kan förmoda att systrarna, som sannolikt lärde sig skriva först i klostret, skrev enhetligare än klosterbröderna. I fragmentmaterialet ingår lämningar av många böcker av möjlig Nådendalproveniens.⁵⁶ Ilkka Taitto avgränsade vid sidan av sitt

⁵² Se Anja Inkeri Lehtinen, 'Suomen ensimmäinen kirjailija: Jöns Budde', *Kirja Suomessa*, s. 31–38.

⁵³ Domkapitlet donerade böcker till det nygrundade klostret, men donationsbrevet räknar tyvärr inte upp dem. FMU 2455.

⁵⁴ Se Leinberg, *De Finska klostrens historia*, s. 234–235 och nu Lamberg, *Jöns Budde*, särsk. s. 297–304.

⁵⁵ Däremot är det svårare att komma med något sammanfattande omdöme om nivån på Nådendalnunnornas litterära kompetens. I Vadstena kunde en del av systrarna uppenbarligen läsa och skriva latin och t.o.m. producera boktext enligt konstens alla regler, och de flesta tycks ha varit läskunniga på svenska. Undervisning i att läsa och skriva latin gavs tydligen i klostret. Se Jonas Carlquist, 'Abbedissan lånar böcker. Vadstenasystrarnas tillgång till brödernas bibliotek', Sara Risberg (red.), *Dicit scriptura. Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund*, Runica et Mediaevalia, Scripta minor 14 (Stockholm 2006), s. 11–31, här särsk. s. 14–16.

⁵⁶ Se V. Walta, *Kirjallisuus, kirjat ja kirjoittaminen Naantalin luostarissa (1438–1591)*, opublicerad avhandling *pro gradu* (Helsingin yliopisto 2008). Här kan exempelvis nämnas den liturgiska kalendern för Nådendal som ingår i den tillsvidare okatalogiserade delen av samlingen, Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. VII.13 (saec. XV 2/2), eller de missalen som likaså följer klostrets liturgiska praxis F.m. I.276 (saec. XV 2/2) och I.281 (saec. XV med.); beträffande dessa, se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 95–102. Redan i början av arbetet med att kartlägga fragmentsamlingen hittade man och publicerade brottstycken ur Vadstena klosterregler och invigningsformulär för ordensmedlemmar som möjligen tillhört biblioteket i Nådendal, F.m. TH AA 129 och 130, se S. G. Elmgren, 'Fornskrifter II. Kloster-reglor för

katalogiseringsarbete en särskilt intressant och omfattande grupp av sådana handskriftsrelikter.⁵⁷ När vi finner en grupp handskrifter utförda av många skrivare som alla går i samma stil, har vi också ett bevis på förekomsten av en skriftkultur i den tredje av de ovan skisserade betydelseerna av ordet. På det hela taget måste man ändå konstatera att den sannolika helhetssituationen vad gäller bokproduktionen i Åbo stift avslöjar en relativt ung skriftkultur utan enhetlig tradition. Således är det möjligt att det inte i det bevarade materialet finns några för stiftet som helhet karakteristiska paleografiska eller kodikologiska drag.

Avslutning

De frågor som behandlats här är på många punkter ännu öppna, och det är mycket möjligt att källmaterialets begränsningar i något skede tvingar oss att acceptera att vi inte kan få tillfredsställande svar på våra frågor. I denna uppsats har jag försökt sammanställa de tolkningar som gjorts, kartlägga materialet och pröva vilka möjligheter det erbjuder. Till och med en långt driven spekulering är så vitt jag kan se ett nödvändigt steg om man skall kunna tillgodogöra sig det splittrade och knappa materialet. Detta bör vi naturligtvis inte glömma då vi väger slutsatserna.

Det är i varje fall förhållandevis klart att det förekom bokproduktion i det medeltida Åbo stift. Domkapitlet kunde möjligen organisera något slags kopieringsverksamhet redan kring sekelskiftet 1300, men däremot kan vi för närvarande knappast påvisa en ”inhemsk” bokproduktion före början av 1300-talet, och det är svårt att tro att det fanns en särskilt permanent eller över huvud taget i någon mening organiserad produktion före det – eller för den delen efter det. Tillsviare har vi belegg för att liturgiska böcker kopierades av flera skrivare i en gemensam stil först från början av 1400-talet. Skrivandet har sannolikt skett i stiftets ordenssamfund, särskilt i Sankt Olofs-konventet, och från mitten av 1400-talet i Nådendal. Därutöver visar de hela handskrifter som finns bevarade att enskilda präster utförde kopiering

Vadstena nunnor', *HArk* 2 (1862), s. 89–110, och S. G. Elmgren, 'Fornskrifter III. Invignings-formulär för klosterfolk', s. 111–114. Gissningen att böckerna har tillhört just Nådendal grundar sig enbart på att fragmenten använts som omslag för finska räkenskapsböcker (bladen med klosterregler skyddar Thomas Henrikssons räkenskaper för Virmo, Nykyrka, Letala och Raumo 1562, och invigningsformuläret Borgås räkenskaper för 1613).

⁵⁷ Taitto, *Catalogue*, 186; och nedan Keskiäho, 'En grupp handskrifter från slutet av 1400-talet – från skriptoriet i Nådendal?'

för den egna församlingens behov i slutet av 1400-talet och början av 1500-talet. Det är svårt att tro att det ens i stiftets konvent eller i klostret nödvändigtvis fanns en obruten skri-vartradition, åtminstone inte i den meningen att skrivstilar skulle ha överförts från en skrivargeneration till nästa. Däremot tyder omständigheterna och den hittills genomgångna evidensen på tidvis återkommande, kortvariga men intensiva perioder av aktivitet. Detta har implikationer för det vidare utforskandet av fragmenten: om skrivcentra i stiftet inte hade någon egentlig, bestående "husets stil", kan man anta att de stilgrupper som identifieras kan vara svåra att på yttre grunder skilja från skrivtraditioner med proveniens utanför stiftet – och att det kanske inte går att urskilja någon kohesion när det gäller skrivstilar i stiftet. Däremot kan det tänkas att de identifierade grupperna t.ex. representerar handskrifter som beställts centralt i samband med en förnyelse av liturgin, varvid kopieringen organiserades enkom för denna beställning. Å andra sidan finns det tecken som tyder på att bruket av importerade handskrifter fortsatte under hela medeltiden, även om det i detta skede ännu är omöjligt att säga hur stor del av stiftets bokbehov som täcktes genom import. Studenter och präster hämtade säkerligen böcker med sig från sina resor. Denna värld av importböcker i kombination med det östersjötyska kulturområdets betydelse torde kunna förklara också de inhemska producerade handskriftenas allmänt "tyska" yttre. Det är mycket möjligt att inget av de skrivcentra som fanns i stiftet verkade tillräckligt länge för att skapa en bestående eller särpräglad skriftkultur, utan i stället anpassade sina resurser till växlande behov och stilar.

Bilaga I:***Handskrifter som skrivits i Åbo stift eller använts där under medeltiden, samt fragment som inte ingår i de stora fragmentsamlingarna*⁵⁸**

Brottstycken av handskrifter skrivna i Åbo stift ingår i större mängd i Nationalbibliotekets samling av pergamentfragment, som har katalogiserats och fortfarande katalogiseras separat, och i Riksarkivets fragmentsamling i Stockholm. Nedanstående lista omfattar alla de handskrifter och handskriftsfragment som författaren tills vidare fått kännedom om som förmodligen fanns i Åbo stift under medeltiden, och som *inte* förvaras i dessa större samlingar. Tills vidare har jag haft tillfälle att granska bara en del av de listade titlarna personligen, och detta faktum återspeglar sig i ojämnheten i de följande beskrivningarna. Anja Inkeri Lehtinen har redan under många år arbetat på en katalog över de inbundna filosofiska, medicinska och homiletiska handskrifter som förvaras i Nationalbiblioteket. Också de liturgiska handskrifter som under en lång tid studerats av Ilkka Taitto skulle vara i behov av en egentlig katalogisering. Ilkka Valve har nyligen påbörjat katalogiseringen av handskrifterna som förvaras i Åbo landsarkiv. Nedanstående lista är inte avsedd att vara en handskriftskatalog, utan bara en anspråkslös arbetslista (*handlist*) i väntan på en egentlig katalog. På det hela taget är kartläggningen av de handskrifter som förvaras i Finland ännu på hälft. Sålunda finns det säkert brister även i denna lista, och författaren tar gärna emot kompletterande uppgifter.

[Kyrkans arkiv, Kumo.

Codex Cumoensis.

Förstörd vid en brand 1918. Granit-Ilmoniemi's fotografier av sequentiarium-partiet har bevarats i Nationalbiblioteket, men de har varit försvunna redan en tid. Det föreligger handskrivna kopior av innehållet, Nationalbibliotekets handskrifter E^o I 2 och C I 37.

107 ff., papper, ca 19 x 14.

(ff. 1–50) Åbo stift, saec. XVI in.

⁵⁸ När det gäller bilagorna I och II vill jag särskilt tacka Nationalbibliotekets bibliotekssekreterare Ilona Fors för hjälp med att lokalisera svåridentifierbart och tillsvärdare okatalogiserat material.

Innehåll:

ff. 1–76v *sequentiarium*

ff. 77–104r *hymnarium*.

Två olika händer, ff. 1–59r senast år 1515 (f. 49v och 50r i nedre kanten *Scriptor eram qualis monstrat mea littera talis a.d. m.d.xv*), ff. 59v–104v från protestantisk tid, före 1559. Början av kyrkoåret saknas i början av *sequentiarium*, festerna börjar från april. Till och med blad 6, och alldeles i slutet, är kalenderordningen en aning rörig.^{59]}

Nationalbiblioteket, Helsingfors.

A⁶ II 41

Graduale Uskelense = liber ecclesiae Sancti Bartholomei.

190 ff., papper, 27,5 x 20,5.

S:t Bertils, saec. XVI in. (1518).

Modern paginering delvis enligt folio, delvis enligt sida.

Ännu under Malins (130) tid har boken varit ”Original-Lederband mit Holzdeckel (Eiche)”, det nuvarande bandet är av konstläder.

f. 1r: *Anno Milleno quingenteno quoque deno // octauo dante sancto quoque pneumate flante // librum subscriptus hunc scripsit tunc benedictus. // hic cuius finis. sit laus et gloria trinis.*

f. 2r med saec. XVI hand *Liber Ecclesie Sancti Bartholomei Uskela.*

ff. 3r–80v *proprium de tempore*

ff. 80v–82v *Dedicacio ecclesie*

ff. 83r–160v *proprium de sanctis*

ff. 161r–177v *ordinarium misse*

ff. 178r–189r *sequentiarium*

ff. 189v–190v senare tillägg, från år 1586

Följer Åbokalendern, men d. h. Henriks halleluja-text och *Cetus noster*-melodin i versioner som för övrigt bara påträffats i Sverige.⁶⁰

⁵⁹ Olav D. Schalin, *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I: källorna till belysande av kulturreformen*, SSLF 305 (Helsingfors 1946), s. 15–16; Aarno Malin & Toivo Haapanen, *Zwölf lateinische Sequenzen aus den mittelalterlichen Quellen Finnlands*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae Series B*, tomus 16:4 (Helsinki 1922), s. 5–6; Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 132–133.

⁶⁰ Malin & Haapanen, *Zwölf lateinische Sequenzen*, s. 6; Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, 1925, s. 130–131; Schalin, *Kulthistoriska studier*, 9; Ingeborg Lagercrantz, *Lutherska kyrkovisor i finländska musikhandskrifter från 1500- och 1600-talen*, Lutherska litteraturstif-

A^o II 55*Graduale Ilmolense.*

199 ff., papper, 27,5 x 19,5 (18 x 13). Flera olika händer, semitextualis och hybrida.

Åbo stift, saec. XVI 2/3.

Proveniens: Från Ilmola kyrka till Vetenskapliga föreningarnas bibliotek (Malin & Haapanen)

Mestadels 8 notrader / sida, modernt band.

Från början (*proprium de tempore*) saknas ca 36 blad (det första lägget är d, och läggen är om 12 blad; i början torde således saknas lägg a–c, alltså 3 x 12), av vilka fem, b IV – b VIII, nu är inbundna i handskriften A^o II 29 (i dess början, i ordningsföljden iv, viii, vii, vi, v). Läggerna har tydligen råkat i oordning vid nyinbindningen, och det moderna bandets dåliga skick håller inte för granskning.

ff. 1–61v *proprium de tempore*

ff. 61v–100r *proprium de sanctis*

ff. 100v–130v *commune sanctorum*

ff. 131r–v *de Spiritu S. Officium*

ff. 132r–140v reformationstida tilläggsblad, saec. XVI med.

ff. 141r–150v *ordinarium missae*

ff. 151r–194v *Sequentiarium*.

Malin (129 n. 2) påpekar, att det vid *purificatio Mariae* (f. 71r) i marginalen står *in die dedicacionis ecclesie*.

Helgonserien avviker från Åbokalendern (d. h. Edmund finns med), men i handskriften finns fyra sekvenser som är kända endast från Åbo. Innehåller samma introitus och graduale som F.m. I.92 f. 1r, men transponerade till frygisk tonart.⁶¹

telsens svenska publikationer (Helsingfors 1948), s. 29; Sigurd Kroon, *Ordinarium missae. Studier kring melodierna till kyrie, gloria, sanctus och agnus dei t.o.m. 1697 års koralpsalmbok*, Lunds universitets årsskrift N.F. Avd. 1. Bd. 49:6 (Lund 1953), s. 30–31; Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 413–415, inkl. bild av f. 5r.

⁶¹ Malin & Haapanen, *Zwölf lateinische Sequenzen*, s. 7; Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 57, s. 129–130; Schalin, *Kultuhistoriska studier*, s. 9–10; Lagercrantz, *Lutherska kyrkoviator*, s. 25–26; Kroon, *Ordinarium missae*, s. 142–143, s. 142 n. 2: ”Handskriften tillsättes av finska forskare allmänt till 1540 – 1550-talet. Säker motivering härför lämnas emellertid ej.” Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 351–354, inkl. bild av f. 5r. Svartvita kopior av ff. 141r–150v, Ermo Äikää, *Hymnus Angelicus. Turun hiippakunnan keskiaikaisen messusävelmistön Gloria-me-*

C IV 10

Breviarium dominicanum portatile.

371ff., pergament, 15 x 11.

saec. XIII med. (Maliniemi: 1260-tal).

Det rör sig om den äldsta i sin helhet bevarade bok som använts i vårt land under medeltiden.

Åtminstone tre huvudsakliga händer som skriver gotisk textualis (A: ff. 1–6, 81–370, B: ff. 7–78, C: ff. 78–80). Flera tillägghänder, textualis och cursiva.

ff. 1–6 Liturgisk kalender

ff. 7–242v och 276–318 *proprium de tempore*, ofullständig.

ff. 243–275 och 319–371r *proprium de sanctis*, ofullständig.

Har på 1300-talet tillhört en dominikan eller ett dominikanerkonvent i London (tillägg f. 6r: 5.11. *Dedicacio ecclesie fratrum predicatorum londinensium totum duplex*). I Norden på 1400-talet (tilläggen f 1v: 4.2. *Ansgarii simplex* och 15.2. *Sigfridi duplex*), till Åbo stift senast i slutet av 1400-talet eller början av 1500-talet (tillägg rörande votivmässodagar i Åbo 23.2. *Missa votiva de trinitate* f. 1v; 26.5. *Missa votiva de beata virgine* f. 3r; 26.8. *Missa votiva de angelis* och 20.11. *Missa votiva de omnibus sanctis*). I Finland har boken funnits i någon församlingskyrka, där student D. Skogman hittade den år 1861 och vidarebefordrade den till Finska litteratursällskapet, som i sin tur donerade den till Universitetets bibliotek 1862. Innehållet har vid den då företagna nyinbindningen kommit i oordning.⁶²

C IV 24

Psalterium.

16 ff., pergament, 10 x 8,5 (en del blad skurna på annat sätt och märkbart mindre).

Västeuropa, saec. XII ex.

Har under medeltiden funnits på Åland?⁶³

lodiät, niiden tekstipohja ja käyttö, 2. p., Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 170 (Helsinki 1996), s. 317–326.

⁶² Aarno Maliniemi, 'Englantilaisperäinen 1200-luvun dominikaanibreviarium Suomesa', *Juhlajulkaisu Jalmari Jaakkolan kunniaksi hänen täyttäessään 60 vuotta 1.1.1945*, HARK 50 (1944), s. 378–387.

⁶³ I mapp saec. XIX handskrivnen lapp: "Psalterium i böneboks-format, fragm. funnit i en räntebok från Åland 1537–38."

Fragmenten har ordnats enligt psalmernas ordning och sytts ihop på nytt (psalmnumren skrivna med saec. XIX handstil i övre högra hörnet på bladens recto-sida). Med fragmenten följer pergamentpärmarna, som vad storleken beträffar inte nödvändigtvis tycks höra ihop med dem, och som hur som helst inte kan vara fragmentens ursprungliga pärmarna eftersom de bär spår av pappersark som limmats fast på pärmens insida.

C^o I 1

292 ff., papper, 29 x 21.

Tyskland, 1400. Fanns i Tyskland ännu 1449 (i bandet ingår ett dokument som hänför sig till Kammin stift). Har sedermera kommit i Pöytis kyrkas ägo; återfinns i kyrkans inventarium 1654.

ff. 1v–116v Predikosamling

ff. 117ra–255vb Jacopo da Varazzes *Legenda aurea*

ff. 256r–290rb Jacopo da Varazzes predikningar.⁶⁴

C^o I 6

72 ff., pergament och papper blandat, 27,5 x 20,5. Cursiva.

Lehtinen (11) ”manu germanica”, saec. XV.

1–36ra Peregrinus von Oppeln, *Sermones de Dominicis*

36rb – 63rb Antonio Azaro Parmense (jfr A. I. Lehtinens not på försättsbladet), *Sermones de Dominicis*

63rb– 72vb Peregrinus de Oppeln, *Sermones de Sanctis*.⁶⁵

C^o III 17

1f., pergament, 30,5 x 25,5.

Ett fragment som återanvänts som pärm för en luthersk handskrivna mässbok (saec. XVI 2/2, 21 x 17), det saknas en remsa av vänstra marginalen.

Åbo stift, saec. XIV 2/2.

Liturgisk kalender (september–december).⁶⁶

I Nykyrka på 1570-talet, vilket framgår av en notis som gjorts i kalendern 14.10 (nu på inre sidan av pärmarna vid ryggvikningen), där kyrkoherden i Nykyrka Andreas Perssons död 1576(?) noteras.

⁶⁴ Lehtinen, 'Saarnoja vai legendoja', s. 10–11.

⁶⁵ Lehtinen, 'Saarnoja vai legendoja', s. 10–11.

⁶⁶ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 103–104.

C⁸ IV 7*Missale I från Oripää.*

92 ff., pergament, 20,5 x 15.

Nordisk (?svensk), saec. XIII ex. – XIV in.⁶⁷f. 1r med modern hand ”Oripää kyrka tillhörig”. Har använts under medeltiden i Yläne kyrka?⁶⁸

Medeltida band utan pärmar. 11 lägg:

2 x 4+2 x 4+2 x 4+2 x 4+2 x 5+2 x 5+2 x 5+2 x 1+2 x 5+2 x 5+2 x 4

Läggens ursprungliga ordning oklar, och det saknas lägg åtminstone i början. Enligt Taitto motsvarar Eriksmässorna inte dem som finns i *Missale Aboense*, vilket delvis kunde förklaras av den datering jag föreslår. De huvudsakliga händerna är båda nordiska, se S. Ericus ff. 17r och f. 77; åtminstone tilläggs-hand 6 är likaså nordisk, se f. 90v.

Händerna:

1. huvudsakliga handen, gotisk textualis ff. 1–16, 33–63r, 65r–89v, saec. XIII ex.–XIV in.

2. huvudsakliga handen, gotisk textualis, ff. 17–32, saec. XIII ex.–XIV in.

1. tilläggsanden f. 32vb, saec. XIII ex.–XIV in.

2. tilläggsanden f. 40v, saec. XIV

3. tilläggsanden f. 55v, saec. XIV

4. tilläggsanden f. 55v, saec. XIV

5. tilläggsanden f. 55v, saec. XIV

6. tilläggsanden ff. 63r–v, 90vb–91vb, saec. XIV

7. tilläggsanden f. 64rab, saec. XIV

8. tilläggsanden f. 64r–v, saec. XIV–V

9. tilläggsanden ff. 89v, 91vb, saec. XIV–XV

10. tilläggsanden f. 90r, saec. XV

11. tilläggsanden f. 90vab, saec. XIV

12. tilläggsanden f. 91vb, saec. XIV–XV

f. 90r två exlibris: *Pastor Ambrosius ex Keihäkoski 1670* och *Pastor Sigfridus L:e Mäkiäis 1683*.⁶⁹⁶⁷ Jfr Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 317: ”saec. (XIV) XV”.⁶⁸ Enligt Palola, ’Yleiskatsaus’, s. 98 finns inga uppgifter om att Oripää kapellförsamling existerade från medeltiden. Åtminstone en del av dess katolska lösöre hämtades från Pöytis under nya tiden. Ägarnotiserna från slutet av 1600-talet tyder för sin del på Yläne; se nedan.⁶⁹ C.H. Strandberg, *Åbo stifts herdaminne ifrån Reformationens början till närvarande tid* (Åbo 1832), s. 162, nämner att Ambrosius Regulinus var pastor i Yläne kapellförsamling i Pöytis kyrksocken 1670, och att Sigfridus Laurentii Bergius innehade samma tjänst 1684.

C⁸ IV 9

Missale II från Oripää.

80ff., papper, 21 x 14,5.

Saec. (XV ex. –) XVI in.

På två mellanblad (ff. 14–15) med saec. (XV ex. –) XVI in. hand två sånger som senare upptogs i samlingen *Piae cantiones (Diuinum misterium och Jhesus Christus nostra salus)* med noter. Samma stycken utan noter har lagts till F.m. I.368.⁷⁰

Från Pöytis?

D II 46

80ff., papper, 21,5 x 14,5.

Tyskland (Köln?), saec. XV.

Petrus Hispanus Portugalensis *Tractatus*.

Har tillhört Yläne kyrka senast vid 1700-talets slut (f. 1r).⁷¹

Skåp 6 med Anja Inkeri Lehtinens okatalogiserade material

Thomas av Aquinos *Summa theologiae* i sammandrag.

161ff., papper, 29,5 x 21.

Tyskland, saec. XV in

Har tillhört Yläne kyrka senast vid 1700-talets slut (f. 1r)

Flyttad från Riksarkivet till Universitetsbiblioteket 1971.⁷²

Kyrkans arkiv, Nådendal

III e 1

Breviarium ?dominicanum.

499ff., pergament, 14 x 9 (10 x 7). Textualis, tillägg i cursiva.

Inte nordisk, saec. XIV med. – XV in.

Det saknas blad från början och slutet, modernt band.

I Nådendal senast 1501 (f. 426v).

⁷⁰ Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 383–385, innefattar bild av f. 72r.

⁷¹ Anja Inkeri Lehtinen, 'Keskiajan filosofian käsikirjoituksia', *Bibliophilos* (1995:1), s. 4–13, här s. 10–12.

⁷² *Ibid.*, s. 11–12. På insidan av bokens bakpärm anteckning skriven med saec. XV hand publicerad i FMU 2297.

Till slutet har fogats ett 1400-tals *quaternio* i papper innehållande några helgontexter (bl.a. den heliga Gertrud).⁷³

Stockholm, Kungliga biblioteket

Cod. f.d. von Engström

110 ff., papper.

?Åbo 1459?

ff. 3–8 Åbokalendern, ofullständig, kopierad för domstolsbruk.

ff. 8–110 Med samma hand Magnus Erikssons landslag,

f. 110v: *Thenne book boriadhis manedaghin eptr dominicam judica oc lyktadhis pa sancti iohannis dagh ante portam latinam Anno domini MCDLIX per manus olauu scriptoris natus in parochia wixstedhe j norunda hæradhe.*

Skrivaren alltså inte från Åbo, men handskriften fanns i Finland åtminstone från mitten av 1500-talet, som ägarotiserna visar.⁷⁴

A 49

Vadstena, saec. XV 2/2.

Papper.

13 lägg, 14 händer, kursiv.

Har funnits i Nådendal, hittades i Åbo domkyrka 1671.

Gummerus har publicerat biktfaderns frågor till den döende ur 12. lägget som innehåller blandade böner o.s.v.⁷⁵

A 56

Breviarium Aboense.

55 ff., papper (ca 14 x 19,5).

Åbo stift, saec. XVI in. (Malin) / ca. 1485 (Milveden)

Proprium de sanctis.

f. 25v: *Nicolaus Jacobi est pres huius libri*, f. 38r: *Nicolaus Jacobi Byrkorpe est pres huius codicis*, f. 45r: *Qui me scribebat, Nicolaus nomen habebat.*

Vi känner till en Magnus Jacobi Buurkuph som var kyrkoherde i Vöra 1525, och Malin (s. 138) förmodar att den namngivne skrivaren kanske kan vara

⁷³ Jag tackar Tuomas Heikkilä för beskrivningen av handskriften.

⁷⁴ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 112–114 'Kal. 1459'.

⁷⁵ Jaakko Gummerus, 'Rippi-isän kysymykset kuolevalle eräästä Naantalin luostarin käsi-kirjoituksesta 1400-luvulla', *Suomen kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjat 2* (1901), s. 81–86, här s. 82–83.

dennes bror Niels Jacobi, som var kyrkoherde i Närpes 1539. Malin spekulerar vidare om nådendalskt inflytande på skrivarens utbildning, eftersom Birgitta har placerats in i kalendern vid 23.7. Heikkilä förhåller sig reserverat till denna idé.⁷⁶

MS A 58

Jöns Buddes bok.

163 ff., papper.

Nådendal, 1487–91.

ff. 2–49 Honorius Augustodunensis: *Lucidarius* (svensk översättning)

ff. 51–66 Legenderna om d. h. Julianus och Basilissa, om d. h. Justina och trollkarlen Cyprianus.

ff. 67–128 *Visio Tundali* (svensk översättning); om borgaren Guido; Den usle biskop Udos leverne och ändalykt; Sancti Bernardi Thenkilse Book; om d. h. biskop Albert.

ff. 129–163 om d. h. Katarina (halvfärdig).⁷⁷

A 129

Breviarium, frg.

1f., pergament, 27 x 21,5.

Åbo stift? saec. XIV in.

Början av d. h. Henriks officium utan hymner, *legenda lect.* 1–6.⁷⁸

⁷⁶ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 134–138 'Lect. C'; Aarno Maliniemi, *Zur Kenntnis des Breviarium Aboense, Cod. Holm. A 56*, Academia scientiarum Fennica, Documenta historica IX (Helsinki 1957), innehåller bild av ff. 4v–5r, s. 54; Ingmar Milveden, 'Neue Funde zur Brynolphus-Kritik', *Svensk tidskrift för musikkforskning* 54 (1972), s. 5–51, här s. 12 n. 33; Sven Helander, *Ansgarskulten i Norden*, Bibliotheca theologiae practicae, Kyrkovetenskapliga studier 45 (Stockholm 1989), s. 127; Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 359–364 'T'. Auktorhypotesen stöds bl.a. av Kauko Pirinen, *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62 (Helsinki 1962), s. 229.

⁷⁷ Anja Inkeri Lehtinen, 'Suomen ensimmäinen kirjailija: Jöns Budde', *Kirja Suomessa*, s. 31–38, här s. 34 och bild av f. 101v s. 37. Jöns Buddes översättningar finns översatta till finska i Lamberg, *Jöns Budde*.

⁷⁸ Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 271–273 'A'.

B 5 b

Pergament.

ff. 1–8 Åbokalendern, saec. XV 3/4.

Enligt Maliniemi den enda lekmanakalendern från medeltiden som finns bevarad i vårt land.

Har senare fogats till sitt nuvarande sammanhang (en svenskspråkig laghandskrift, saec. XIV ex.).⁷⁹

B 172 (Codex f.d. Kalmar)

s.k. *Codex Aboensis*

123ff., pergament, 24,5 x 17.

ff. 1–6 Åbokalendern, saec. XV 1/2.

ff. 7–127 med annan hand på svenska Kyrkobalken ur Upplands lag och Magnus Erikssons landslag, och smärre utdrag. Enligt Wiktorsson skriven i Stockholm 1423–1436.

Endast kalenderdelen i början kan anses vara skriven i Åbo stift.⁸⁰

Riksarkivet, Stockholm

Codex A 10

Registrum ecclesiae Aboensis / Svartboken

329ff., papper.

Åbo, saec. XV ex. (ca 1480–90)

Flera cursiva-händer.

Domkyrkans kopiebok.⁸¹

⁷⁹ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 115–119 'Kal. F', med ytterligare litteratur.

⁸⁰ Om kalendern, se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 107–110 'Kal. C'. Ilkka Taitto, 'Antifonarium-pergamentit luetteloiu', *Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti* 38:4 (1998), s. 98, hävdar att laghandskriftens utsmyckning står i samband med det av honom katalogiserade fragmentet IV.163, och sålunda skulle vara av finskt ursprung. Utifrån paleografiskt studium har Per-Axel Wiktorsson dock identifierat skrivaren bakom lagtexten som den samme som har skrivit ett antal bevarade dokument och handskrifter i Stockholm åren 1423–1436. Han behandlar inte kalenderbladen i det nuvarande bandet; se Per-Axel Wiktorsson, 'Handskrifter som mötts. Spår av ett stormansbibliotek i Uppland', Olle Ferm & Staffan Nyström, *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, *Runica et mediaevalia, scripta minora* 10 (Stockholm 2004), s. 283–311, särsk. s. 288–292. Se vidare Janken Myrdal, 'Inledning', i Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven* (Lund 2006), s. 9–27.

⁸¹ Faksimile: *Registrum ecclesiae Aboensis*, praef. Jalmari Jaakkola, *Codices Medii Aevi Finlandiae I* (Helsinki 1952). Transkriptioner av dokumenten REA.

Skoklostersamlingen, MS in fol. 70

125ff., papper.

Åbo, saec. XV ex. (ca 1486–88) och senare tillägg.

Inofficiellt urval ur Domkyrkans kopiebok.⁸²

Åbo Akademis bibliotek, Åbo, handskriftavdelningen

D 71/161

Antiphonarium Tammelense I.

268ff., papper, 20,5 x 15. Cursiva.

Saec. XVex. / XVI in.

I boken finns många blad från olika tider inbundna om varandra. Det saknas också blad i början och åtminstone efter ff. 43, 114, 115 och 116. Åtminstone de äldsta bladen är katolska, eftersom de fått lutherska korrigeringar. ff. 117–118, 166 och 193–194 senare tillägg. Enligt Ilkka Taitto otvivelaktigt en bok från Nådendal som också har använts där, eftersom den innehåller d. h. Birgittas officium (senare ändrat) och d. h. Josefs officium som ingår i kulten av den heliga familjen, vilken vad vi vet inte utövades i resten av stiftet, men nog i birgittinerklostret.⁸³

Tolv sidor är dessutom inbundna med handskriften D 71/162 (Liber Ecclesiae Tammelensis), så att i detta antifonarium efter f. 114 ingår f. 31 och 27 ur liber eccl. tammelensis; efter f. 116 ff. 28–30; efter f. 115 f. 29 och antif. f. 119.⁸⁴

De tre handskrifterna donerades till Tammela kyrka av kyrkoherde Peder Kurck år 1512.

Faksimile: <http://bibbild.abo.fi/Tammela/antif/>

<http://bibbild.abo.fi/Tammela/liber/>

⁸² Faksimile: Codex Särkilahhti (Codex Aboensis Skokloster) e codice Arch. Regni Suec. Coll. Skokl. Ms. in fol. 70, praef. Jalmari Jaakkola, Codices Medii Aevi Finlandiae I (1952).

⁸³ Schalin, *Kultuhistoriska studier*, s. 14–15; Ilkka Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 386–390, innehåller bild av f. 158v.

⁸⁴ Om dessa blad Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 391–398, bilder av bladen 27v, 28r.

D 71/163

Graduale Tammelense.

145 ff., papper, 28,5 x 20. Flera händer, cursiva och semitextualis. saec. XV ex.. / XVI in.; tillägg saec. XVI med. (Schalin: 1540-talet).

ff. 3–4 register för *de sanctis*-delen

ff. 5–12 & 16v luthersk *graduale* saec. XVI med.

ff. 13–16r, 17–131r *graduale*

ff. 131v–146 sekventiarium.⁸⁵

Faksimile: <http://bibbild.abo.fi/Tammela/graduale/>

Landsarkivet, Åbo, Åbo domkapitels arkivs deposition

Gu I:1

Psalterium.

20 ff., pergament, 20 x 19; i dåligt skick.⁸⁶

saec. XIV.

Osannolikt att det skrivits i Åbo stift.

Gu I:2

Tövsalamanalet.

17 ff., papper, 24,5 x 17,5, och pergament, 26 x 18.

Pärmar av trä överdragna med pergament.

ff. 1–4 papper, saec. XVI

ff. 5–17 pergament, saec. XV

Enligt Gummerus motsvarar innehållet i manualet långt innehållet i *Manuale Aboense* från 1522, men en del av materialet är sådant som inte återfinns i MA. Taitto daterar till (14.–) 15. århundradet, men anmärker att texten inte nämner Birgitta, varför det kunde handla om ett manuale från tiden före hennes kanonisering, även om notpaleografin enligt hans förmenande tyder på 1400-talet. Har funnits i Tövsala senast under nya tiden.⁸⁷

⁸⁵ Schalin, *Kulthistoriska studier*, s. 10–11; Lagercrantz, *Lutherska kyrkovisor*, s. 29; Åke Andren, *Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkolin. Skriftermål och fasta*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 27 (Lund 1952), s. 190 n. 16; Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 399–412.

⁸⁶ Jaakko Gummerus, 'Eräs kirjalöytö Turun tuomiokapitulin arkistosta', *Suomen kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjat* 10 (1910), s. 81–123, här s. 84–85.

⁸⁷ Gummerus, 'Eräs kirjalöytö', s. 85–88; Schalin, *Kulthistoriska studier*, s. 13; Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 321–325, bilder av ff. 5v, 6r.

Gu I:3

Liber Cappelle Charis Loyo.

147 ff., papper, 28 x 21, saec. XV med. (1459–1467)

I handskriften uppmärksammas undantagsvis d. h. Tiburtius, och i slutet finns en antifon till Jungfru Maria, som hör till den birgittinska *cantus sororum*. Noterna i dekadentstil.⁸⁸

I slutet av boken: *Istum librum allegavit dominus Jacobus stephani de tenala Capellam karis loya pro anima sua anno vero domini mcdlxvij pro quo est orandum.*

Gu I:4

Gummerus-antifonarium.

192 ff., papper, 21 x 15. Träpärmar.

Saec. XV; Milveden, den äldre delen: 1420-talet (vattenmärkesdatering).

Har använts i Åbo stift. Innehåller ett *Gaude mater ecclesia* officium för Jungfru Marias obefläckade avlelse som avviker från Åboriten; ett franciskanskt inflytande? (Taitto) Ifrågavarande dag finns ändå i Åbokalendern.⁸⁹

Gu I:5

Antiphonarium Laurentius Jacobi.

187 ff., papper, 21 x 14,5.

Taitto: saec. XV ex. / XVI in. Milveden: 1480-talets början (vattenmärkesdatering).

Skriven i Åbo stift.

Innehåller även blad från andra tidsperioder. Blad ur ett gammalt breviarium har klistrats in på pärmens insida. Ägarnotis f. 166.⁹⁰

Universitetsbiblioteket, Uppsala

C 421

117ff., pergament, 17 x 26, medeltida band.

⁸⁸ Gummerus, 'Eräs kirjalöytö', s. 88–92; Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 355–372, bilder av f. 29v, 56v, 104r.

⁸⁹ Milveden, 'Neue Funde', s. 22 n. 72; Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 373–376, innehåller bilder av ff. 23v och 24r.

⁹⁰ Milveden, 'Neue Funde', s. 19 n. 66; Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 377–383, innehåller bild av f. 23r.

Tre delar:

ff. 1–78 Collectarium, f. 78v: *Istud collectarium fecit scribi frater benedictus ... in remissionem peccatorum suorum. Anno M. cccc. vij.* I två kyrkoårsserier så, att i den första ingår enbart dominikanska helgon och d. h. Henrik (20.1.), i den andra mestadels nordiska helgon (där åtminstone Kanutus rex finns på sin för Åbo typiska plats).

ff. 79–117 Principia antiphonarum och delar av ett manuale för finska dominikanerbröder. Lokaliseringen grundar sig på att Henrik i invokationerna uppträder som den förste av de heliga.⁹¹

Kyrkans arkiv, Vörå,

Handskrift I a

Vörå antifonarium.

166 ff., papper, 20 x 14,8.

saec. XVI 2/3? (Haapanen: saec. XV; Schalin: 1430; Milveden: ca. 1535, vattenmärkesdatering).⁹²

Skriven i Åbo stift.

Blad saknas från början, samt ff. 3, 34, 38, 53, 60, 92, 151, 165.

F. 113v tonariusfragment, och f. 109v och 117v ”latinska sentenser”.

På pärmens insida: *Liber peculiaris Ecclesiae Wöro cuius abalinearum Anatema & scyphanta sit, scriptum Anno a partu virginis MZZ XXX.*

⁹¹ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 93–95 ’Coll. Dom. 1407’.

⁹² Toivo Haapanen, ’Denkmäler des gregorianischen Gesanges in Finnland’, *Bericht über den Musikwissenschaftlichen Kongreß in Basel. Veranstatet anlässlich der Feier des 25jährigen Bestehens der Ortsgruppe Basel der Neuen Schweizerischen Musikgesellschaft, Basel vom 26. bis 29. September 1924* (Leipzig 1925), s. 184–188, här s. 185; Schalin, *Kulthistoriska studier*, s. 13–14; Milveden, ’Neue Funde’, s. 19 n. 66; Helander, *Ansgarskulten*, s. 243.

Bilaga II:***Medeltida handskrivna anteckningar och tilläggslägg i tidiga, i Åbo stift använda trycksaker som nu förvaras i Nationalbiblioteket.***

Till listan över hela handskrifter och fragment fogas här en ännu mer preliminär lista över handskrifter som bevarats som bihang till tidiga trycksaker, av vilka en del är relativt omfattningsrika och till sin betydelse jämförbara med de få hela, säkert finska handskrifter som finns tillgängliga. En systematisk kartläggning av tilläggslägg och signifikanta anteckningar skulle förutsätta en genomgång av alla tidiga tryckalster som bevarats i Finland. Också detta arbete är ännu på hälft, och den här publicerade listan innehåller enbart objekt som ingår i Nationalbibliotekets samlingar – och den är otvivelaktigt ofullständig även givet denna avgränsning.

Nationalbiblioteket, Helsingfors

A⁶ II 12

Missale Dominicanum 1488 (M. Wenssler).

4 tilläggsblad (A–D) & anteckningar på exemplarets försättsblad i början och slutet, samt på pärmens insida, papper, 33–33,5 x 21–23.

A–Br inventarieförteckningar över Kangasala kyrkas lösöre, 1586–1621.

Bv–Dr tomma, Dv karta över Kangasala kyrksocken, saec. XVI ex.–XVII in.

På det första skyddsbladet Gloriatext och *De compassione beate marie virginis officium*, &c., saec. XV ex. I slutet av den tryckta texten, före registret *De omnibus sanctis in aduentum collecta ... complenda*, saec. XV ex.

Ett tilläggsblad som bundits in i boken, saec. XV ex. (nuvarande f. 80).

Vissa blad har lappats med återanvändna pappers- och pergamentstrimlor.

På tomt skyddsblad i slutet har skrivits secreta och complenda-böner i anslutning till helgonofficierna, bl.a. *De sancta sunniva et sociorum eius*. På verso-sidan dokumentkoncept på svenska som hänför sig till Kangasala saec. XV ex / XVI in.

På papper inlimmat i bakpärmens anteckningar; i den första av dem kungör prästen Heinrich Fust från Trier stift egenhändigt att han sålt ifrågavarande missale åt Andreas Johansson, som sägs vara *capellanus in karlebuu*, år 1489.⁹³

⁹³ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 120–121 'Kal. Janakkala'; Malin, 'Satakunta-laisia asiakirjoja', s. 125 f. Av inventarieförteckningarna publicerade i Malin, 'Satakuntalaisia

C IV 3

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger). 14,5 x 10.

Tillägg med några olika kursivhänder på exemplarets sista sida och på skyddsbladet som lämnats tomt. f. ffv *de sanctis Henrico et Erico*; saec. XV ex.⁹⁴

C IV 4

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger). 16 x 10,5.

Marginalanteckningar, böner och på sista sidan, bredvid spalten som slutar i kolofonen, ett tillägg skrivet med cursiva, saec. XV ex.

Från Ilmola kyrka.⁹⁵

C IV 5

Breviarium Dominicanum 1481 (J. de Colonia & N. Jensen). 16,5 x 10,5.

Böner skrivna på skyddsbladet som lämnats tomt i början (oracio de Suniva), samt på första sidan. Flera cursivahänder och en hybridahand.

Från Hollola kyrka.⁹⁶

C IV 6

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger).

7+9+7 tillägsblad av papper (i början, mitten och slutet), 16 x 11.

Hollola(?), post 1488–saec. XVI in. (Malin: 'um 1500' (Malin), Heikkilä: saec. XV ex.)⁹⁷

(i början) ff. I–II *computus*-tabeller, ff. III–VII Åbo stifts liturgiska kalender (ff. V–VI utklippta).

ff. A–I inbundna mellan tryckta blad efter början av *officium in nataliis unius uel plurimorum apostolorum extra tempus paschale*, ser ut att komplettera blad som saknas.

(i slutet) 1r–5v *Officium S. Henrici*.

Tilläggen med olika händer, hybrida och cursiva.

asiakirjoja', s. 128–129, kartan s. 127. Notisen om försäljningen av boken publicerad i FMU no. 4245. Svartvit kopia av skyddsbladet i Äikää, *Hymnus Angelicus*, s. 327.

⁹⁴ Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 16.

⁹⁵ Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 15.

⁹⁶ Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 16.

⁹⁷ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 121–122 'Kal. Hollola', där ytterligare gammal litteratur anges; Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 16; Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 313–314 'Ho'.

C IV 14

Breviarium Dominicanum 1505 (W. Hopyl)

Utan pärmar, som lösa lägg.

13 tilläggsblad (A–B + I–XI), papper, (kalender: 14 x 9) 15,5 x 10.

Under det tryckta exemplarets kolofon står skrivet: 1505 // *Liber Ecclesiae Kangasala*.

Ar: probationes pennae, ff. Av–B tomma.

I–IV Hymn *Te Deum* på svenska och finska, index till hymnerna i exemplaret. Kangasala, saec. XVI (2/2).

V–XI Åbo stifts liturgiska kalender, Kangasala (?), saec. XVI in. (Malin: ”um 1505”).

Tilläggsbladens position i bandet svårbestämbara, åtminstone de sju bladen som innehåller kalendern verkar ha varit bundna alldeles i slutet av boken, eftersom de slutar med ett tomt blad på vars recto-sida verkets nuvarande signum ”C.IV.14” skrivits med blyertspenna. Som Maliniemi påpekar har kalendern skrivits på mindre pappersark, och det är möjligt att de ursprungligen har hört hemma i ett annat sammanhang, även om de åldersmässigt inte verkar avvika märkbart från tryckalstret som de är inbundna med. Maliniemi torde ha sett exemplaret i bundet skick, och låter förstå att åtminstone tilläggsblad I–XI har funnits i slutet av bandet.⁹⁸

C IV 20

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger).

Exemplaret föreligger som obundna lägg, bakpärmen av det ursprungliga bandet finns kvar och bär spår av ett tvåspaltigt blad som varit fastlimmat vid den.

31 tilläggsblad, papper, 14,5–16 x 10–11.

Kangasala(?), saec. XV ex.–XVI in.

Åtminstone åtta olika kursivhänder på många blad av olika storlek.

1–10 *Officium S. Henrici*

10v–16r *Officium S. Eriki* (urspr. 17. f. utskuret)

17r–20v *Orationes vel collectae*

20r–27v utdrag ur Åbo stifts manuale.

28r [*Oratio*] *De sancto christoforo*.

⁹⁸ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 125–126 ’Kal. Kangasala’; Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 16; om den lutherska delen Schalin, *Kultuhistoriska studier*, s. 19.

- 28v *Oratio de sancto kanuto ... De sancto sigfrido ... De sancto ansgario*
 29r [*Oratio*] *De sancto eskillo ... De sancto bothuido ... De sancto olavo.*
 29v [*Oratio*] *De sancta birgitta*
 30r [*Oratio*] *De visitatione beate marie virgine ... De compassione beate marie virgine*
 30v ... *De apostolis ... De sancto symeono ... De sancto lodouico*
 31r–v *De visitatione marie virginis (?)*.⁹⁹

C IV 21

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger). 15,5 x 10,5.

Saec. XV ex.–XVI in. handskrivna tillägg med många olika händer till den tryckta kalendern, till *proprium de sanctis*-delen (böner för de nordiska helgonen, Kanutus rex, Eskillus, Suniva, som saknas i den tryckta texten), och t.o.m. melodier skrivna i undre marginalen med dekadentnotation.

Från Vesilax.¹⁰⁰

C IV 22

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger). 15,5 x 10,5.

Det ursprungliga bandet bevarat. Några marginalanteckningar, böner (de S. Gertrude, Erasmo, Suniva), ett blad utskuret ur ett större pappersark fullskrivet med saec. XV kursiv har suttit inlimmat på insidan av frampärmen.¹⁰¹

C IV 30

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger).

f. 9, 6v *oratio de S. Geretrude*.¹⁰²

Cö I 2

Psalterium Davidicum 1481 (Ghotan) 28,5 x 20.

Ett mycket ofullständigt exemplar i ursprungliga pärmar, tio blad återstår, största delen tycks ha skurits loss. Handmålade initialer. På pärmens insida

⁹⁹ Maliniemi, *Zur Kenntnis*, 15; Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 325–328 'K'.

¹⁰⁰ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 123–4 'Kal. Vesilahti', utan bokens signum; Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 16.

¹⁰¹ Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 16.

¹⁰² Maliniemi, *Zur Kenntnis*, s. 16.

har bildats en spegelbild av texten på de tvåspaltiga blad som suttit fastlimmade i pärmen.

Två cursiva-händer har gjort anteckningar och tillägg, saec. XV ex.

C^o I 3

Psalterium Davidicum 1481 (Ghotan) 26,5 x 19

Restaurerat fragmentariskt exemplar i modernt band. Bladen har tydlig trimmats i kanterna i samband med nyinbindningen; en del av marginalanteckningarna har blivit bortskurna.

Två olika cursiva-händer. I det tryckta exemplaret målade initialer och anteckningar med flera cursiva-händer. En från dessa avvikande cursiva-hand har skrivit marginalerna i början av exemplaret fulla med förklaringar, saec. XV ex.–XVI in.

Att döma av tilläggslägget om fem folia i mitten på det nuvarande bandet har exemplaret varit ofullständigt redan i slutet av 1400-talet då det har reparerats med detta handskrivna tillägg. Tillägget har blivit på hälft: man har lämnat utrymme för initialer men de har aldrig inritats.

C^o I 4

Psalterium Davidicum 1481 (B. Ghotan)

3 tilläggsblad, papper, 26 x 18.

Ikalis(?), saec. XV ex./XVI in.

Officium S. Henrici.¹⁰³

C^o I 5

Psalterium Davidicum *post* 1485 (B. Ghotan)

10 tilläggsblad, papper, 27 x 19.

Kalanti, saec. XV ex.–XVI in.

52–60v det s.k. Kalantis Hymnarium.

f. 61v böner.¹⁰⁴

¹⁰³ Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 314–319 T.

¹⁰⁴ Se beskrivningen och svartvit faksimile i Taitto, 'Myöhäiskeskiaikainen hymnarium-käsikirjoitus'. Enligt Taitto är ff. 51–60 av samma papper som själva det tryckta exemplaret, men f. 61 vattennärke daterar det arket till åren 1523–1530. Även om själva hymnariet förekommer bara på bladen 52–60, är bönerna på f. 61v skrivna med samma eller en mycket nära besläktad cursiva-hand. Taitto betonar möjligheten att hymnariet skulle ha skrivits mycket snart efter att själva boken trycktes, men man måste beakta att det lika väl kan ha skrivits någon gång närmare

C^o I 7

Psalterium Davidicum post 1485 (B. Ghotan). 26,5 x 19,5.

Modernt band.

Tillägg i mellanrummen i den tryckta texten av åtminstone en cursiva-hand (böner), saec. XV ex.

Från Uskela.

C^o I 8

Psalterium Davidicum post 1485 (B. Ghotan). 26,5 x 19,5.

Tillägg i mellanrummen i den tryckta texten av flera cursiva-händer (böner), saec. XV ex.

Modernt band.

Från Uskela.

C^o I 14

Psalterium Davidicum post 1485 (B. Ghotan). 25,5 x 19.

I modernt band, ofullständig. Medföljer skyddsblad av pergamentbitar som tydligen har varit fastklistrade vid pärmens insida, och på vilka flera cursiva-händer skrivit ner böner och *probationes pennae*. Böner och andra anteckningar även på exemplarets sidor, saec. XV ex./XVI in. Vissa sidor har lappats med pergamentstrimlor skurna ur handskrifter.

C^o II 33

Breviarium Dominicanum 1485 (A. Koberger)

6+13 tilläggsblad, papper (i början + i slutet), 15–16,5 x 10.

ff. 1–5r Åbo stifts liturgiska kalender¹⁰⁵

ff. 5v–6v böner/hymner

ff. 274–287 böner etc.

Loppis(?) saec. XV ex./XVI in.

Ett saec. XIV–XV kalenderblad (bif. pergament) med texten ”Loppis kyrka tillhörig” har varit inlimmat i frampärmen. Också i bakpärmen har ett bifo-

det sista arkets datering, alltså under 1500-talets första årtionden. Vid inbindningen har man använt ett pergamentblad som verkar komma från *Missale Aboense*. På pergamentbladet finns ett dokumentkoncept, och till bandet har fogats brottstycken ur dokument på papper, se *ibid.*, s. 26. Jfr FMU no. 3942.

¹⁰⁵ Det förefaller som om Malin inte hade granskat denna kalender i sin avhandling.

lium, antagligen från samma äldre kalender på pergament, varit inlimmat. Modern foliering med blyertspenna i recto-sidans högra övre hörn.

Ink. k. 137

Psalterium Davidicum *post* 1485 (B. Ghotan). 26,5 x 20.

Ursprungsband, i dåligt skick.

På skyddsbladets verso-sida saec. XVI 1/2 ägarnotis *Possessor huius libri vocantur Ericus Jac[o]bi*. Anteckningar av några saec. XV ex. kursivhänder på exemplarets sidor. Anteckningar av olika cursiva-händer på baksidan av sista bladet i exemplaret (saec. XV ex.–XVI in.) och på det bakersta skyddsbladets recto-sida (saec. XVI 2/2). På verso-sidan namn skrivna av saec. XVI hand, Simon Hin[riksson?], Jonas Mårthinsson, Jöns Larsson.

Ink. k. 138

Psalterium Davidicum *post* 1485 (B. Ghotan). 29 x 20,5.

Enligt Rh. Hausens meddelande skrivet på pärmens insida, har ett tryckt avlatsbrev varit inlimmat i pärmarerna (Bartholomeus de Camerino 1485).

Anteckningar av några saec. XV ex. kursivhänder på exemplarets sidor.

Rv. Kirk. käsik. 2a MA 1488 Uskelas exemplar

Missael Aboense 1488 (B. Ghotan). 33 x 23.

Anteckningar och böner skrivna med några cursiva-händer på exemplarets sidor, saec. XV ex./XVI in, senare anteckningar. Handskrivna noter för melodier. Efter sekvenspartiet i slutet av exemplaret gloria-melodi i dekadentnotation, saec. XVI in.

Från Uskela kyrka. (På recto-sidan av det första skyddsbladet med saec. XVII handstil *Moderkyrckiones gamble Kabijn aff The Blinda Påfwar fordom i lifuet brachter ... med Munckestyll på trycket utgången* och med yngre hand *Uskela.*)¹⁰⁶

Rv. Kirk. käsik. 2a MA 1488 Tammelas exemplar

Missael Aboense 1488 (B. Ghotan). 34 x 24.

På pärmens insida som skyddsblad fastlimmat ett tomt pergamentbifolium, 33,5 x 23, av vilket bara det vänstra foliet är kvar. På det vänstra foliet och på ett pappersark som klistrats in på pärmens insida på det som är kvar av

¹⁰⁶ Svartvita kopior av Gloria-dokumentationerna Äikää, *Hymnus Angelicus*, s. 315–316.

det högra foliet, finns inventarier gjorda i samband med prästbyten från åren 1512 (FMU no. 5630), 1598, 1638 och 1648, och på det vänstra skyddsbladsfoliets verso-sida saec. XVI in. notis *Istud missale legauit nominus petrus Curki Ecclesie tammela eius anima requiescat in pace*; även anteckningar om Tammelas betalda skatter för åren 1556 och 1557. På exemplarets sidor melodier i dekadentnotation, böner, med många olika saec. XV ex./XVI in. händer. I bakpärmens insida inklistrat ett papper, där mottagna gravavgifter antecknats med saec. XV ex./XVI in. hand.¹⁰⁷

Rv. Kirk. käsik. 2a MA 1488 Kangasalas exemplar

Missael Aboense 1488 (B. Ghotan). 34 x 23,5.

Bladen 4–44 hör inte till ursprungsexemplaret.

Restaurerat band, på pärmens insida har klistrats in ett pappersark där en Gloriamelodi skrivits ner i dekadentnotation med saec. XV ex.–XVI in. handstil. På exemplarets sidor några få medeltida anteckningar – f. 144 *De sancta cruce et de isque vulneribus Christij*, saec. XV ex. med cursiva. På f. 146v, *De omnibus sanctis*-delen, finns en emendation i marginalen att Henricus ersätter Dominicus, utförd i något stapplande textualis. I slutet av exemplaret några böner i cursiva, saec. XV ex./XVI in., och en notis om ett giftermål år [15]69. I slutet av bandet (ff. 180–194) inbundet 14ff. papper, 28–35 x 19–24. ff. 180–181, svenskspråkiga kollektböner, saec. XVI med. ff. 182–186, 188–193 nummerade med blyerts 1–11, reformationstida kyrkomelodier med noter, på finska, svenska och latin. f. 187 härstammar från en räkenskapsbok, har varit vikt i höjlded och inbunden (jfr formatet på Kallialas kyrkoräkenskaper), Kumo gård 1530. f. 194r böner på svenska, saec. XVI med., f. 194v inventarium över Kangasala kyrka uppgjort av kyrkoherde Lars Henriksson (1541–1554) och hans efterföljare (?), i varje fall kompletterat med annan hand).¹⁰⁸

¹⁰⁷ Detta finns tryckt i FMU no. 3456, men beskrivningen som ges, ”Uppteckning från tiden omkring 1470? beträffande gravavgifter till Tammela kyrka”, är problematisk: boken har naturligtvis bundits in först efter 1488, och även om det förstås är möjligt att man vid inbindandet har klistrat in ett tidigare skrivet papper i bakpärmen, är det oklart varför uppgifterna skall dateras till 1470-talet. På basis av handstilen är det svårt att göra en så exakt datering.

¹⁰⁸ Lars Henrikssons inventarium publicerat i Bidrag III, ed. Hausen, s. 250–251; räkenskapsboksfragmentet har publicerats i Malin, ’Satakuntalaisia asiakirjoja’, s. 131–132, giftermålsnotisen s. 127; om den lutherska delen se Schalin, *Kultuhistoriska studier*, s. 20.

Okatalogiserad inkunabel, skåpet för okatalogiserade medeltida handskrifter 6 (L3)

Collijn: Psalterium Upsalense c. 1487 (B. Ghotan); Taitto: Breviarium Dominicanum.¹⁰⁹ 23x17.

Har hört till Riksarkivet, därifrån den tillsammans med de andra inkunablerna på 1970-talet flyttades till Nationalbiblioteket.

På pärmens insida *Si possessoris nomen cognoscere velis / de digno genitus henricus *** dictus*. Probationes pennae. saec. XVI in.?

Recto-sidan av första bladet i tryckalstret har lämnats tom, på den är en bön skriven med saec. XV ex./XVI in. kursivhand, och med saec. XVI ex. hand *Si possessoris nomen cognoscere / velis de digno genitus Sigfridus Johannis*.

Faksimileblad finns inbundna i trycksaken, de ursprungliga sidorna har trimmats. Randanmärkningar med saec. XV ex./XVI in. kursiv. På de sista bladen i trycksaken (74v–75r) står böner skrivna med några saec. XV ex./XVI in. kursivhänder.

ff. 75v–81v liber hymnarius, saec. XVI in.

f. 82r sekvens *Jesus Christus ubrix meille* (Finno psalmbok 62)

ff. 83–103 fragmentet kommer från ett breviarium (slutdelen) som ursprungligen ingått i ett annat sammanhang, saec. XV 2/2, hybrida, nordisk, papper, 22 x 16 (16 x 10,5), utom ff. 89–90, pergament, 20 x 15 (15,5 x 11). Saec. XV ex./XVI in. tillägg.

Innehåller allmänna fester, *in natale unius evangelistae ... in commune unius confessoris*. f. 101r *In sabbatis de beata virgine historia*, 103r *De sancta birgitta hystoria*, f. 107r *Hystoria de sancta Anna*.

ff. 109–110, *Venite exultemus; Gloria patri*, saec. XVI

f. 111r hymnen *O beate Sebastiane*, saec. XVI.

På det sista bladets recto-sida Sigfrid Johanssons *probationes pennae*, och årtalet 1583.¹¹⁰

¹⁰⁹ På baksidan av ett beställningskvitto daterat 19.5.1995 i trycksakens fodral finns en anteckning skriven med Ilkka Taittos handstil: ”Olen tsekannut parista kohdasta: Tulos: BD” (”Jag har kollat på några ställen: Resultatet BD”).

¹¹⁰ Se Isak Collijn, ’Psalterium rituale Upsalense. Stockholm, omkr. 1487’, *Kyrkohistorisk årsskrift* 13 (1912), s. 151–169, här särsk. s. 158; Schalin, *Kulthistoriska studier*, s. 17–18; Taitto, ’Myöhäiskeskiaikainen hymnarium-käsikirjoitus’, s. 5 (oklart om han ännu i detta skede själv har sett handskriften; han anger här fortfarande Riksarkivet som förvaringsplats).

I ett medeltida *scriptorium* i Åbo

TUOMAS HEIKKILÄ

Åbo stift, som omfattade hela Finland, utgjorde under senare medeltid en naturlig del av den västliga kristenheten. Det var emellertid inte bara den gemensamma tron och dogmerna som sammanhöll stiftet med den västliga kyrkans kulturkrets, utan också den utvecklade litterära kulturen. Betydelsen av en skriven kultur som stöder sig på den västliga traditionen är visserligen ett obestridligt faktum under senare skeden i Finlands historia, men trots det vet man ganska lite om dess allra äldsta, medeltida skikt. Även om man känner till att det skrivna ordet var viktigt på många olika samhälls- och livsområden från och med den senare medeltiden, är det mesta fortfarande höljt i dunkel när det kommer till en detaljerad kunskap.

Ett bra exempel på detta är framställningen av handskrivna böcker inom Åbo stift, som jag valt att utforska i föreliggande uppsats. Det är klart att det skrevs texter av varierande slag inom Åbo stift, som på medeltiden införlivades med den latinska kristenheten som byggde på tusenåriga litterära traditioner. Att det skrivna ordet spelade en viktig roll också i det dagliga livet vittnar bland annat tusentals kända handlingar om, bland dem de digra kopieböcker som nedtecknades i kretsen kring biskopen i Åbo och som bevarats intill våra dagar. Icke desto mindre är frågan om framställning av handskrifter i egentlig mening, d.v.s. handskrivna böcker, inom det medeltida Åbo stift, tills vidare i stor utsträckning obesvarad. Det man vet är att det fördes in rikligt med handskrifter till Finland från bland annat Sverige, Tyskland, Frankrike och England,¹ men också att det framställdes handskrifter i

¹ Se Tuomas Heikkilä, 'The Arrival and Development of Latin Literacy on the Edge of Europe: The Case Medieval Finland' (under utgivning).

Finland. I vilken utsträckning det senare var fallet, vilket slags handskrifter det rörde sig om och när de kom till är emellertid frågor med vars hjälp vi inte bara kan få en inblick i den skrivna kulturen i det medeltida Sveriges östra riksdel, d.v.s. Åbo stift, utan också i utforskandet av de internationella strömningar som kom Finland till del.

I Finland finns endast ett fåtal bevarade kompletta medeltida *codex*, inbundna handskrifter. Många gånger viktigare för kännedomen om den skrivna kulturen är de handskriftsfragment som finns bevarade. Deras blotta antal – över 10 000, uppskattningsvis från 1 500–1 700 olika handskrifter – visar att man lade stor vikt vid böcker och skrivande i det medeltida Finland.

Bakgrunden till det stora antalet bevarade fragment står att finna i reformationen på 1500-talet: i och med att den nya läran infördes, förlorade innehållet i en stor del av de medeltida katolska böckerna sin betydelse. Emellertid var pergamentet i handskrifterna värdefullt material, så man löste upp de inbundna volymerna och återanvände bladen. Särskilt under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet försågs fogderäkenskaperna, som upprättades för räknekammaren i Stockholm, i allmänhet med omslag av medeltida pergamentblad.² Till följd härav har den överlägset största delen av de böcker som framställdes och användes i Åbo stift bevarats i form av fragment som tjänat som pärmar för räkenskapsböckerna. De fragment som med fogderäkenskaperna från Åbo stift arkiverades på 1500- och 1600-talet i Stockholm överfördes till Finland i början av 1800-talet, då Sverige i enlighet med fredsfördraget i Fredrikshamn 1809 förband sig att överlämna allt arkivmaterial rörande Finland till Ryssland. I praktiken betydde det att materialet flyttades till Finland. Det finns således en samling på något mer än 10 000 blad i Helsingfors, vilket bara är en liten del av hela fragmentsamlingen: i Stockholm finns fortfarande över 40 000 pergamentblad.³

Det är viktigt att företa en mångsidig analys av de bevarade fragmenten, eftersom det kan ge oss en inblick i det nuvarande Finlands allra äldsta litterära

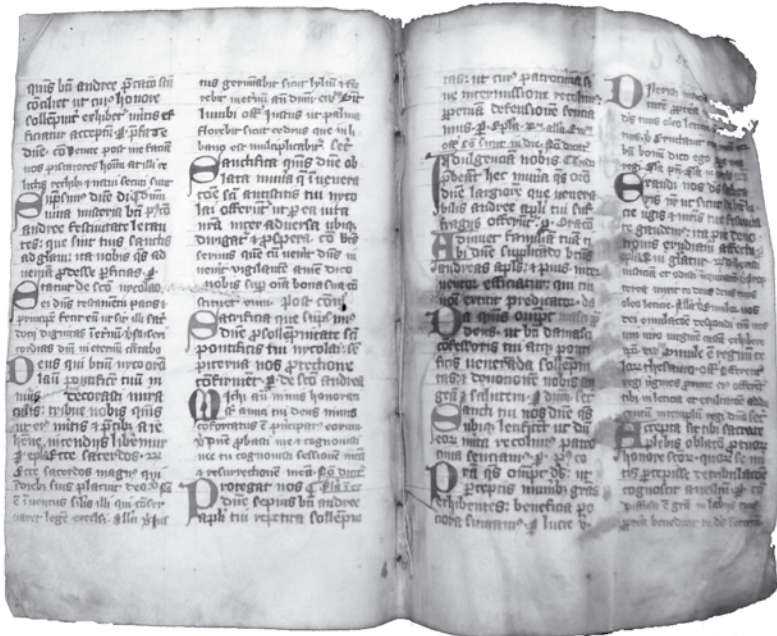
² Se allmänt t.ex. Jan Brunius, 'Landskapshandlingarna i Kammararkivet. Från kammarens register till databas'. *Arkiv, samhälle och forskning* (2000:1), s. 7–27.

³ Fragmentsamlingen i det svenska Riksarkivet, se t.ex. Jan Brunius, 'Medieval Manuscript Fragments in the National Archives – a Survey', Jan Brunius (ed.), *Medieval Book Fragments in Sweden: An international seminar in Stockholm 13–16 November 2003* (Stockholm 2005), s. 9–17. För Finlands del se Tuomas Heikkilä, 'The Finnish Medieval Fragments', Åslaug Omundsen (ed.), *The Beginnings of Nordic Scribal Culture, ca 1050–1300: Report from a Workshop on Parchment Fragments, Bergen 28–30 October 2005* (Bergen 2006), s. 27–31.

kultur (på latin). Det enda sättet att i detalj få kännedom om framställningen av böcker i vårt land är också via ett synnerligen ingående studium av dessa fragment. Föreliggande uppsats följer handskriftsforskningens tillvägagångssätt. Avsikten är att beskriva hela slutledningskedjan: de frågor som ställs, en paleografisk analys av materialet, en utvärdering av textinnehållet, ett kodikologiskt studium av konkreta pergamentblad, en analys av de fogdeanteckningar som har tillfogats i tidigmodern tid, för att slutligen komma fram till nya resultat. Det handlar inte bara om att gestalta själva forskningsprocessen, utan framför allt om att visa på de möjligheter fragmentforskningen i praktiken har att erbjuda.

Missalerna i nyckelposition

De flesta medeltida böcker som bevarats i Finland är liturgiska till sitt innehåll, vilket samtidigt visar på den starka kopplingen mellan de kristna ritualerna och det skrivna ordet, och, till följd av detta, kyrkans framträdande roll i framställningen och bruket av handskrifter. Liturgin förutsatte att varje

Den uppslagna handskriften visar framför allt en tvåspaltig text, där initialerna omväxlande tecknats i rött eller blått. (Helsingfors, Nationalbiblioteket, Fm. I.283, fol. 23v-24r.)

kyrka inom det medeltida Åbo stift åtminstone förfogade över en mässbok, d.v.s. ett *missale*, ett *breviarium* för tidegärdena och ett *manuale* eller en handbok för de kyrkliga förrättningarna, d.v.s. minst tre olika böcker. Dessutom kunde sångböckerna *graduale*,⁴ *antiphonarium*, *hymnarium* och *sequentionarium* behövas. I bästa fall fanns också ett *lectionarium* med de liturgiska läsningarna samt en del andra böcker till hands i kyrkan.

I varje kyrkas anspråkslösa bibliotek fanns det emellertid en bok som innehade en privilegierad ställning: mässboken, missalet, som behövdes för att rätt och riktigt förrätta själva kärnan i det liturgiska livet, mässan. Missalet privilegierade ställning i den liturgiska litteraturen framgår även av de handskrifter och fragment som finns bevarade från det medeltida Finland. Den största samlingen medeltida källskrifter i Finland, Nationalbibliotekets pergamentsamling, (*fragmenta membranea*, f.m.), innehåller uppskattningsvis 10 300–10 400 pergamentblad ur medeltida handskrifter. Av dem härstammar över en fjärdedel, nästan 2 700 blad, ur medeltida mässböcker. Skillnaden jämfört med andra liturgiska verk är betydande: det finns endast 1 000 blad ur brevriarier, 898 blad ur antiphoniarier och t.ex. bara ett tiotal blad ur manualer. Fragmentsamlingens mässboksblad uppskattas härstamma från minst 369 olika missaler⁵ – vilket flerfaldigt överskrider antalet medeltida kyrkor och kapell inom Åbo stift (ca 140).⁶

Texternas paleografi

Mässböckerna innehade således en central roll i det medeltida liturgiska livet och intar fortfarande en framträdande position bland de källskrifter som bevarats intill våra dagar. Om man börjar forska i det medeltida Finlands, d.v.s.

⁴ Smålands kyrkobalk, som mest detaljerat går igenom de böcker som skulle finnas i varje kyrka, räknar upp *missale*, *breviarium* och *manuale*. Se *Svenska landskapslagar*. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén, Ser. 5: Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten (Uppsala 1946), s. 424. Allmänt, se Jan Brunius, 'Sockenkyrkornas liturgiska böcker. Studier i pergamentomslagen i riksarkivet'. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige. En samling uppsatser*, Studier till Det medeltida Sverige 5 (Stockholm 1991), s. 457–470.

⁵ Toivo Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors I: Missalia*, Helsingin kirjaston julkaisu 4 (Helsinki 1922).

⁶ Ang. antalet grundade församlingar och kyrkor, se Ari-Pekka Palola, 'Yleiskatsaus Suomen keskiaikaisten seurakuntien perustamisajankohdasta', *Faravid* 18–19 (1996), s. 67–104; Markus Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1117 (Helsinki 2007), *passim*.

In diebus illis. Locutus
 est dñs ad achaz dicens. pe
 te tibi signum a dño deo tu
 o in profundū mfm: sive
 in excelsū sup. Et dixit a
 chaz. Non petam: et non te

In diebus illis: Conuenerūt
 filij isrl: ad dñm moysē et
 aaron: et uerbi in sedicōem
 dixerūt. dñs: nobis aquā
 ut bibamus: Ingressus moy
 ses + aaron dimissa mil:

et refugium meū + liberator meus
 illo t. Erant appropinquātes
 ad urbem publicā + peccatores
 ut audirent illū. Et murmurabāt
 pharisei + scribe dicentes: quia hic
 peccatores recipit. + manducat cū
 illis. Et ait ad illos parola istam

Bilden ger ett åskådligt exempel på att missale 278 är resultatet av ett samarbete mellan flera skrivare. Uppe på sidan ett prov på skrivare A:s konstfärdighet (fol. 1r), mitt på sidan text av skrivare B:s hand (fol. 9r) och längst ner på sidan skrivare C:s (fol. 13r). Trots att den skrivare som skrev brödtexten växlar för vart och ett av de tre partierna, är initialerna genomgående skrivna av samma hand. (Helsingfors, Nationalbiblioteket, Fm. I.278, fol. 1r, 9r, 13r.)

Åbo stifts, litterära historia, eller i de handskrifter som var i bruk här och framställningen av dem, utgör missalerna en naturlig utgångspunkt. Toivo Haapanen, som på 1920-talet katalogiserade de bevarade mässboksbladen och rekonstruerade helheter som svarade mot de enskilda fragmenten i bibliotekets *fragmenta membranea* -samling, lade märke till en grupp på fyra fragment, som påminde mycket om varandra. Det handlar om fragmenten f.m. I.278, f.m. I.283, f.m. I.288 och f.m. I.291.⁷

- Helsingfors, Nationalbiblioteket F.m. I.278. 15 fol.; 31,0–31,5 x; 22,5–23,0 (22,0 x 16,5–17,0) cm; 2 spalter; 30 rader; Åbo stifts *missale*; saec. XIV–XV.⁸
- Helsingfors, Nationalbiblioteket, F.m. I.283. 53 fol.; 31,5 x 22,0 (23,0 x 17,5) cm; 2 spalter; 29 rader; dominikanmissale, som använts inom Åbo stift saec. XIV–XV.⁹
- Helsingfors, Nationalbiblioteket F.m. I.288. 8 fol.; 31,5 x 22,0 (23,0 x 16,5) cm; 2 spalter; 33 rader; *missale*; saec. XIV–XV.¹⁰
- Helsingfors, Nationalbiblioteket F.m. I.291. 10 fol.; 32,0 x 23,5 (23,0 x 17,5) cm; 2 spalter; 31 rader; *missale*; saec. XIV–XV.¹¹

Studerar man dem närmare, visar det sig snart att de står i samband med varandra på ett eller annat sätt. Tre av de fyra helheterna är av synnerligen homogen karaktär: I.288 och I.291 är vardera skrivna av en och samma hand, liksom I.283 – förutom folio 4 och 53, som skrivits av andra. I handskrift I.278 kan man däremot urskilja tre olika delar, skrivna med varsin handstil: fol. 1r–4v har skrivits av skrivare A, fol. 5r–12v av skrivare B och fol. 13r–15v av skrivare C.

Den del av fragment I.278 som skrivits av skrivare B och texten i de andra fragmenten är till sin piktur och framställning mycket lika varandra. Likheterna beträffande bokstävernans utformning, ligaturerna (hur de bundits

⁷ I fortsättningen ges följande uppgifter för var och en av de helheter som rekonstruerats utgående från dessa medeltida fragment: signum, antal blad, bladets storlek (storlek på den skrivna ytan), antal spalter, antal rader, textinnehåll, tidsbestämning.

⁸ Se Haapanen, *Missalia*, s. 137 Nr. 278. Jag har kompletterat Haapanens kataloguppgifter med mer exakta mått, Haapanen uppger endast storleken på den skrivna ytan.

⁹ Haapanen, *Missalia*, s. 140–142 Nr. 283.

¹⁰ Haapanen, *Missalia*, s. 145–146 Nr. 288.

¹¹ Haapanen, *Missalia*, s. 147 Nr. 291.

ihop med varandra) skiljetecknen och de förkortningar som använts visar att texterna åtminstone kan dateras till samma tid och antingen härstammar från samma kretsar eller skrivits av skrivare som fått sin utbildning på samma ställe. I själva verket finns det starka skäl att anta att texten i de andra fragmenten i samma grupp – I.283, I.288 och I.291 – har flutit ur en och samma fjäderpenna, skrivare B:s. Även om man inom paleografin sällan med absolut säkerhet kan bevisa att flera texter skrivits av en och samma hand, är handskrifterna i den grupp fragment vi nu talar om emellertid så pass lika varandra att jag anser det mycket sannolikt att det är frågan om texter som har skrivits av en och samma hand.

Fragmenten är skrivna med gotisk *textualis*, en senmedeltida bokskrift. Handstilen är inte särskilt formell eller kalligrafisk, utan snarast driven men samtidigt förhållandevis elegant. Till utformning och storlek är bokstäverna praktiskt taget identiska sida upp och sida ned. Vissa bokstavskombinationer som följer på varandra flyter in i varandra, t.ex. *bb*, *pp*, *do*, *de*, *or* och delvis *er*, men detta är inte fallet tillnärmelsevis lika ofta som i många andra senmedeltida handstilar av *textualis*-typ. Det finns ytterst få skrivfel i texterna, och hela sidan har utnyttjats mycket effektivt. På det hela taget ger texten intryck av att ha skrivits av en erfaren och säker hand, utan att det för den skull har varit frågan om att framställa ett elegant eller påkostat verk. Snarare har det handlat om en effektiv framställning av brukshandskrift för kyrkans behov, som skulle vara så gedigen och läsbar som möjligt.

Till skillnad från många kantiga gotiska *textualis*-stilar karakteriseras fragmenten av rikligt med rundade former: t.ex. bokstaven *d* karakteriseras av en rundad båge, och nedre öglan i bokstaven *g* samt hela bokstaven *e* är rundade. Samtliga *a:n*, förutom initialerna, är förenklade och "lådformiga". Handstilens höga staplar är starkt förgrenade, vilket inte har någon praktisk orsak, utan bottnar i skrivarens skönhetsideal: han föredrar bokstäver med höga staplar (*b*, *h* och *l*). Bokstaven *g*, som på grund av sin komplicerade struktur brukar anses vara ett bra paleografiskt igenkänningstecken, har ett enkelt utförande: den är rakryggad, vardera öglan är sluten, och den nedre är något större än den övre. I övre vänstra hörnet och nedre högra hörnet på minuskeln *g* finns tydliga snedställda linjer. Minuskeln *q* har skrivits på ett mycket likartat sätt, men den nedre öglan fattas. Förutom *g* och *q* har lilla *e* ett tydligt snedställt förbindelsestreck på vänster sida. Det högra benet på bokstaven *h* går klart ner under raden; ofta spjälks bokstaven upp, så att dess högra och vänstra ben pekar åt lite olika håll. Minuskeln *o* är för det

mesta fyrkantig, men ibland femkantig; övre öglan i *p* är vanligtvis nästan helt sluten. Skrivaren använder genomgående två olika former av bokstaven *s*: i början eller mitten av ett ord skriver han ett högt rakt *s* och i ordslut ett rundat, lättskrivet *s*, som påminner om siffran 6 i kursivstil. Bokstaven *z* har försetts med ett horisontalt tvärstreck, som vanligtvis saknas för *x*. Ofta förekommande förkortningar är *-us* (t.ex. venim9), *-set* (-s3), *-bus* (-b3) och *-que* (-q3). I stället för ordet *et* använder skrivaren sig också mycket ofta av en tironisk förkortning som påminner om en 7:a med tvärstreck. Användningen av tunna hårlinjer är anspråkslös, närmast handlar det bara om en vertikal hårlinje som ibland dragits under kroken i minuskeln *r*.

Rubrikerna i varje handskrift har skrivits av en och samma hand. För I.283:s, I.288:s och I.291:s del handlar det om samma skrivare som skrivit själva texten. I den mer komplexa I.278 är rubriken däremot skriven av en hand som påminner mycket om skrivare C, om de inte rentav är identiska.

Ett kodikologiskt pussel

Ett paleografiskt studium stöder alltså idén om att de fragment som återstår av de medeltida böckerna skulle härstamma ur samma krets, och antagligen till och med ha skrivits av en och samma hand. I själva verket handlar det om fyra olika fragmenthelheter – I.278 (fol. 5r–12v, d.v.s. skrivare B), I.283, I.288 och I.291 – som sinsemellan är så lika varandra att det är berättigat att ställa sig frågan om de rent av kan tänkas härstamma från en och samma medeltida handskrift.

Ett kodikologiskt studium ger emellertid snabbt vid handen att det *de facto* handlar om fragment från fyra olika handskrifter: även om måtten på bladen är rätt lika, är antalet rader per sida olika för alla. På bladen i fragment I.278 finns 30 rader, i fragment I.283 29, i fragment I.288 33 och i fragment I.291 31 rader. Om man jämför textinnehållet i handskrifterna med varandra, får man ytterligare belegg för detta: å ena sidan sammanfaller textinnehållet i I.278 och I.283 i rätt stor utsträckning, vilket också gäller innehållet i texterna i fragmenten I.283 och I.291. Detta innebär givetvis att de ursprungligen hört hemma i fyra olika handskrifter.

De fragment vi studerar är mycket likartade i fråga om sidornas storlek och disposition. Storleken på bladen varierar mellan 31,0–32,0 x 22,0–23,5 cm. Texten är i samtliga fall uppdelad i två spalter som vardera mäter 7,5–8,0 x 22,0–23,0 cm. Spaltmellanrummet är 1,0–1,5 cm. I samtliga fall har marginalerna och raderna dragits tunt med bläck över hela bifoliet på en gång,

innan dessa vikts ihop och samlats till ett häfte. Man har tagit hjälp av hål som stuckits i pergamentet (på engelska *prickings*) som motsvarar det skrivna fältet, spaltmarginalerna och de enskilda raderna. Hålen syns i allmänhet i bifoliernas övre, nedre och yttre marginaler. I den del av respektive fragment I.283, I.288 och I.291 samt I.278 som har skrivits av skrivare B upprepas genomgående samma mönster: de lodräta marginalerna har dragits ända ut i kanten på bladet, vilket också gäller de horisontella marginalerna uppe och nere på sidan, som dragits över hela bifoliet. Dessutom har linjeringen för den översta och tredje raden nedifrån räknat mycket ofta dragits över hela bifoliet, från kant till kant.

De tre delarna i fragment I.278 avviker i kodikologiskt avseende något från varandra, men särskilt de delar som skrivare B skrivit uppvisar ändå iögonenfallande likheter med de övriga fragmenten. Som helhet betraktad har samtliga fragment väldigt mycket gemensamt, kodikologiskt sett – rent av så mycket att man lätt kan konstatera att de framställts enligt samma principer, vilket tyder på att handskrifterna kanske härstammar från samma skrifvarverkstad.

Extra pusselbitar från Sverige

Då de medeltida pergamentbladen återanvändes i tidigmodern tid, blev medeltida handskrifter från en trakt inte alltid omslag för fogderäkenskaper från samma nejd. I början av 1800-talet var det på motsvarande sätt problematiskt att särskilja det räkenskapsmaterial som rörde Finland – inklusive deras pergamentomslag – från hela den omfattande räkenskapsamlingen. Till följd av detta finns det numera rikligt med fragment i Helsingfors som härstammar från trakter i det svenska riket västanom Bottenviken, och i Stockholm rester av handskrifter som varit i bruk inom Åbo stift. Det har också länge stått klart att man kan hitta delar av samma handskrifter på ömse sidor om Bottenviken. Om man bekantar sig både med fragmentsamlingarna i Nationalbiblioteket i Helsingfors och motsvarande samling i Riksarkivet i Stockholm, kan man således i bästa fall rekonstruera handskriftshelheter som är mycket omfattande.

Ett närmare studium av fragmentsamlingen i Riksarkivet i Stockholm ger intressanta tilläggsuppgifter om de fyra handskrifterna i Nationalbibliotekets samling:

- Stockholm, Riksarkivet, Fr 7971 (Proviasträkenskaper 20:2 Reval 1583). 2 fol.; 31,0 x 21,0 (22,0 x 17,5) cm; 2 spalter; 29 rader; *missale*; saec. XV.
- Stockholm, Riksarkivet, Fr 8187 (Baltiska fogderäkenskaper 76:9 F 382 Dagö 1577). 2 fol.; 28,5 x 22,0 (23,0 x 15,5) cm, av bladen har delar blivit bortskurna; 2 spalter; 29 rader; *missale*; saec. XV.
- Stockholm, Riksarkivet, Fr 8322 (Baltiska fogderäkenskaper 142:4 F 408 Wesenberg 1585). 2 fol.; 31,5 x 22,0 (22,5 x 18,0) cm, av bladen har delar blivit bortskurna; 2 spalter; 29 rader; *missale*; saec. XV.
- Stockholm, Riksarkivet, Fr 8342 (Baltiska fogderäkenskaper 148:4 F 410 Narva 1585). 2 fol.; 31,5 x 22,0 (22,0 x 15,5) cm; 2 spalter; 33 rader; *missale*; saec. XV.
- Stockholm, Riksarkivet, Fr 8639 (Skeppgårdshandlingar 29:4 1573). 2 fol.; 31,5 x 24,0 (22,0 x 16,5) cm, av bladen har delar blivit bortskurna; 2 spalter; 30 rader; *missale*; saec. XV.
- Stockholm, Riksarkivet, Fr 8691 (Skeppgårdshandlingar 42:1 Helsingfors 1583–1585). 2 fol.; 31,5 x 20,0 (22,0 x 16,0) cm, av bladen har delar blivit bortskurna; 2 spalter; 31 rader; *missale*; saec. XV.
- Stockholm, Riksarkivet, Fr 9101 (Förläningsregister 11:1 Småland, Västergötland, Östergötland 1577). 2 fol.; 31,5 x 24,0 (22,0 x 16,5) cm, av bladen har delar blivit bortskurna; 2 spalter; 30 rader; *missale*; saec. XV.
- Stockholm, Riksarkivet, Fr 10897 (Kungliga arkivet K 339:9 1558 Finland). 2 fol.; 30,5 x 21,5 (22,0 x 17,5) cm; 2 spalter; 29 rader *missale*; saec. XV.¹²

Dessa Stockholmsfragment visar sig alltså tillhöra samma grupp som de rekonstruerade helheterna I.278, I.283, I.288 och I.291 i Helsingfors. Ett mer ingående paleografiskt studium av Stockholmsfragmenten visar att de är skrivna av samma skrivare B som fragmenten i Helsingfors.

Ifrågavarande fragment i Stockholm är alla dubbelblad eller bifolier, och tjänar alltså sitt syfte från tidigmodern tid, att skydda fogderäkenskaperna. Eftersom vart och ett av fragmenten i Stockholm endast omfattar två blad, har vi sammanlagt 102 pergamentblad fördelade på två länder. Tidigare har

¹² Stockholm, Riksarkivet, Databas över medeltida pergamentomslag (MPO), Fr 7971, 8187, 8322, 8342, 8639, 8691, 9101, 10897. För denna artikel har jag på nytt tagit mått på fragmenten i Stockholm. Ett stort tack till doc. Jan Brunius och doc. Gunilla Björkvall som gav mig fri tillgång till det svenska Riksarkivets interna MPO-databas.

dessa rekonstruerats i tolv helheter, men enligt paleografiska kriterier tillhör de alla en och samma välavgränsade handskriftsgrupp från samma tid och samma ort. Här uppstår emellertid frågan om det vore möjligt att precisera indelningen i dessa fragmenthelheter ytterligare.

Som det redan framgått, är de paleografiska särdragen inom handskriftsgruppen praktiskt taget identiska från ett fragment till nästa. Med undantag av ett fåtal blad i fragmenten I.278 och I.283 har alla skrivits av samma hand. Rubrikerna kastar däremot ljus över något som skiljer dem åt. Medan de flesta av fragmenten i det svenska Riksarkivets samling rubricerats av samma skrivare som skrivit brödtexten, utgör bifolierna Fr 8639 och Fr 9101 ett undantag. I deras fall visar sig rubrikskrivaren nämligen vara identisk med den som skrivit rubrikerna för helheten I.278 i Helsingfors. Ur denna iakttagelse uppstår tanken att nämnda fragment i Stockholm möjligtvis kunde tänkas tillhöra handskrift I.278. Detta bestyrks vid ett mer ingående studium av initialerna. Initialerna har än en gång tecknats i samma stil förutom i fragmenten I.278, Fr 8639 och Fr 9101, vars initialer däremot är helt lika varandra.

Även om den ursprungliga storleken på många av fragmenten ändrats genom att delar av bladen skurits bort i senare tid, är bladen och textfältet på dem alltså lika att man inte kan särskilja helheterna från varandra på basis av bladens storlek. Det enklaste sättet att skilja dem åt visar sig helt enkelt vara att se hur många rader det finns per ark, eftersom man i medeltida handskrifter helst ville ha samma antal rader på alla sidor i samma handskrift. Analysen ger följande fyra grupper:

29 rader: I.283, Fr 7971, Fr 8187, Fr 8322, Fr 10897

30 rader: I.278, Fr 8639, Fr 9101

31 rader: I.291, Fr 8691

33 rader: I.288, Fr 8342.

Vi får ytterligare belägg för hypotesen att de 102 bladen är fördelade på fyra handskriftshelheter, då vi övergår till att granska textinnehållet i fragmenten från Helsingfors och Stockholm. På basis av innehållet kan man placera in fragmenten i Stockholm på exakt rätt ställe i de rekonstruerade helheterna i Helsingfors. I fragment I.278 hör Fr 8639 hemma mellan fol. 4 och fol. 5, medan Fr 9101 är det yttersta bifoliet i ett häfte som i övrigt utgörs av I.278, fol. 7–10. I praktiken innebär detta att Fr 9101, fol. 1:s rätta placering är mellan fol. 6 och 7, och Fr 9101, fol. 2 har sin rätta plats i fragmentet mellan fol. 10 och 11.

Stockholmsfragmenten är lätta att infoga på rätt ställen i fragmenten I.288 och I.291. Bifoliet Fr 8342 föregår alla de bevarade bladen i Helsingfors som bildar helheten I.288. Detta är lätt att sluta sig till, inte bara av innehållet i texten, utan också för att folieringen av uppslagen i I.288 och Fr 8342 är identisk: det handlar om samma medeltida sätt att numrera bladen. Enligt den härstammar Fr 8342 ur häfte C i den ursprungliga handskriften, medan bifolierna i I.288 härstammar från de senare häftena D, E, G och H. Fr 8691 är för sin del allt som finns kvar av sanctoralet i fragment I.291, och bör därför fogas in efter de helsingforsiska bladen i fragmentet, eftersom missalets *temporale*-del, som var kopplat till kyrkoåret, kom före sanctoralet.

Att foga in fragment bestående av enstaka blad i rätt ordning är mest komplicerat i fråga om fragment I.283 som är mycket omfattande, eftersom hela fyra fragment från Stockholm skall fogas in i den helhet som förvaras i Helsingfors. Båda bifolierna Fr 8322 och 10897 i det svenska Riksarkivet står i omvänd ordning, i praktiken skall det nuvarande fol. 2 föregå det nuvarande folio 1. Rättvänt placerar sig Fr 10897 mellan I.283, fol. 12 och 13, medan det rättvända Fr 8322 placerar sig mellan fol. 13 och 14. Fr 8187 placerar sig mellan I.283, fol. 16 och 17, och Fr 7971 är ett dubbelblad som omsluter bifolium 27–28.

På basis av textinnehållet blir den rekonstruerade helheten i praktiken följande (de kompletterande fragmenten ur det svenska Riksarkivet *i kursiv*):

I.283, fol. 1–12 – *Fr 10897* – I.283, fol. 13 – *Fr 8322* – I.283, fol. 14–16 – *Fr 8187* – I.283, fol. 17–26 – *Fr 7971, fol. 1* – I.283, fol. 27–28 – *Fr 7971, fol. 2* – I.283, fol. 29–53.

På flera ställen förenas fragmenten i I.283 och det svenska Riksarkivets med varandra så att på varandra följande fragment omväxlande är från Helsingfors och från Stockholm. I en del fall kompletterar bladen i handskriftsfragmenten från Helsingfors och från Stockholm rent av varandra, så att texten löper vidare från ett fragment till nästa.¹³

¹³ Texten fortlöper direkt från Fr 7971, fol. 1v → I.283, fol.27r; I 283, fol.28v → Fr 8322, fol 2r; och Fr 8322, fol 1v → I.283, fol.14r. Låt mig samtidigt nämna ett särdrag för Fr 8187, de små extra anvisningarna för recitation av texten, som upprepas mellan raderna (ty. *Lektions-töne*), vilket upprepas också i I.283 på blad 15r–v, alltså mycket nära Fr 8187:s ursprungliga plats i handskriften.

Vår analys av fragmentens text, rubriker, initialer, innehåll och kodikologiska särdrag visar alltså entydigt att bifolierna i Stockholm måste ha samma proveniens som de medeltida handskriftsrekonstruktionerna i Helsingfors. Om vi tar alla ovan nämnda kriterier till hjälp, ser vi att de fragment som återstår av de medeltida missalerna bildar följande kodikologiska helheter:

- F.m. I.278 – Fr 8639 – Fr 9101 = 19 blad
- F.m. I.283 – Fr 7971 – Fr 8187 – Fr 8322 – Fr 10897 = 61 blad
- F.m. I.288 – Fr 8342 = 10 blad
- F.m. I.291 – Fr 8691 = 12 blad

De tre förstnämnda helheterna är fullständigt säkra: i de två första fallen är det inte bara textinnehållet och det faktum att texten ställvis är fortlöpande som talar för att fragmenten hör ihop med varandra, utan även kodikologiska aspekter. För den helhet vi format kring I.278 talar även initialerna och rubrikerna, som avviker starkt från dem inom resten av handskriftsgruppen. I fragment I.288 och Fr 8342 i samma helhet finns en identisk, senare tillfogad uppslagsfoliering. Däremot är det inte alldeles säkert att Stockholmsfragmentet Fr 8691 hör ihop med I.291, eftersom en analys av textinnehållet endast ger osäkra resultat. Även om de flesta kriterier, såsom överensstämmande mått, handstilen i brödtexten och rubrikerna, initialerna och antalet rader, talar för ovan anförda rekonstruktion, kvarstår det en teoretisk möjlighet att Fr 8691 skulle härstamma ur en annan *codex*, som skrivits av samma hand och enligt samma principer som I.291.

Eftersom största delen av de rekonstruerade helheterna finns i Nationalbiblioteket i Helsingfors, refererar jag i fortsättningen för enkelhetens skull till dem med det helsingforsiska signumet. De slutsatser som jag kommer fram till berör likväl också de blad som finns i Stockholm.

Tidsbestämning för handskrifterna

Toivo Haapanen, som i tiden katalogiserade *missale*-fragmenten i Helsingfors, daterade dem med en mycket vid tidsram till 1300- eller 1400-talet.¹⁴ Aarno Maliniemi, som för sin del endast fördjupat sig i I.283 där det ingår en helgonkalender, ansåg däremot att I.283 hör hemma i mitten eller slutet

¹⁴ Haapanen, *Missalia*, 137 nr. 278, 140–142 nr. 283, 145–146 nr. 288, 147 nr. 291.

av 1300-talet.¹⁵ Det går emellertid att datera handskriftsgruppen mer exakt än så.

Paleografiskt sett står texterna nära varandra i tiden, och enligt min bedömning är de snarare från 1400-talet än äldre än så. Det resultatet har även Gunilla Björkvall och Anna Wolodarski kommit fram till beträffande Stockholmsinslagen i handskriftshelheterna, som de har analyserat.¹⁶ Med hjälp av textinnehållet kan vi göra en ännu mer exakt tidsbestämning. F.m. I.283 innehåller klart och tydligt delar ur dominikanernas helgonkalender, och kan följaktligen dateras med hjälp av de helgon som antecknats. Även om där ingår helgon som tagits upp i dominikanernas *alendarium* redan på 1330-talet, S:t Servatius (13.6.) och S:t Martialis (16.6.), fattas däremot S:t Vincentius, som kanoniserades år 1455 (5.4.). Således beskriver kalendern den situation som var rådande i den dominikanska kalendern mellan 1330-talet och 1455. Fragment I.283 kan tidsbestämmas ännu exaktare med hjälp av texten: på fol. 50r i själva missalet står S:ta Elisabets *officium*, som togs in i den dominikanska liturgin år 1340.¹⁷

Av paleografiska skäl fokuserar vi på 1400-talet, och med hjälp av textinnehållet på den senare delen av den föreslagna tidsperioden, d.v.s. från seklets början till ca 1455. Eftersom S:t Vincentius var ett helgon som särskilt omhuldades av just dominikanerorden, är det föga troligt att han, i strid med praxis inom orden, skulle ha förbigåtts i helgonkalendern ifall den skrivits efter hans kanonisering. Således har f.m. I.283 skrivits i början av 1400-talet, innan Vincentius kanoniserades och togs in i helgonkalendern 1455. Vissa ålderdomliga drag i kyrkofesternas festgrader i kalendern¹⁸ kan eventuellt peka på att den sammanstälts redan under seklets första decennier.

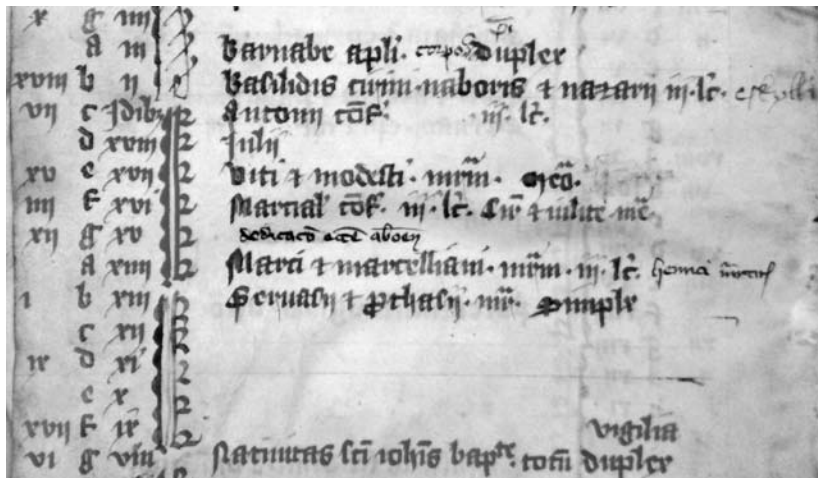
Eftersom hela den fragmentgrupp som undersöks är skriven av samma hand, bidrar preciseringen av tidsbestämningen för f.m. I.283 till dateringen av hela gruppen. Med hänsyn till att samma skrivare kan ha varit verksam endast under en mansålder, grovt taget cirka 20–30 år, torde det vara möjligt att datera hela fragmentgruppen till början av 1400-talet.

¹⁵ Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 20 (Helsinki 1925), s. 88–89 (Kal. Dom. IV).

¹⁶ Stockholm, Riksarkivet, Databas över medeltida pergamentomslag, Fr 7971, 8187, 8322, 8342, 8639, 8691, 9101, 10897.

¹⁷ Se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 88–89.

¹⁸ Se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 89.

I dominikanmissale 283 ingår även en helgonkalender. De senare tillfogade anteckningarna i kalendariet tyder på att boken varit i bruk i Åbo: festdagen för invigningen av Åbo domkyrka (17.6) och Sankt Henriksfesten på sommaren (18.6). (Helsingfors, Nationalbiblioteket, Fm. I.283, fol. 2v.)

Härstammar fragmenten från Åbo stift?

Inom den latinska kristenheten eftersträvade man att fira mässan på samma sätt överallt. Detta var viktigt av ideologiska orsaker, samtidigt som det bland annat underlättade cirkulationen av handskrifter från ett stift till ett annat. På medeltiden var detta drag således till gagn, men för en modern forskare ställer det till förtret eftersom det är svårt att avgöra den geografiska proveniensen för mässböcker som är mycket lika varandra.

Det finns inte mycket som talar för att hela den handskriftsgrupp vi talar om ska lokaliseras till Åbo stift. De enda textfragment som alldeles säkert hänför sig till stiftet är f.m. I.278, fol. 15va *A cunctis nos ... beato henrico cum omnibus sanctis ...* och fol. 15vb *Mundet et muniat ... beato henrico cum omnibus sanctis ...* Citaten visar att texterna skrivits för ett stift där S:t Henrik var skyddshelgon. Inom den församlade kristenheten var detta fallet endast inom Åbo stift.

Att lokalisera hela handskriftsgruppen på basis av ifrågasvarande textfragment är emellertid problematiskt. Det rekonstruerade f.m. I.278 består av partier som skrivits av tre olika händer; de avsnitt som refererar till Åbo stift finns i handskriftens tredje del, och det är den andra delen av I.278 som bin-

der fragmentet till de andra handskrifterna i gruppen eftersom samma skrivare som skrivit detta parti även har skrivit de övriga texterna i hela gruppen. Således tillhör I.278 en större grupp, och hela den gruppen kan lokaliseras till Åbo stift, vilket ger rekonstruktionen av I.278 trovärdighet. Men hör de tre partierna i den verkliga ihop?

De olika partierna i I.278 – fol. 1r–4v, fol. 5r–12v och fol. 13r–15v – skiljer sig alla klart från varandra. Varje text är skriven av olika händer; den första och den tredje texten är mer omsorgsfullt skrivna och *textualis* i dem något kantigare än i de övriga fragmenten, som skrivits av den för oss redan välbekante skrivaren B, som även skrivit det andra avsnittet. I det första och andra avsnittet har raderna dragits på samma sätt: ett bifolium i taget så att den övre och nedre marginalen samt den nästöversta och den tredje raden nedifrån räknat har dragits tvärs över hela arket, medan de andra raderna endast linjerats inom respektive spalt. Detta är också praxis för de övriga handskrifterna i det större urvalet. I den handskrift som förbinder gruppen med Åbo stift, I.278, där den tredje delen talar om S:t Henrik, är de linjeringar som företagits dock annorlunda. Även där har de gjorts bifolievis för övre och nedre marginalen, dock så att den denna gång är den översta och den andra raden nedifrån räknat som linjerats tvärs över hela sidan, så att även spaltmellanrummet är linjerat. Som en följd av detta avviker linjeringen i tredje delen av I.278 rätt mycket från den i de två tidigare partierna.

Även om utförandet och linjeringen i f.m. I.278 skiljer de tre partierna åt, finns det också förenande drag. Alla tre har initialer som klart och tydligt utförts av samma skrivare, och skiljer sig till det yttre tydligt från initialerna i de andra handskrifterna. Initialerna i fragment I.278 är mer omsorgsfullt formade och en aning mer utsmyckade än i de övriga handskrifterna. Även rubrikerna i samtliga tre delar är skrivna av samma hand, obekant från övriga fragment. Ytterligare belegg för att det rör sig om tre delar som alla tillhör samma handskrift får vi genom anteckningar gjorda av en sentida läsare, som infört rättelser i texten. Korrigeringarna finns på sidor av alla tre skrivare av I.278.¹⁹ I alla vikningar i bifolierna i fragment I.278 syns dessutom spår efter inbindningen, vilket talar för att det handlar om tre partier av en och samma handskrift. På det hela taget är rekonstruktionen av handskrift I.278 mycket trovärdig, och det är mycket sannolikt att den helt och hållet härstammar från Åbo stift.

¹⁹ Helsingfors, Nationalbiblioteket, F.m. I 278, fol. 1r, 1v, 8v och uppenbarligen 13r.

Det finns flera möjliga förklaringar till att handskriftens olika delar ser olika ut och att flera skrivare deltagit i processen. Eventuellt kan det vara frågan om en skrivare som lärt upp en annan, men det kan lika väl handla om att det blivit bråttom med att få handskriften klar och att flera skrivare därför anlitats, eller så kan det kanske handla om en uppgift som först lämnats på hälft, för att sedan slutföras med gemensamma krafter. I varje fall har minst tre skrivare deltagit i processen – och, ifall den som skrivit initialerna och rubriksättaren också är olika personer – eventuellt upp till fem olika personer. Redan detta säger något om skrivarverkstadens resurser. I vanliga sockenkyrkor stod sådana resurser inte att få, och i hela stiftet var det endast inom hägnet för Åbo domkapitel, de största dominikaner- och franciskanerkonventen samt Nådendals kloster som det var möjligt att framställa en skrift på så bred front.

F.m. I.278 är således det enda fragmentet där innehållet direkt hänför sig till Åbo stift. För de andra fragmentens del är det endast i f.m. I.283 som innehållet tillåter några som helst konklusioner om var det skrivits och varit i bruk. I.283 innehåller nämligen (fol. 1r–3v) ett *alendarium* som klart och tydligt är dominikanskt till karaktären,²⁰ och där det senare på 1400-talet gjorts flera tillägg av hela sex olika skrivare.²¹ Därutöver har det gjorts många andra tillägg även på andra ställen i handskriften.²² Detta vittnar om att den använts av flera olika personer.

Redan det dominikanska innehållet i fragment I.283 pekar eventuellt på Åbo stift, eftersom liturgin där fått många influenser från dominikanerna. Bland tilläggen fäster man särskilt sig vid invigningsfesten för Åbo domkyrka den 17 juni och translationsfesten för stiftets skyddshelgon, S:t Henrik, den 18 juni – båda är säkra bevis på att texten använts inom Åbo stift.²³ Men båda

²⁰ T.ex. 29.4 lyfts den dominikanske martyren Petrus starkt fram, liksom S:t Dominicus translationsfest 24.5. Strikt dominikanska festdagar som antecknats i kalendariet är *Anniuersarium familiarium [et] benefactorum ordinis nostri* (5.9) och *Anniuersarium omnium fratrum ordinis nostri* (10.10).

²¹ α: fol. 2r *Missa votiuua de beata virgine cum letania totum duplex*; β: fol. 2v *corporis Christi*; γ: fol. 2v *eskylli*; δ: fol. 2v *dedicacio ecclesie aboensis, henrici martiris*; ε: fol. 3v *duplex* (tillägg ang. den helige Franciscus dag); ζ: fol. 3v *Brigitte vidue totum duplex*.

²² Innehållsmässigt sett är de viktigaste anteckningarna de i fol. 44r om frandet av *festum reliquiarum*. Det handlar om en typiskt aboensisk festdag. Utanför handskriftens kalenderdel finns anteckningar av minst fem olika medeltida läsare.

²³ Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.283, fol. 2v *dedicacio ecclesie aboensis, henrici martiris*.

festligheterna, som var mycket viktiga, har antecknats på ett slarvigt sätt: båda saknar den anteckning om med vilken festgrad liturgin vid kyrkofesten skulle firas som annars var vanlig i kalendrar. Att Åbo stifts helgondagar fattas i kalendariet i början av handskrift I.283 kan tyda på att denna skrivits på en ort där dessa helgondagar inte firades – således utanför Åbo stift. Trots att det förekommer tillägg även om andra nordiska helgon än dem som hänför sig till Åbo, saknas många svenska och skandinaviska helgondagar.²⁴

En närmare granskning av de kyrkofester som ursprungligen ingått i kalendern visar att den ursprungligen varit helt allmänt dominikansk, och inte bunden vid något särskilt stifts tradition över huvud taget. Således är det faktum att flera aboensiska och nordiska helgon fattas inte ett tecken på att handskriften framställts utanför Åbo stift eller Norden – utan snarare på att den kopierats efter ett allmänt hållet dominikanskt *missale*. Om man ser till det vidare innehållet i fragment I.283, får man ytterligare belegg för att det handlar om ett rent allmänt kristet innehåll. Texterna tar upp bibliska och i all synnerhet sådana helgon som ärades över hela den västliga kristenheten, medan texter som särskilt skulle ta upp nordiska, svenska eller aboensiska helgon och deras festdagar lyser med sin frånvaro. Inte ens Åbo stifts eget helgon, S:t Henrik, finns inskrivet på sin egen plats.²⁵

Det verkar således klart att I.283, till de delar det bevarats, är kopierat efter ett *missale* som varit helt allmänt dominikanskt. Att dylika handskrifter kopierades för olika stifts räkning var vanligt på medeltiden. Missalets grundtext var lätt att kopiera, varefter liturgiska särdrag för den trakt där boken skulle tas i bruk vid behov kunde tilläggas i kalendern och i slutet av kopian. Det finns flera exempel på detta slags förfarande inom Åbo stift.²⁶ Det mest ryktbara är kanhända det *Missale Aboense* som tryckts särskilt för Åbo domkapitel: där saknas S:t Henriksmässan på sin rätta plats och har placerats längst bak i boken.

²⁴ Kanske det mest iögonenfallande är att S:t Erik (18.5) fattas.

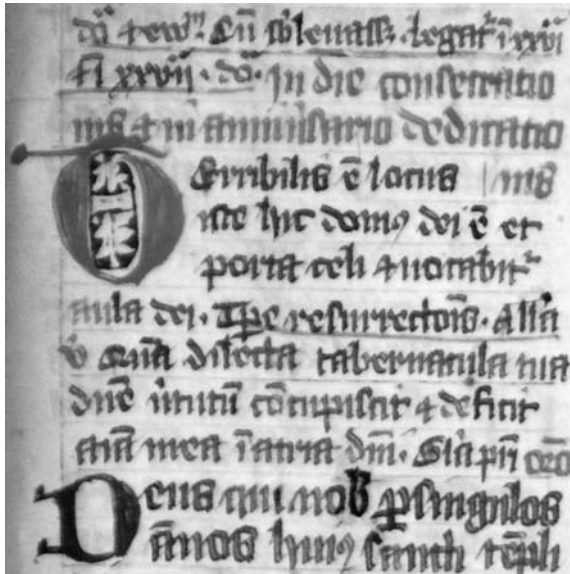
²⁵ Fr 7971, fol. 2r, som tillhör helheten I.283, innehåller texter för firandet av S:t Fabianus och S:t Sebastianus (i Åbo 19.1, annorstädes 20.1) samt S:t Agnes (21.1). Henrik borde befinna sig mellan nämnda helgondagar (20.1, annorstädes 19.1). Den inom Åbo stift viktige S:t Henrik tycks alltså inte ha beretts någon plats i handskriften.

²⁶ Inom Åbo stift användes t.ex. allmänt inkunabler som innehöll den dominikanska liturgins grundtexter, och i slutet av dem, i ett tilläggshäfte, kopierades särskilt delar ur den aboensiska liturgin. Se t.ex. Helsingfors, Nationalbiblioteket, Ms. C IV 3, C IV 6, C IV 14, C IV 20, Cö I 4, Cö II 33; Nådendal, kyrkoarkivet, Ms. III e 1; jfr Stockholm, Kungliga biblioteket, Ms. A 56.

På så vis är det faktum att nordiska helgon från början fattats i kalendariet och i missaletexten i fragment I.283 inte något som nödvändigtvis talar mot att handskriften skulle ha tillkommit inom Åbo stift. Oberoende av de misstankar som förts fram utgör tilläggen i fragment I.283, som bevisligen använts inom stiftet, handskriftsgruppens enhetlighet och fogdeanteckningarna som härefter skall diskuteras faktorer som talar för Åbo stift. Dessutom kan de klart dominikanska dragen i fragment I.283 bero på att handskriftsgruppen framställts vid ett dominikanerkonvent någonstans inom stiftet.

På spaning efter handskrifternas upphov

Det är sällsynt, särskilt för det medeltida Finlands del, att det finns flera handskrifter som skrivits av samma hand eller samma skrivarkollektiv som är föremål för ett studium. Genom en noggrann analys av flera parallella handskrifter är det möjligt att klarlägga skrivprocessen, dess olika arbetsfaser och sålunda få kännedom om mer allmänna drag för den skrivna kulturen. En detaljerad kunskap om framställningen av handskriften är också till god hjälp för en framtida identifiering av andra handskrifter i samma kategori.

I en del handskrifter bemödade man sig om utsmyckade initialer. Textens struktur framgår klart med hjälp av rubriker i rött och olika textnivåer. Bildens rubriker är skrivna av samma skrivare som skrivit hela texten. (Helsingfors, Nationalbiblioteket, F.m. I.288, fol. 6r.)

Pergamentet i handskriftsgruppen vi talar om är inte av bästa tänkbara kvalitet: bladen i samtliga handskrifter har ställvis hål. Hålen har emellertid sytts fast, vilket visar att idealet varit ett enhetligt, helt textunderlag. Samma slags kompromiss dikterad av nödtvång syns i färgerna. Tydligen har kvaliteten på de pigment som varit i bruk varit av låg kvalitet: de täcker dåligt, och särskilt den blå färgen har ibland bleknat. Så vitt jag kan se passar de materiella aspekterna bra in på själva texten, som även den framställts utan större omsorg. Sammantaget pekar allt enligt min åsikt snarare mot att de framställts lokalt, inom Åbo stift, än importerats från annat håll. Avsikten var synbarligen att utan större ansträngningar framställa användbara liturgiska böcker för församlingarna inom stiftet och för andra kyrkliga institutioner.

Den medeltida handskriften byggdes – likt en modern bok – upp av ett antal vikta dubbelblad som bildade ett häfte. Man ville helst ha en handskrift av häften med samma omfattning, och de som framställde böckerna föredrog ofta häften av ett visst omfång. Detta var förnuftigt redan med tanke på de olika arbetsskeden som skulle upprepas. Av den anledningen kan variationer i omfånget på de häften en bok består av eventuellt återspegla brister i eller tillägg till innehållet i den ursprungliga texten. Även om den medeltida inbindningen av varje handskrift gick förlorad redan på 1500-talet och hela strukturen sålunda gick om intet så att det bara återstår lösa fragment av böckerna, kan man trots det i flera fall spåra deras häftning. I handskrifterna har skrivaren åtminstone i fragmenten I.278, I.283 och I.291 använt sig av reklamanter – det vill säga skrivit de första orden i följande häfte i nedre marginalen på föregående häft – för att göra det lättare att hålla ordning på dem.²⁷ Detta är ett utmärkt hjälpmedel för att hitta de sista bladen i häftena, och till stor hjälp vid en rekonstruktion av dem.

Det mest omfattande häftet i fragmenthelheten I.278, och det enda som går att rekonstruera, består av tre bifolier.²⁸ Häftets yttersta bifolie, som innehåller en reklamant, fattas, varför det enda häfte i handskriften som kan rekonstrueras i större utsträckning ursprungligen till omfattningen åtminstone varit en åttabladig *quaternio*.

De två första häftena i fragment I.283, som innehåller helgonkalendern, är vardera fyrbladiga binioer. Den del som innehållit det egentliga missalet har varit mer komplex. Av handskriften återstår två hela häften (fol. 29–34

²⁷ F.m. I.278, fol. 15v; f.m. I.283, fol. 26v, 34v, 40v, 51v och Fr 10897, fol. 2v; f.m. I.291, fol. 8v.

²⁸ Från häftets yttersta folier inåt Fr 9101, fol. 1&2, I.278, fol. 7&10 och 8&9.

och 35–40), som vardera är trinioer – de består alltså av tre bifolier och är således sexbladiga. En del häften är emellertid mer omfattande: fol. 41–47 är en *trinio*, till vilken ytterligare ett blad fogats. De därpå följande fol. 48–51 härstammar från ett häfte som ursprungligen, av textinnehållet att döma, varit en *quaternio*. Fol. 21–26 är däremot ur ett häfte som endast bevarats till hälften; dess ursprungliga storlek har, av texten att döma, varit en 12-bladig *senio*. Allt som allt är den ursprungliga häftesstrukturen i fragment I.283 synnerligen heterogen.

Strukturen för helheten I.288–Fr 8342 kan studeras med hjälp av folieringen som införts av en senare läsare. Enligt numreringen finns det bevarade blad ur fem olika häften i den ursprungliga inbindningen, som i folieringen anges med bokstäverna C, D, E, G och H. Även om folieringen inte bara anger dessa bokstäver utan också bladens nummer, hjälper logiken bakom den oss inte att klarlägga mer än storleken på häftena.²⁹ Eftersom alla bevarade bifolier härstammar ur olika häften, förblir de enskilda detaljerna i häftesstrukturen outredda.

De fyra bifolier som finns kvar i form av fragment I.291 och bevaras i Helsingfors är alla ur samma häfte. Textinnehållet avslöjar att det mellersta bifoliet fattas. Eftersom man kan skönja reklamanten under fogderäkenskapsens pärm, kan man dra slutsatsen att åtminstone det bevarade häftet ursprungligen varit en av fem bifolier hopvikt *quinio*.

Häftesstrukturen i hela handskriftsgruppen är förvånansvärt oregelbunden. Det kan inte bero på att man varit ovetande om omfattningen av den text som skrevs eller att man velat tillägga nya passager i texten, eftersom missalet var välbekant för varje skrivare och andens man. Av den anledningen var det enkelt att avgöra omfattningen på arbetet med rätt stor noggrannhet redan då kopieringen av handskriften påbörjades. Kanhända berodde variationerna på den materiella aspekten, t.ex. på svårigheten i tillverkningen av pergament. I vilket fall som helst tyder de stora variationerna i omfånget på häftena såväl i de olika handskrifterna som inom en och samma handskrift på att bokframställningen inte hade vunnit stadga.

Ovan har vi behandlat framställningen av själva texten med alla dess olika moment. På samma gång antecknade skrivaren också anvisningar för hur initialerna, d.v.s. de inledande bokstäverna, och rubrikerna skulle tecknas. Efter-

²⁹ T.ex. Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.288, fol. 5 är enligt folieringen ”G xx”, medan det även i den ursprungliga handskriften följdes av fol. 6 som folierats ”G i”.

som hjälpanteckningarna inte avlägsnades då handskriften var klar, skönjer man under flera initialer fortfarande en svagt tecknad minimal hjälpbokstav, och i marginalerna syns ofta den text som angett rubriken. Användningen av dessa hjälpmedel verkar ha varit etablerad i den gemenskap som framställt handskrifterna, eftersom anteckningarna fortlöper genom hela handskriften t.ex. i fragment I.278, som skrivits av tre olika skrivare – och även anteckningarna har gjorts med tre olika handstilar.

Initialerna i fragmenten är rätt anspråkslöst utförda och saknar för det mesta utsmyckningar. Sidorna får sin variation av omväxlingen mellan än blå och än röda initialer. Denna variation är regelbunden i alla de handskriftsfragment som tas upp här. Inom gruppen finns initialer som utförts av två olika personer. Uppdelningen är den samma för brödtext och rubriker: initialerna i fragmenten I.283 I.288 och I.291 och de Stockholmsfragment som hör ihop med dessa har helt klart gjorts av en och samma person. Däremot är initialerna i fragmenten I.278 och de därtill relaterade Fr 8639 och Fr 9101 sinsemellan likadana, men avviker klart och tydligt från initialerna i de andra handskrifterna.

Särskilt i fragmenten I.283, I.288 och I.291 och deras Stockholmspartier har initialerna ofta utförts utan större omsorg. På många håll syns strecken för initialerna alltjämt tydligt; skrivaren har inte brytt sig om att fylla upp färgfälten med någon större noggrannhet. Mer möda har endast lagts ner på f.m. I.288, där vissa initialer utsmyckats med både blått och rött.³⁰ Inte heller för deras del är resultatet särskilt elegant och ger snarare intryck av att man har försökt ta efter internationella förebilder än kunnat uppvisa direkt konstfärdighet.

Eftersom initialerna är mycket enkelt utförda och rubrikernas och initialernas handstil genomgående följs åt, torde initialer och rubriker ha utförts av samma skrivare. Eftersom brödtexten och rubrikerna i handskriftshelheterna I.283, I.288 och I.291 skrivits av en och samma hand, skulle därmed alla arbetsmoment som involverat skrivande och tecknande ha utförts av denna person. Förfarandet är förnuftigt endast om det inte varit bråttom med handskrifterna, om de inte behövdes i stora mängder och skrivverkstaden inte var särskilt välorganiserad. Så torde det ha förhållit sig inom det medeltida Åbo stift, där behovet var begränsat, även då det gällde de vanligaste liturgiska handskrifterna. Däremot visar tillkomsthistorien för handskriftshelhet I.278 att det inom skrifvarverkstaden även gick att åstadkomma handskrifter i snab-

³⁰ Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.288, fol. 2v, 6r och 7v.

bare takt och med fler involverade skrivare. Det är också möjligt att t.ex. de skrivare som vi känner till från I.278 framställde handskrifter parallellt, snarare än i samarbete med varandra. Då producerades det nog handskrifter i jämn takt, men i så anspråkslös omfattning att det inte var påkallat att organisera verksamheten bättre.

I en verkligt välorganiserad skrivarverkstad försökte man för det mesta garantera kvaliteten på innehållet i handskrifterna genom att korrekturläsa dem och införa noggranna rättelser innan man lämnade dem ifrån sig. Även om de handskrifter vi analyserat och granskat också innehåller en mängd korrigeringar av flera för oss okända händer, upprepar rättelser införda av dessa inte sig från en handskrift till en annan. Det handlar alltså inte om en systematisk korrigering. Det stora antalet händer som infört rättelser och tillägg tyder snarare på att anteckningarna är gjorda i efterhand, av dem som senare använt handskrifterna.

Hjälp av anteckningarna i fogderäkenskaperna

Ända sedan fragmenten av medeltida svenska handskrifter började studeras har forskarna funderat över om man kunde dra nytta av fogdarnas anteckningar på pergamentbladen från 1500- och 1600-talen för att kombinera lösa bifolier med varandra och fastställa deras proveniens. Åsikterna har gått i sär under årtiondenas lopp: Var det så att fogderäkenskaperna bands in i pergamentpärmarna lokalt eller först i ett senare skede, på räknekammarens försorg? Frågan är av central betydelse för att avgöra anteckningarnas och fragmentens medeltida ursprung. Om räkenskaperna bands in lokalt, kan man anta att fogden fått sitt pergamentförråd från böckerna i en närliggande kyrka. Numera lutar man åt att en del räkenskaper bands in lokalt, och andra på kammarens försorg.³¹

Även om Gustav Vasas fogdesystem var mycket centraliserat, så att också fogdarna från Finland i allmänhet skulle komma till Stockholm för att få sina räkenskaper reviderade, förekom det ibland undantag. Sålunda hade hertig Johan en egen räknekammare i Åbo under åren 1556–1563.³² Dessutom

³¹ Ang. tidigare diskussioner och de senaste vändningarna, se Brunius 'De medeltida bokfragmenten och deras proveniens', *Ny väg till Medeltidsbrevens*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 18 (Stockholm 2002), s. 390–403.

³² Se Seppo Eskola, *Käsikirjoituksista tilikirjojen kansiksi. Keskiäikaisten pergamenttfragmenttien käyttö tilikirjojen kansilehtinä Juhanan herttuakunnassa 1556–1563*, avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 2008.

Då handskriftsfragment utnyttjades som omslag för fogderäkenskaperna vändes de vanligtvis upp- och ned. Rubriken högst uppe säger att pärmarna innehållit fogden Erik Mikaelssons (Erich Michelson) räkenskaper för Monäs gård för år 1559. Invid årtalet finns en kontrollanteckning av Matts Wiborg, som reviderat räkenskaperna i Åbo. (Helsingfors, Nationalbiblioteket, Fm. I.283, fol. 18v.)

fanns det en egen kammare i Åbo som utförde kontrollen av räkenskaperna för Finlands del åren 1587–1590 och längre fram på 1600-talet.³³ Den grupp handskrifter vi undersöker består till övervägande del av blad som härstammar från räkenskapspärmarna från 1557–1562. En noggrann genomgång av anteckningarna på fragmenten avslöjar att räkenskaperna som befann sig mellan bifoliernas sidor verkligen reviderats av kammaren i hertigdömet. På bladen finns förutom anteckningar om själva räkenskaperna påteck-

³³ Haapanen, *Missalia*, XXV; Brunius, *Landskapshandlingarna*, 12. Jfr Brunius, *Medeltida bokfragmenten*, s. 395; Kyösti Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla (vu. 1560–1600)*, Historiallisia tutkimuksia LXIII (Helsinki 1962), s. 289–301.

ningar av tre kontrollanter: Mats Wiborg,³⁴ Johan Bertilsson³⁵ och Anders Månsson.³⁶ Samtliga anteckningar härrör från räkenskaper för år 1559, och alla tre personer var med säkerhet hertig Johans skrivare i Åbo.³⁷

Nästan alla räkenskaper i början av 1500-talet och 1600-talet bands in i bifolier ur medeltida pergamenthandskrifter. Praxis vid kammaren i Åbo avvek inte från detta, och behovet av handskrifter var därför stort. Jag håller för troligt att de handskrifter som behövdes för fogderäkenskaperna i Åbo i mån av möjlighet anskaffades från närbelägna trakter.³⁸ Om så är fallet, är en anteckning som daterar sig till tiden för hertig Johans kammare en direkt, om än inte i sig tillräcklig referens som tyder på att det fragment som utgör pärmarna var i bruk inom det medeltida Åbo stift.

Bland fragmenten i de rekonstruerade helheterna finns det rikligt med fragment med fogdeanteckningar som härrör sig från 1500- och 1600-talet. I fragment I.278–8639–9101 finns elva anteckningar, i I.283–7971–8187–8322–10897 hela trettiofem anteckningar, i fragment I.288–8342 sex och i fragment I.291–8691 fyra fogdeanteckningar. I ljuset av detta är alltså det bäst dokumenterade fragmentet det mest omfattande, den handskrift som rekonstruerats kring fragment I.283, och som vi med säkerhet vet att har varit i bruk inom Åbo stift. Genom ett närmare studium av anteckningarna i fragmenten kan vi få veta mer om bokens öden efter reformationen.

Fogdeanteckningarna i fragment I.283–7971–8187–8322–10897 har en såväl tidsmässig som geografisk tyngdpunkt. Av sammanlagt 35 anteckningar innehåller 32 uppgifter om räkenskapsåret, och av dem placerar sig 27 (d.v.s. 84 %) mellan åren 1558–1560. Man kan utläsa eller sluta sig till orten i 26

³⁴ Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.278, fol. 5v; f.m. I.283, fol. 18v. Den egentliga räkenskapsboken befinner sig numera i det finska Riksarkivet; se Helsingfors, Riksarkivet, Fogderäkenskaper 798.

³⁵ Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.283, fol. 26v, 41r; se Helsingfors, Riksarkivet, Fogderäkenskaper 784.

³⁶ Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I 283, 50v; se Helsingfors, Riksarkivet, Fogderäkenskaper 784a.

³⁷ Kiuasmaa, *Toimet ja niiden hoito*, 294, 492 Nr. 39 ("Antti Maununpoika"), 525 Nr. 381 ("Juhana Perttelinpoika") 549 Nr. 634 ("Matti (Knuutinpoika) Wiborg").

³⁸ I samma riktning pekar bruket av handskrifter i Åbo stift för fogderäkenskaper Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.55, I.277, I.280, I.281, I 305 och III.13. Jag tackar forskare Seppo Eskola inom forskningsprojektet Suomen keskiajan kirjallinen kulttuuri (Den medeltida litterära kulturen i Finland) för detta påpekande.

anteckningar, och av dem refererar hela 24 (92 %) till trakter inom Åbo stifts gränser. Av anteckningarna som härrör sig från 1558–1560 innehåller samtliga som uppger orten (23) trakter inom hertig Johans dåvarande hertigdöme.

Eftersom det verkar som om fragment I.283 har använts för räkenskaper från mer än tjugo olika platser och av femton namngivna fogdar under tre års tid, utgör detta ett starkt vittnesbörd om verksamheten vid hertig Johans kammare. En sådan splittring för en enda handskrift vore knappast möjlig om pärmarna för räkenskaperna hade bundits in på ort och ställe, vilket ibland var fallet. Jag anser att man med säkerhet kan fastställa att *missale* I.283 kommit till användning i Åbo under hertig Johans kammare i slutet av 1550-talet och början av 1560-talet. I själva verket ger de talrika fogdeanteckningarna i I.283 en inblick i det sätt på vilket skrivarna i kammaren använde sig av handskrifterna: åtminstone bifolierna i I.283 användes som pärmar i ordningsföljd från början till slut.

Bladen i fragmenten I.283 och I.278 har använts av samma fogdar och som pärmar för räkenskaper från samma fögderier, och även i den handskrift som rekonstruerats kring I.278 tyder fogdeanteckningarna på att handskriften använts i kammaren i Åbo. Samtliga bevarade bifolier med fogdeanteckningar har blivit omslag för fogderäkenskaper för hertigdömet Finland åren 1557–1561.³⁹ Den helhetsbild anteckningarna ger är dock en annan än den vi fått av fragment I.283. Medan fragment I.283 använts som omslag för en brokig skara fögderier, har bladen i fragment I.278 av allt att döma närmast använts för räkenskaper från Åland. Endast ett bifolium har varit omslag för räkenskaper som kommit från annat håll i hertigdömet, medan sex härstammar från åländska fögderier. Det finns två möjliga förklaringar till att bladen använts så koncentrerat: antingen har I.278 vid nämnda tidpunkt funnits på Åland och använts vid inbindningen av räkenskapsböcker redan där – eller så fanns handskriften på kammaren i Åbo och användes till pärmar där. På basis av vad vi vet om I.283:s öde verkar det senare alternativet troligare, särskilt

³⁹ I helheten ingår emellertid även senare anteckningar: Fr 8639, fol. 2v (Stockholms slott 1573) och Fr 9101, fol. 2v (Småland, Västergötland, Östergötland 1577). I vardera fallet handlar det dock om anteckningar som gjorts på bifolier där den andra sidan redan innehåller en anteckning av äldre datum, som hänför sig till Kastelholms slott och åren 1559 och 1560, och därmed till hertig Johans hertigdöme. Senare anteckningar vittnar om att handskrifterna återanvänts i Stockholm.

som vi vet att Ålands fogderäkenskaper i slutet av 1550-talet och 1560-talet inte enbart bands in med blad ur I.278.⁴⁰

Faktum kvarstår dock att I.278 använts centralt just för räkenskaper från Åland: t.ex. pärmarna för räkenskaperna för Kastelholms slott gjordes i tre års tid i följd av bifolier ur handskrift I.278. Var det en skrivare på kammaren som hade specialiserat på att revidera räkenskaper just från Åland? Det skulle kunna förhålla sig så, eftersom man vet att skrivarna vid räknekammaren i Stockholm längre fram specialiserade sig på fögderier från vissa trakter. Men skulle denna skrivare ha kunnat använda sig enbart av material från en och samma handskrift för pärmar från år till år, utan att ha använt den också för andra räkenskaper? Varför är anteckningarna på pärmarna för räkenskaperna från Kastelholms slott i så fall tre år i rad av tre olika skrivare?⁴¹ För att besvara dessa frågor skulle det krävas ett mer omfattande material av fragment och fogderäkenskaper.

Av de rekonstruerade helheterna innehåller I.291 minst fogdeanteckningar. På basis av dem verkar det som om handskriften skulle ha funnits i kammaren i Åbo i början av 1560-talet: år 1562 användes ett bifolium ur den för räkenskaperna för Raseborgs län.⁴² Övriga räkenskapsanteckningar för helheten visar dock att handskriften till sist hamnat i Stockholm, där den använts till pärmar åren 1575–1585.

Det finns även annat som stöder tanken att de handskrifter som ursprungligen hade funnits vid räknekammaren i Åbo under hertig Johans tid togs med då kammaren flyttade till Stockholm. Fogdeanteckningarna i I.288–Fr 8342 tyder på att de skrivare som specialiserade sig på Finlands fögderier använt blad ur den i Stockholm åren 1583–1587.⁴³ Dessutom verkar det som om även de rester som återstod av I.283 skulle ha befunnit sig i Stockholm vid den tidpunkten, eftersom en del blad ur den tjänat som pärmar i slutet

⁴⁰ I den handskriftsgrupp vi undersöker har förutom I.278 även bifolierna I.283, fol. 5–6 och 27–28 varit omslag för åländska räkenskapsböcker.

⁴¹ Se Stockholm, Riksarkivet, Fr 9101, fol. 2r (år 1559); *ibid.*, Fr 8639, fol. 2r (år 1560); Helsingfors, Nationalbiblioteket, F.m. I.278, fol. 11r (år 1561).

⁴² Helsingfors, Nationalbiblioteket, f.m. I.291, fol. 5v.

⁴³ Bland kammarskrivarna i denna grupp fragment finns Henrik Matsson (f.m. I.288, fol. 2v) och Clemens Matsson (f.m. I.288, fol. 8r) som tycks ha granskat räkenskaper för Sääksmäki härad och Kymmene gård i Stockholm åren 1583–1586. Åren 1587–1590 är de emellertid kända som skrivare vid kammaren i Åbo: se Kiuasmaa, *Toimet ja niiden hoito*, s. 297, 516 Nr. 290, 531 Nr. 435.

av 1570- och början av 1580-talet. I de tre nämnda handskrifterna har åtminstone fragment ur I.288 och I.291 använts i Stockholm framför allt för pärmar till fögderier i Finland.⁴⁴

Vid räknekammaren i Stockholm fanns det på 1570- och 1580-talet skrivare som tidigare hade tjänstgjort vid hertig Johans kammare i Åbo. De hade uppenbarligen i uppgift att svara för revisionen av räkenskaper just från Finland och de baltiska provinserna.⁴⁵ Fogdeanteckningarna i de handskriftsfragment vi nu studerar tyder enligt min mening på att skrivarna tagit med sig resterna av handskrifterna från Åbo till Stockholm då hertig Johans kammare upphörde med sin verksamhet.

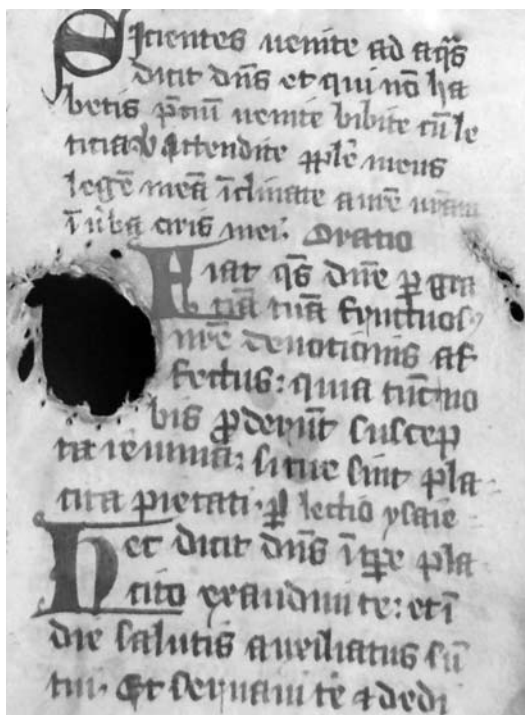
Att ta fogdeanteckningarna från nya tidens början till hjälp för att fastställa proveniensen för handskriftsfragmenten från medeltidens slut och för att få ingående kännedom om skick och bruk vid räknekammaren i början av nya tiden skulle säkert kräva mycket mer ingående källforskning än föreliggande uppsats, som fokuserat på något över hundra handskriftsblad. Trots detta ger fogdeanteckningarna i de nu behandlade handskriftsfragmenten upphov till en hypotes om hur handskrifterna använts på medeltiden. Enligt hypotesen skulle resterna av handskrifterna befunnit sig i kammaren i Stockholm på 1570- och 1580-talet, där de hamnat efter att hertig Johans kammare i Åbo åren 1556–1563 upphörde. För hertig Johans förvaltning var det å andra sidan klokt att skaffa sig de pergamentomslag som behövdes alldeles i närheten av kammaren. Det torde ha funnits rikligt med dylikt material i Åbo med omnejd, eftersom det där i början av reformationen fanns rikligt med handskrifter, och det var nära inpå mellan församlingarna som tidigare hade behövt dem. Att handskrifterna anskaffats i närbelägna trakter tyder även deras medeltida textinnehåll på, eftersom vi redan dragit slutsatsen att de framstälts inom Åbo stift.

⁴⁴ Fögderier i Finland: I.288, fol. 2v (Sääksmäki 1583), fol. 3v och 6v (Sääksmäki 1582), fol. 7r (Viborg 1587), 8r (Kymmene gård 1583–1586); I.291, 8v (Tavastehus slott 1575), 9r (...ki härad 1583, eventuellt Sääksmäki?); Fr 8691, fol. 1r (Helsingfors hamn 1583–1585). Räkenskap från Sverige: Fr 7971, fol. 1v (Stockholms slott 1585?). Baltiska räkenskaper: Fr 8322, fol. 2v (Wesenberg & Tolsborg 1585); Fr 8342, fol. 1r (Narva slott 1585).

⁴⁵ Kiuasmaa, *Toimet ja niiden hoito*, s. 292; Pentti Renvall, 'Laskukamarit Suomen erikoisaseman ilmentäjänä', *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-kauden Suomessa*, (Helsinki 1949), s. 94–112, särskilt 100–101.

Skrivarna på spåret

De handskrifter vi undersökt är till största delen skrivna med en och samma handstil. Samtidigt är det dock klart att den skrivare som gjort handskrifterna ingått i ett större kollektiv. Om detta vittnar handskriftsfragment I.278, som är sammanfogat av åtminstone tre olika skrivares verk. Då vi bekantat oss med den grupp handskrifter som denna artikel begränsar sig till, är vi alltså nu även på spåret efter ett *scriptorium*, d.v.s. en skrivarverkstad. I fortsättningen kan man således undersöka verksamheten vid detta *scriptorium* genom att analysera fragment i Stockholm och Helsingfors som exempelvis ingår i den rekonstruerade helheten I.278 och som skrivits av skrivare A och C, samt eventuellt förenas av att fragmenten skulle ha framställts vid samma *scriptorium*.

Fragmenten i handskriftsgruppen består ställvis av pergament av usel kvalitet, som är fulla av hål. Trots det försökte man följa internationella förebilder gällande böckernas utseende. (Helsingfors, Nationalbiblioteket, Em. I.291, fol. 5r.)

Skrivarverkstadens praxis verkar ha varit rätt varierande: det finns t.ex. inget som tyder på att man skulle ha eftersträvat en enhetlig stilisering, vilket var fallet i många skrifvarverkstäder i Väst- och Mellaneuropa, och på motsvarande sätt ter sig skrifvarverkstädernas framställning av handskrifter vacklande. Snarast har det varit fråga om skrivare som eventuellt lärt sig skrivarkonsten på annat håll, och som sedan gjort bruk av sin färdighet så flexibelt som möjligt.

Skrivarkollektivet som vi ovan varit på spåren med hjälp av handskrifterna, var tydligen av anspråkslös karaktär. Den ställvis skrala kvaliteten på materialet, ändringarna i linjering och dispositionen för olika delar i en och samma *codex* skriven av olika händer, det allmänna intrycket av bristande omsorg och variationerna i häftesstrukturen är alla drag som pekar mot en handskriftsframställning som fortfarande befann sig på en så anspråkslös nivå att det inte på allvar fanns skäl att förenhetliga de olika arbetsmomenten. Däremot vittnar handskrifterna som helhet om en rätt ingående kännedom om förebilderna och en strävan att framställa ordentliga handböcker, även om utgångspunkten var blygsam. Det att flera skrivare deltagit i framställningen av I.278 visar också att det åtminstone tidvis fanns ett stort antal skrivkunniga inom kollektivet. På grund av förhållandena inom Åbo stift ska man inte heller ägna alltför mycket uppmärksamhet åt skrifvarverkstadens bristande praxis – viktigare är att kunna konstatera att det fanns en skrifvarverkstad med flera skrivare inom stiftet i början av 1400-talet.

Var hade då skrivarna och deras kollektiv sitt hemvist? Inom det medeltida Åbo stift framställdes böcker i större skala framför allt i birgittinerklostret i Nådendal, inom Åbo domkyrkas och domkapitels hägn, i dominikankonventen i Åbo och Viborg samt eventuellt inom franciskankonventen. Eftersom den grupp handskrifter som här undersökts daterar sig till början av 1400-talet bortfaller Nådendals kloster som inledde sin verksamhet först i mitten av seklet. Eftersom en del texter till sitt innehåll relaterar till dominikanerna, kan även franciskanerna uteslutas. I ljuset av modern forskning ter sig Viborg mindre troligt än Åbo, eftersom Åbo var centrum för stiftets liturgiska och litterära kultur. Dessutom pekar det som hittills framkommit om fragmentens historia snarare på Åbo med omnejd än Viborg i öster.

Handskrifterna tillkom således i Åbo – men tillhörde skrivaren domkapitlets och biskopens krets, eller dominikankonventets? Gränsen mellan dem var inte nödvändigtvis särskilt skarp: det är lätt att tänka sig att samma skrivare vid behov arbetade såväl för den ena som för den andra parten. Detta kunde

förklara förekomsten av sinsemellan motstridiga drag i handskrifter skrivna av en och samma hand. Om man tar i beaktande att hela stiftets sammanlagda handskriftsframställning var rätt blygsam, ter sig tanken på ett samarbete *ad hoc* mellan domkapitlet och dominikankonventet för framställning av de böcker som behövdes trovärdig. Men i synnerhet det att fragmenten som bildar I.283 tydligt kopierat dominikanordens *missale* får mig ändå att luta åt att det handlar om en skrivare sprungen ur dominikanordens konvent i Åbo, helgat åt S:t Olof, då man letar efter det kollektivt skrivaren ingick i. Konventets blomstringstid verkar ha haft infallit just i början av 1400-talet.⁴⁶ I konventet fanns det säkerligen skrivare som fått sin utbildning på olika håll och som kan ha deltagit i framställningen av I.278.

Att döma av de tillägg som fogdarna gjort på bladen i handskrifterna hade böckerna spridits till församlingarna i närheten av Åbo stad – en del förblev likväl i själva staden, och till och med just inom dominikankonventet där. I varje fall användes de flitigt. På bladen finns, förutom den ursprungliga skrivarens text, korrigeringar och tillägg av mer än tio andra händer.⁴⁷ Detta vittnar om att handskrifterna verkligen nådde sin tilltänkta läsekrets och var i livligt bruk. Då man räknar samman de skrivare som bidragit till framställningen av handskriftens egentliga innehåll och dem som infört korrigeringar och tillägg, handlar det i bästa fall lätt om över tjugo personer.

Det är möjligt att tillkomsten av de här granskade handskrifterna hör ihop med omorganiseringen av Åbo stift under förra hälften av 1400-talet. Då församlingsorganisationen byggdes ut och nya församlingar grundades, ökade behovet av liturgisk brukslitteratur för de nya kyrkorna och kapellen. Tidsmässigt sammanfaller handskrifternas tillkomst, det ivriga grundandet av nya församlingar samt den andra stora perioden för byggandet av stenkyrkor i Åbo stift med varandra.⁴⁸

⁴⁶ Ari-Pekka Palola, *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika. Turun piispat 1412–1460*, Suomen Kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 178 (Helsinki 1997), s. 268; Jarl Gallén, 'De religiösa ordnarnas, särskilt dominikanordens, studier i Skandinavien under medeltiden', *Historica IV, Studia historica Jyväskyläensia* 27 (Jyväskylä 1983), s. 180; K. G. Leinberg, *De finska klostrens historia*, SSLF XIV (Helsingfors 1890), s. 40–41. Se till slut på ett mycket allmänt plan C. J. Gardberg, *Veritas – Sanningen. Dominikanerna i Åbo under medeltiden* (s.l. 2005), s. 46–55.

⁴⁷ I helheter: I fragment I.278 finns tillägg av 3 eller 4 händer; i *kalendariet* i fragment I.283 6, i texten dessutom 3 eller 4; i fragment I.288 två; och i fragment I.291 en. P.g.a. att tilläggen är så korta är identifieringen av händerna osäker.

⁴⁸ Om stenkyrksbyggandets uppgångsperiod, se Hiekkänen, *Kivikirkot*, s. 24–25; Palola, *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika*, s. 206–226.

Forskningen kring formerna för den skrivna kulturen i Åbo stift, de skrivare som var verksamma i Finland och skrifvarverkstäderna är än så länge bara i inledningsskedet. Det står emellertid redan klart att de medeltida pergamentfragmenten i Nationalbibliotekets samlingar erbjuder goda möjligheter för ett studium av det tidigaste skedet för den skrivna kulturen i Finland, d.v.s. framställningen och bruket av texter på latin. Studiet av det fragmentariska materialet, som ofta finns utspritt över flera olika länder, fortskrider långsamt. Emellertid är en sådan identifiering av enskilda skrivare via en grupp handskrifter som skett i föreliggande uppsats ett steg mot en detaljerad kunskap om den skrivna kulturen i utkanten av Europa.

Handskrifter från ett *scriptorium* i Åbo från mitten av 1400-talet?

JAAKKO TAHKOKALLIO

En grupp mässböcker

I denna uppsats behandlas en grupp fragmentariskt bevarade medeltida mässböcker som högst antagligen härstammar från en och samma skrifvarverkstad för bokproduktion (*scriptorium*) som verkade inom Åbo stift. Ifrågasvarande bokfragment förvaras i Finlands Nationalbibliotek, och har sammanförts till en grupp i kraft av vissa stilistiska drag som de delar; den huvudsakliga uppgiften i det följande är att beskriva dessa. Jag kommer att visa att flera personer har deltagit i förfärdigandet av dessa likartade handskrifter, vilket innebär att de måste ha åstadkommit av en på något sätt organiserad produktionsgrupp. Eftersom en del av handskrifterna i gruppen p.g.a. sitt innehåll kan lokaliseras till Åbo, och ytterligare andra kan sammanföras med dem på säkra paleografiskt-kodikologiska grunder, är det motiverat att betrakta hela gruppen som producerad för att tillgodose det liturgiska livets behov i stiftet. Den sannolika produktionsplatsen torde vara Åbo, även om det inte går att nå full säkerhet om saken. Utöver slutsatserna beträffande handskriftsproduktionen föreslår jag vissa preciseringar i den av Toivo Haapanen gjorda katalogiseringen av fragmenten.

Om bakgrunden till denna kartläggning kan konstateras att det har publicerats mycket litet paleografisk eller kodikologisk forskning rörande de medeltida handskriftsfragment som förvaras i Nationalbiblioteket. Det har förvisso redan tidigare spekulerats om att det sannolikt fanns skrivcentra i det medeltida Åbo stift, men tillsvidare är det bara beträffande två i fragment-

materialet identifierbara stilgrupper som det har publicerats någon forskning över huvud taget.¹

För närvarande förefaller just den stilistiska forskningen som kartlägger handskriftsproduktionen vara det område där det finns mest hopp om att utöka vår kunskap om fragmentsamlingen, och med hjälp av vilken vi kan skapa en grund för användningen av fragmenten som källmaterial i andra sammanhang. Grundproblemet när det gäller bruket av samlingen är nämligen att vi med säkerhet kan lokalisera bara sådana fragment till Åbo stift i vilkas liturgiska innehåll det finns för stiftet typiska drag.² Eftersom bara en liten del av den årliga liturgin innehöll sådana särskiljande drag, är det bara i några få fragment som man hittar sådant bevismaterial. Med hjälp av stilistiska jämförelser kan vi nu sammanföra dessa genom sitt innehåll lokaliserade fragment med andra, till sin proveniens tidigare okända, helheter. Om vi genom en paleografisk-kodikologisk kartläggning lyckas identifiera en arbetsgrupp som producerade handskrifter vilkas liturgiska innehåll hänför dem till Åbo, kan vi känna igen spåren av skrivarkonstens händer också i sådana fragment som inte låter sig lokaliseras på innehållsliga grunder. Detta är en tillförlitlig metod att utöka den grupp fragment om vilka vi med säkerhet vet att de åtminstone till sin användningsproveniens, och antagligen också till sitt ursprung, hör hemma i Åbo. I stora drag är detta metoden jag tillämpar i denna uppsats.

¹ Ilkka Taitto har på stilistiska grunder identifierat en grupp som han förmodar härstammar från Nådendal och senare hälften av 1400-talet. Se Ilkka Taitto, *Catalogue of medieval manuscript fragments in the Helsinki University Library fragmenta membranae, IV Antiphonaria* (Helsinki 2001), s. 185–186. Dessutom konstaterar Taitto att något slags grupp föreligger också i *graduale*-materialet från sekelskiftet 1400. Se Ilkka Taitto, *Graduale Aboense 1397–1406. Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta* (Helsinki 2002), s. 215. I frågan om när kopiering av handskrifter skulle ha inletts i Åbo stift har det framförts mycket varierande uppskattningar. Enligt Taitto skulle det ha idkats systematisk kopiering redan från mitten av 1200-talet i Sankt Olofs konvent i Åbo (se Ilkka Taitto, *Documenta Gregoriana, latinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa* (Porvoo 1992), s. 488). Som Taitto själv påpekar har det inte bevarats någon källa som skulle ge en antydning om att så tidig kopieringsverksamhet skulle ha existerat. Själv är jag benägen att betrakta den organiserade kopieringen av böcker som ett senare fenomen.

² Om särdragen i Åboliturgin, se Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors I: Missalia* (Helsinki 1922), s. xxvii–xxxi.

Forskningen i handskrifternas produktionssätt gör inte bara att vår uppfattning om proveniensen för fragmenten i Nationalbiblioteket klarnar, utan den skapar också på sikt ny kunskap om den kyrkliga och skriftliga kulturen i det medeltida Åbo stift. Hur mycket handskrifter producerades lokalt, och beställde man möjligtvis handskrifter från andra håll? När inleddes handskriftsproduktionen i stiftet? När utvecklades den lokala liturgin, och när blev den standard i hela stiftet? Dessa frågor, som vi kan hoppas vinna mer klarhet om i takt med att fragmentforskningen så småningom går framåt, är intimt förbundna med frågan om Åbo stifts och dess organisations allmänna historiska utveckling.

I det följande presenterar jag de mässboksfragment som här är föremål för min undersökning, och som bildar en grupp som tidigare inte beaktats i litteraturen.³ I noterna nämner jag de innehållsliga drag som placerar en del av fragmenten i Åbo stift, eller lösare i Skandinavien. För mina slutsatser är det väsentligt att notera att inget av fragmenten innehåller sådana liturgiska drag som skulle stå i strid med den antagna Åboproveniensen.

När man betraktar listan nedan är det också bra att hålla i minnet att de helheter jag behandlar är rekonstruktioner gjorda av Toivo Haapanen; under ett signum i Nationalbiblioteket har sammanförts de blad som Haapanen har ansett härstamma från samma medeltida *missale*.⁴ I det följande avser ordet 'fragment' ett signum i fragmentsamlingen (t.ex. I.251), under vilket alltså ett varierande antal folier finns katalogiserade.⁵ Enligt min tolkning bör följande fragment anses vara produkter från samma verkstad som förfärdigade handskrifter för Åbo stifts behov:

³ Toivo Haapanen konstaterar visserligen i sin katalog att fragment I.234 möjligen hör ihop med fragment I.242, (Haapanen, *Missalia*, s. 116 och 120) och att fragment I.248 och I.254 är av samma typ (Haapanen, *Missalia*, s. 123 och 126). Av skäl som jag presenterar nedan har I.234 och I.242 knappast hört till samma bok, men de hör otvivelaktigt till samma stilgrupp.

⁴ Se Haapanen, *Missalia*, s. xvi–xxi.

⁵ Märk att min terminologi p.g.a. katalogiseringsläget skiljer sig från den som svenska forskare har använt. I forskning rörande svenska Riksarkivets samlingar har man med ordet fragment syftat på ett pergamentblad, vilket är fullt förstället eftersom man i Sverige inte fysiskt har sammanfört blad till rekonstruerade medeltida helheter, bokfragment.

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.234, 4 ff., 43 x 33 (32,5 x 21,5)⁶, skandinaviskt missale, saec. XV.⁷
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.240, 6 ff., 45,5 x 33 (33 x 21,5), skandinaviskt missale, saec. XV.⁸
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.242, 5 ff., 45,5 x 32 (33,5 x 21,5), missale, ingen innehållslig lokalisering, saec. XV.
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.243, 4 ff., 46 x 33,5 (33 x 22,5), missale från Åbo stift, saec. XV.⁹
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.244, 24 ff., 45 x 31,5 (33,5 x 21,5), missale från Åbo stift, saec. XV.¹⁰
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.248, 4 ff., 46 x 32 (33,5 x 22), missale, ingen innehållslig lokalisering, saec. XV.
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.250, 7 ff., 45 x 33 (33,5 x 22,5), missale från Åbo stift, saec. XV.¹¹
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.251, 2 ff., 44,5 x 33 (33,5 x 22,5), missale, ingen innehållslig lokalisering, saec. XV.
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.252, 9 ff., 44 x 31,5 (33,5 x 22,5), missale från Åbo stift, saec. XV.¹²
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. I.254, 3 ff., missale, ingen innehållslig lokalisering, saec. XV.

⁶ Om de fragment som presenteras ges följande uppgifter: signum, antal folier, dimensioner (textytans storlek) i centimeter, den ursprungliga bokens typ, datering (enligt katalogen). I måttangivelserna har jag strävat efter att så vitt det är möjligt rekonstruera bokens ursprungliga dimensioner. Resultaten meddelas med en halv centimeters noggrannhet; de grundar sig på egna mätningar och avviker ställvis en aning från Haapanens resultat.

⁷ Innehåller Olofs, Helenes och Dominicus fester (Haapanen, *Missalia*, s. 116).

⁸ Innehåller Eskils fest (Haapanen, *Missalia*, s. 119).

⁹ Henriks fest efter Fabianus och Sebastianus (Haapanen, *Missalia*, s. 120).

¹⁰ Henrik förekommer i bönen *Confiteor* (*Confiteor deo et beate marie et beato henrico*) (Haapanen, *Missalia*, s. 121).

¹¹ Henrik nämns som patronus (Haapanen, *Missalia*, s. 124).

¹² *Sequentarium* (folierna 4–9) innehåller sekvensen *Felix urbs* (Haapanen, s. 125). Senare forskning har bekräftat att *Felix urbs*-sekvensen är av Åboproveniens. Se Gunilla Björkvall, 'Sequences in the Fragments at the Swedish National Archives', Lori Kruckenberg & Andreas Haug (eds.), *The Sequences of Nidaros* (Trondheim 2006), s. 56. Om detta *sequentarium* se även Ilkka Taitto, 'Turun hiippakunnan sekvenssisävelmät 1330–1530', Nina Lempa (toim.), *Kirkko kulttuurin kantajana* (Vammala 2000), s. 43–45 och 51.

Därtill kan man konstatera en märkbar stilistisk likhet i följande fragment, som jag tillsvidare ändå inte med full säkerhet kan koppla till skrifvarverkstaden ifråga:

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, I.247, 1f., 45 x 31,5 (33,5 x 21), missale, ingen innehållslig lokalisering, saec. XV.¹³
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, I.326, 36,5 x 27,5, missale utan noter, ingen innehållslig lokalisering, saec. XV.
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, VII.4 (=Kal. E), 34 x 30 (30 x 21), kalender, Åbo stift, saec. XV.¹⁴

Att jag sammanför de nämnda fragmenten till en grupp, och därmed förklarar dem vara produkter från en och samma skrifvarverkstad, grundar sig på många olika paleografiska och kodikologiska drag, som jag presenterar i detalj nedan. Jag vill understryka att jag använder uttrycket *scriptorium* eller skrifvarverkstad i en vidare bemärkelse än vad läsaren kanske är van vid. Med ett *scriptorium* förstår jag en verkstad eller ett produktionsarrangemang, vars stil och praxis växlade beroende på vilka individer som arbetade där, men i vars produktion man ändå kan se en likformighet. Det är t.ex. klart att den verkstad som förfärdigade den här aktuella handskriftsgruppen inte strävade efter en homogen skrivstil. Existensen av ett *scriptorium* förutsätter dock inte att det finns en ”husets stil”; man kan sammanföra handskrifter som produkter från samma verkstad också på andra grunder.¹⁵

***Fragmentgruppens kodikologiska drag*¹⁶**

Alla fragment i den aktuella gruppen är tvåspaltiga missalen i stort format, skrivna på rätt så tjockt pergament av jämn kvalitet. Hålen som uppkommit

¹³ Haapanen, *Missalia*, s. 122–123. Fragmentet har bevarats i mycket dåligt skick och är läsbart bara på rectosidan.

¹⁴ Aarno Maliniemi, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung* (Helsinki 1925), s. 114–115. Fragmentet har skurits ned, och dess nuvarande mått avslöjar inte bokens ursprungliga storlek.

¹⁵ Det kan hända att skrifvarverkstäder som utvecklade en homogen skrivstil i själva verket var en undantagsföreteelse i den medeltida bokproduktionen. Om skrifvarverkstädernas varierande grad av organisering, se t.ex. Malcolm Parkes, ’The Scriptorium of Wearmouth-Jarrow’, *Bede and His World, Vol. II: The Jarrow Lectures 1979–1993* (Aldershot 1994), s. 22–23.

¹⁶ En översikt över gruppens kodikologiska och paleografiska drag ges i två tabeller i slutet av uppsatsen.

under pergamentets tillverkningskedde har nästan regelmässigt stoppats.¹⁷ Båda sidorna har preparerats så att de ägnar sig väl att skriva på, och kvaliteten är rätt så jämn. Eftersom det rör sig om fragmentariskt bevarade böcker kan vi inte exakt fastställa deras läggstruktur. Av den bevarade originala folieringen kan man ändå sluta sig till att en del av läggen åtminstone i vissa fragment har bestått av sex bifolier (tolv blad), vilket högst sannolikt är den största, och möjligen också den mest använda, läggstorleken.¹⁸

Det är omöjligt att göra exakta jämförelser mellan de ursprungliga böckernas sidstorlekar, eftersom många blad har skurits ned i marginalerna; dessutom har de också krympt mer eller mindre. Det verkar ändå som om böckerna har varit ungefär lika stora: höjden har varierat mellan 43 och 46 cm och bredden mellan 32 och 33,5 cm. Att jämföra textytan är något lättare än att jämföra böckernas yttre mått, eftersom den åtminstone i höjdriktningen tämligen lätt kan rekonstrueras.¹⁹ Variationerna i textytans storlek är liten i fragmenten: höjden varierar mellan 32 och 33,5 cm, bredden mellan 21,5 och 22,5 cm.²⁰ Om vi dessutom utesluter fragment I.234, vars textyta är klart mindre i höjdriktningen än de andra fragmentens, blir variationen i textytans höjd så liten som 33–33,5 cm.²¹

Alla fragmenten har 39 rader – ett drag som förenar ett tämligen stort antal av de fragment i *Missalia*-samlingen som innehåller noter även utanför den här kartlagda gruppen (tillsammans 25 st.). Hela detta material kan dateras som den aktuella *Missale*-gruppen, och det är mycket möjligt att en del av de

¹⁷ Jag tackar Tuija Ainonen för denna iakttagelse.

¹⁸ I fragment I.242 och I.244 finns det lägginterna folienumret XII, i fragment I.253 nummer XI. Ett lägg om tolv folier var vanligt i senmedeltida handskrifter. Det är ändå troligt att antalet folier i läggen har varierat inom de enskilda handskrifterna.

¹⁹ Rekonstruktionen av höjden har gjorts så att radhöjden på ett område där pergamentet är i ursprungligt skick beräknas, och sedan multipliceras detta tal med radantalet.

²⁰ Jag har presenterat de flesta mätresultaten med en halv centimeters noggrannhet, eftersom det vanligen är svårt att eliminera olika felkällor med större noggrannhet än så.

²¹ Höjden förefaller vara ett stabilare mått än bredden inom de enskilda fragmenten; t.ex. i fragment I.240 varierar textytans bredd mellan 21,4 och 22,2 cm. Detta verkar naturligt, eftersom man för att åstadkomma ett jämnt radavstånd har varit tvungen att använda sig av något slags fast mått, medan det lätt kan uppstå små variationer i spaltbredden. Eftersom det är svårt att eliminera effekten av krympning då man mäter bredden, och eftersom bredden uppenbarligen redan från början har ”levt” mer inom en och samma bok än höjden, kan man enligt min mening inte ge små variationer i textytans bredd särskilt stor tyngd då man försöker fastställa huruvida två blad härstammar från samma medeltida bok eller inte.

39-radiga missalfragment som nu lämnats utanför kartläggningen i framtiden kan sammanföras med den aktuella gruppen.²²

Vad böckernas utformning beträffar kan man också när det gäller linjeringen notera en slående likformighet. Sex fragment har samma linjeringsmönster, där inte bara linjerna som avgränsar textytan utan också den fjärde linjen uppifrån och den fjärde nedifrån har dragits från kant till kant över sidan.²³ Linjeringen i de fyra återstående fragmenten är unik inom gruppen.²⁴ Det är anmärkningsvärt att textytans dimensioner i de sex fragmenten med identisk linjering ligger mycket nära varandra, särskilt vad höjden beträffar (33–33,5 cm). Det är fullt möjligt att samma mått har använts vid förfärdigandet av dessa sex fragment.

Prickningen (*pricking*) enligt vilken linjerna är dragna syns olika bra. För nästan alla fragment kan man ändå slå fast att hålen har gjorts bara i yttre marginalen, och enligt ett mönster där hål saknas för var tredje textrad. Linjerna som ritats med hjälp av prickningen har alltså avgränsat notplanet till ett två textrader högt fält, och anvisat sångtexten ett eget område som är en textrad högt. Samma prickningspraxis tycks ha följts oberoende av om sidan innehåller enbart text, enbart noter, eller både och. Den ”var tredje” linje som skrivandet av en notlös text kräver, har åstadkommit genom att man ritat in de felande linjerna utan stöd av prickning. Dessa tilläggslinjer är därför ofta en aning oregelbundna, och saknas ibland helt.²⁵ De ställen där man velat rita en linje tvärs över hela sidan från kant till kant (textytans gränslinjer, de fjärde linjerna uppifrån och nedifrån i de flesta fragmenten, o.s.v.) har markerats med två hål bredvid varandra.²⁶

²² Det är klart att radantalet 39 inte kan vara ett unikt Åbodrag, för böcker med samma antal rader har naturligtvis framställts vid mycket olika tidpunkter runtom i Europa. I vårt i förväg avgränsade material är radantalet ändå en faktor som kan tjäna som *en* ledtråd när man försöker hitta handskrifter producerade i den aktuella skrifvarverkstaden.

²³ Fragmenten I.243, I.248, I.250, I.251, I.252 (folierna 1–3), I.254.

²⁴ I.234: den nästundersta linjen och ramlinjerna dragna tvärs över hela sidan; I.240: ramlinjerna, de fjärde linjerna uppifrån och nedifrån samt 19 och 20 linjen nedifrån räknat dragna tvärs över hela sidan; I.242: bara de vertikala ramlinjerna och den översta horisontallinjen dragna tvärs över hela sidan; I.244: enbart ramlinjerna som avgränsar textytan dragna tvärs över hela sidan; I.252: folierna 4–9 har bara en enkel ram.

²⁵ Se t.ex. I.244, f. 7r.

²⁶ I anslutning till detta kan nämnas en intressant iakttagelse beträffande fragment I.244. Även om man i detta fragment inte använt det vanligaste linjerings sättet, där de fjärde linjerna uppifrån och nedifrån dragits tvärs över hela sidan, hittar man ändå på folie 4 dubbla hål vid den fjärde linjen nedifrån.

Det enda undantaget från denna praxis är fragment I.248, vars folier 1r–2r upptar mässans kanon som är skriven med större skrift än normalt. Noteras kan att även om man börjande från slutet av folie 2r har övergått till skrift av normal storlek, och linjeringen är gjord i enlighet med detta, så är hålen i alla folier i fragment I.248 gjorda med tanke på det större radavstånd som mässans kanon krävde.²⁷

Beträffande sidans yttre drag bör man ytterligare fästa uppmärksamhet vid folie- och läggnumereringen. I sex av handskrifterna har numreringen gjorts som uppslagsfoliering, och på exakt samma sätt.²⁸ I denna den vanligaste formen av foliering står på bladets verso-sida en röd bokstav som identifierar lägget och på recto-sidan en röd romersk siffra som anger vilket blad i lägget det rör sig om. I fragment I.234 saknas foliering helt, men detta kan bero på att det innehåller delar av sanctoralet, som inte nödvändigtvis folierades.²⁹ I I.251 har den övre marginalen skurits ned så mycket att det är omöjligt att fastställa om bladen haft foliering, medan I.243 och I.250 följer det beskrivna vanligast förekommande folieringssättet, förutom att numren och bokstäverna är skrivna i svart i stället för rött.

Förutom genom dessa kodikologiska fakta, kan vi indirekt dra slutsatser om bokens inbindning genom att undersöka de häfthål som finns kvar i folierna. Man måste visserligen notera att inbindningen i teorin kan ha gjorts först långt efter att läggen producerats, och att boken kan ha bundits in på nytt senare. För de ifrågasvarande fragmentens del verkar dessa alternativ dock osannolika.³⁰ Mässboken var en helhet som inte kunde användas effektivt om den inte var i ett band. När det gäller liturgiska böcker är det motiverat att

²⁷ Detta förklaras av att fragmentet består av bara fyra folier som alla härstammar från lägget innehållande mässans kanon. Det är tänkbart att det gjordes nya hål för normala rader längre ut i marginalen, men dessa finns i så fall inte bevarade.

²⁸ Fragment I.240, I.248, I.250, I.251, I.252 och I.254. I fragment I.252 finns den röda uppslagsfolieringen bara på de tre första folierna. Detta förklaras av att de sista bladen innehåller sekvenspartier ur mässboken, och foliering saknades ofta i dessa.

²⁹ Se Taitto, *Graduale Aboense*, s. 12. Å andra sidan syns folieringen också på *sanctoralesidorna* i fragmenten I.240, I.243 och I.244.

³⁰ Inget av fragmenten bär spår av nyinbindning. Det är skäl att minnas att de här mässböckernas användningstid har varit relativt kort, som mest bara drygt hundra år. I praktiken har den tryckta *Missale Aboense* troligen trängt ut många av dem som bruksböcker inom femtio år efter att de tillverkats.

anta att inbindningen normalt ingick som ett led i bokproduktionen, och att bokbindarna förmodligen hörde till samma komunitet som skrivarna.³¹

Bandets allmänna utseende kan inte rekonstrueras, men hålen efter inbindningen är ett viktigt drag när man avgör huruvida bladen möjligen härstammar från samma bok. Om häfthålen i två blad finns på olika ställen, är det i praktiken ett säkert tecken på att de inte har ingått i samma band. Om häfthålens placering motsvarar varandra kan man å andra sidan inte direkt dra slutsatsen att bladen kommer från samma band, eftersom det kan handla om ett sammanträffande eller, mer sannolikt, bero på att två böcker bundits in på samma ställe och att man använt samma mått vid inbindningen.

Eftersom alla häfthål sällan är synliga i ett enskilt fragment, och eftersom effekterna av att bladet krympt och rivits sönder vid hålen är svåra att eliminera då man utför mätningar som omfattar alla inbindningsspår i fragmentet, har jag som huvudsaklig jämförelsepunkt använt mig av avståndet mellan häfthålen. Inom ett givet fragment i den aktuella gruppen är avståndet mellan hålen nämligen konstant.³² Denna konstant, som jag kallar häftavstånd, kan mätas med några millimeters felmarginall i alla fragment utom ett, även om det i många fragment finns dåligt med inbindningsspår bevarade. Sålunda har jag reducerat informationen om inbindningsspåren till ett enda tal som är lätt att använda vid en grov jämförelse av banden, särskilt när syftet enbart är att utifrån avvikelser i inbindningsspåren utesluta möjligheten att två fragment hör ihop.³³

³¹ Det förtjänar påpekas att många av de personer som arbetade som bokbindare i svenska riket under 1400- och 1500-talen var munkar (se Vallinkoski, *The History of the University Library at Turku I* (Helsinki 1948), s. 78–80). Av allt att döma uppstod bokbinderi som ett borgerligt hantverksyrke i Norden först med den tryckta boken, och åtminstone i Åbo fanns det knappast borgerliga bokbindare före 1500-talet. Det tidigaste omnämmandet av en yrkesbokbindare är från 1514, och från tiden före mitten av 1500-talet känner vi till tre bokbindare (se Vallinkoski, *The History of the University Library*, s. 79–80).

³² Därtill har man ovanför och under raden av häfthål som befinner sig på konstant avstånd från varandra ofta lagt till ett hål vars avstånd till det sista "ordinarie" hålet i raden är mindre än det konstanta avståndet; avståndet mellan det sista "ordinarie" hålet och tillägghålet är ofta olika upp till och ned till.

³³ Om man noggrannare vill undersöka huruvida två fragment kan ha hört till samma bok, måste man givetvis jämföra inbindningsspårens placering också genom att fysiskt placera fragmenten bredvid varandra.

En jämförelse av häftavstånd ger vid handen att fragmenten i gruppen kan fördelas på tre typer av band. Häfthålen (*stations*) befinner sig på följande avstånd från varandra: A: 5,0–5,3 cm,³⁴ B: 5,5–5,6³⁵ och C: 6,5–6,8.³⁶ Alla hålen är enkla snitt gjorda med kniv.³⁷ I många fall förenar samma häftavstånd fragment som kännetecknas av olika utformning, och utgör å andra sidan en skillnad mellan fragment som har liknande utformning. I fall där både inbindning och utformning motsvarar varandra, finns det skäl att misstänka att det kan handla om blad som ursprungligen kommer från samma bok, särskilt om de iakttagelser man kan göra om paleografi och utsmyckning stöder detta antagande. Jag har åskådliggjort förekomsten av dessa drag i de bifogade tabellerna.

Notsystemets utförande

Om praxisen när det gäller notationen kan vi göra vissa allmänna konstateranden om de aktuella fragmenten. Själva noterna är av normal *square notation*-typ. De röda notplanen har i samtliga handskrifter ritats in först i det skede då sångtexterna med initialer redan skrivits. Linjerna korsar utan undantag sångtextinitialerna i de fall då dessa står mitt på sidan, och börjar på initialerna då dessa står i radens början. Prickningen och linjeringen har i samtliga handskrifter gjorts i första hand med notplanen i åtanke, på så sätt att man inte dragit textlinjer under notplanet.³⁸ I alla fragment med undantag för ett har linjerna dragits med *rastrum*, ett instrument med fyra huvuden, vart och ett antagligen bestående av en snurrande rulle. Rastrumet tycks ha förts på fri hand, för linjeringen är ofta böljande. I fragment I.242 har linjerna undantagsvis dragits med linjal.

I de fragment där rastrum har använts är notplanets höjd den samma genom hela fragmentet, med undantag för I.240, på vars sista blad (f. 6)

³⁴ Fragmenten I.234, I.242, I.244, I.252.

³⁵ Fragment I.243 och I.251.

³⁶ Fragment I.240, I.250 och I.254. I fragment I.248 finns inga spår som tillåter en jämförelse.

³⁷ Gilissens *entaille simple*. Se Léon Gilissen, *La reliure occidentale antérieure à 1400* (Brepols, Turnhout 1983), s. 10–11.

³⁸ Det enda undantaget är fragment I.248, där prickningen av hela det ursprungliga ”i-lägget” förmodligen har gjorts för det större än normala radavståndet som används i mässans *canon* (f. 1r–2r). Linjeringen i fragmentets notplan har ändå gjorts på samma sätt som i de övriga fragmenten i gruppen.

notplanet har en annan höjd (13,5–14 mm) än på de tidigare (12,5–13 mm).³⁹ I detta fall är också noterna skrivna med klart annan handstil än på de föregående bladen, och även utformningen av kustoden förändras på samma ställe i handskriften. Med andra ord har antingen den (eller de) som skrivit notplanet och noterna bytts ut mitt i handskriften, (f. 5 och 6 är ur olika lägg), eller också härstammar folie 6 ur en annan handskrift än folierna 1–5.⁴⁰

Notplanens höjd varierar mellan olika fragment. Höjden förefaller vara den samma i fragment I.234 och I.250 (13,5–14,0 mm), I.240, I.248 och I.254 (12,5–13,0 mm), I.243 och I.251 (13,0–13,5 mm) samt I.244 och I.252 (14,0–14,5 mm). Detta är av intresse för frågan om fragmentens möjliga samhörighet; jag återvänder till detta i mina slutsatser.

På det hela taget återspeglar notsystemets utförande väl de aktuella handskrifternas allmänna, i en viss mening mediokra kvalitet. Å ena sidan visar t.ex. det faktum att man inte först har dragit textlinjer under notlinjerna på en viss noggrannhet, och skiljer gruppens fragment från många handskrifter av sämre kvalitet i handskriftssamlingen. Å andra sidan avslöjar det faktum att man dragit notlinjerna över sångtexternas initialer att de här handskrifterna inte heller företräder den högsta nivån av formalitet.⁴¹

Paleografen

Handskrifterna i gruppen har skrivits med 1400-talets gotiska minuskelskrift, som Albert Derolez beskriver med termen *nordisk textualis*.⁴² Det kan konstateras att händerna inom gruppen vanligen antingen är så olika varandra att skillnaden mellan dem är alldeles uppenbar, eller också så lika varandra att likheten dem emellan tycks likaså uppenbar. De identifierbart olika händerna använder sig t.ex. av olika bokstavsformer, såsom olika finalt *s*, olika *a* och olika abbreviaturer. Utifrån detta faktum tycks det klart att skri-
varverksta-

³⁹ Det är möjligt att göra mycket exakta mätningar av notplanet, eftersom linjerna är tunna och har klara gränser. Av detta skäl har jag angivit rastrumets bredd så exakt som med en halv millimeters noggrannhet.

⁴⁰ Det sista foliet 6, som ingår i ett annat lägg än det föregående f. 5, innehåller *commune apostolorum*-partier, medan vi på folium 5 ännu befinner oss i *Sanctorales* genomgång av enskilda helgon.

⁴¹ Jag tackar Susan Rankin för hennes iakttagelser om notsystemets utförande.

⁴² Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books* (Cambridge 2004), s. 72–101.

Fragment producerade av hand A

Fm. I.234, f. 4r, hand A, initialmakare A

Fm. I.240, f. 5r, hand A, initialmakare A

Fm. I.243, f. 3r, hand A, initialmakare A

Fm. I.248, f. 3v, hand A, initialmakare A

den, om *scriptorium* känns som ett alltför starkt begrepp i sammanhanget – inte hade någon gemensam skrivstil.

En skrivare [hand A] har uppenbarligen skrivit en betydande del av fragmenten i gruppen, nämligen fragmenten I.234, I.240, I.242, I.243 I.248, I.251 och I.254. Detta (7 st.) kan verka som en stor mängd handskrifter för att vara skrivna av en och samma person, men det är skäl att notera att de ursprungliga böckernas antal knappast har varit så här stort. Jag skall senare argumentera för att å ena sidan I.243 och I.251, och å andra sidan I.248 och I.254 (och kanske också I.240) förmodligen härstammar från samma bok. Om detta antagande stämmer skulle samma hand återfinnas i fyra eller fem olika böcker.

Hand A skriver en gotisk minuskel som i allmänna ordalag kan beskrivas som en *nordisk textualis* i typisk tysk eller skandinavisk stil. Handens typiska drag är:

- ett tvårummigt, med hårstreck slutet *a*, i vars högra övre hörn det finns en sänka, och som används oavsett bokstavens placering i ordet
- finalt *s* format som numeralen 6
- *con*-abbreviatur i form av ett felvänt *c*
- *bus*-, *que*- och *sed*-abbreviaturer utförda med ett tredelat sicksackstreck⁴³
- *rum*-abbreviatur utförd med ett tvådelat sicksackstreck
- hängande hårstrecksslut särskilt i följande finala bokstäver och abbreviaturer: *r*, *s*, *t*, *ur*-abbreviatur, *bus*-abbreviatur, *rum*-abbreviatur; likaså i skiljetecknet *punctus elevatus* och abbreviaturen *et*⁴⁴
- minimernas (de korta staplarnas) fötter, som stiger som tunna streck i ca 45 graders vinkel.

I texterna skrivna av hand A förekommer sammansmältning av bokstäver (*biting*) i mycket ringa grad (*pp*, *po*, *de*, *do*). Interpunktionen görs genom punkt och *punctus elevatus*, som påminner om ett modernt kolon. Stora, med röd färg markerade anfangar används i början av meningarna, och även

⁴³ Enligt Derolez är *bus*- och *que*-abbreviaturer utförda med sicksackstreck och *con*-abbreviatur i form av ett felvänt *c* typiska för det tyska språkområdet. Sicksackformade *bus*- och *que*-abbreviaturer nämns också som särskilt typiska för Skandinavien. Derolez, *Palaeography*, s. 97–98.

⁴⁴ Hårstrecksslut är ofta numera osynliga p.g.a. att texten slitits.

formen på dessa är den samma i alla fragment som enligt min tolkning skrivits av hand A.

Bokstävernans *ductus* och allmänna utförande är oföränderligt de samma för alla fragment som jag tillskriver hand A, både inom de enskilda fragmenten och mellan dem. Det enda fallet där jag kunnat iakta en tydlig morfologisk variation är bokstaven *x*, som ibland är struken, ibland inte. I fragment I.234 och I.242 förekommer enbart ostruket *x*, medan den strukna varianten tycks vara vanligare i de övriga fragmenten. Det bör dock påpekas att det förekommer variation på den här punkten också inom de enskilda fragmenten.⁴⁵

Man kan iakta vissa variationer också i rubriceringen, som i alla fragmenten förefaller gjord av samma hand (A) som själva texten. I fragment I.240, I.243 och I.254 förekommer emellanåt ett majuskelformat *r* av minimhöjd höjd i slutet av förkortningarna *secr(eta)* och *offer(torium)*. I rubriceringen i fragment I.234 och I.248 kan man åter i två rubriker notera ett fullkomligt avvikande ”låd-*a*”.⁴⁶ I rubriceringen i fragment I.234 förekommer vidare ett avvikande bruk av ett runt *r* efter ett *a*.⁴⁷ Det förefaller mig ändå som om dessa små skillnader, vilkas uppträdande i hög grad påverkas av den tillfälligheternas logik som bestämt hur fragmenten bevarats, inte tvingar oss att anta att fler än en skrivare producerat dem.

Beträffande de fragment vilkas samband med gruppen är lösare, kan man konstatera att kalendern VII.4 (=Kal. E) möjligen skrivits av samma hand (hand A).⁴⁸ Varken kalenderns ursprungliga storlek eller utformning kan rekonstrueras, men den bevarade linjeringen är gjord på det för gruppen typiska sättet, så att den fjärde översta linjen har dragits tvärs över sidan i hela dess bredd (de understa linjerna syns inte). Ifrågavarande kalenderfragment kan mycket väl härstamma från något av gruppens missaler. Maliniemi påpekar att kalendern varken följer dominikanernas, birgittinernas eller fransiskanernas praxis, men uppenbart härstammar från Åbo.⁴⁹ Särskilt p.g.a. att vissa festdagar som var typiska för senare Åbopraxis saknas, ansåg Maliniemi det troligt att kalendern härstammade från 1400-talets mittersta tredjedel, sannolikt från dess första

⁴⁵ T.ex. i fragment I.248 finns flera förekomster av *x* i båda dessa varianter. Utforskandet av fragmenten försväras på denna punkt av att de är så slitna att de tunna strecken ofta blivit osynliga.

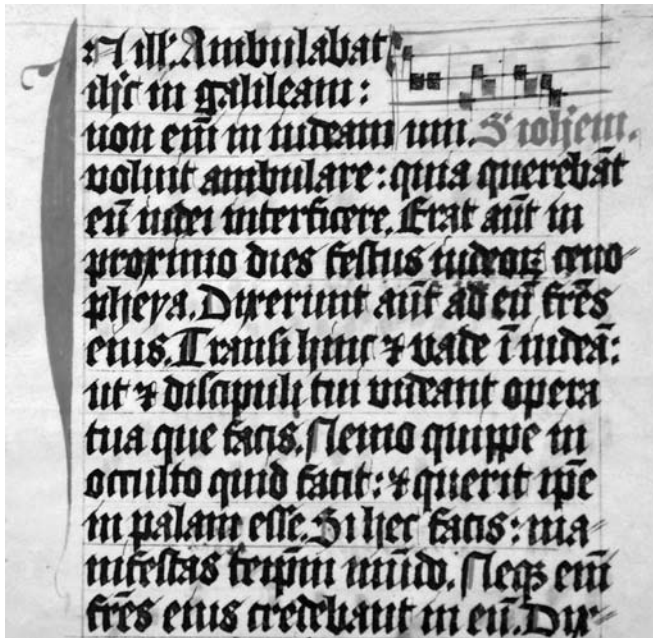
⁴⁶ I.234, 3r; I.248, 4v.

⁴⁷ I.234, f. 4v, sista rubriken.

⁴⁸ Se Maliniemi, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 114–115.

⁴⁹ Det bästa beviset på detta är Henriksdagens placering den 20 januari.

Fragment producerade av hand B

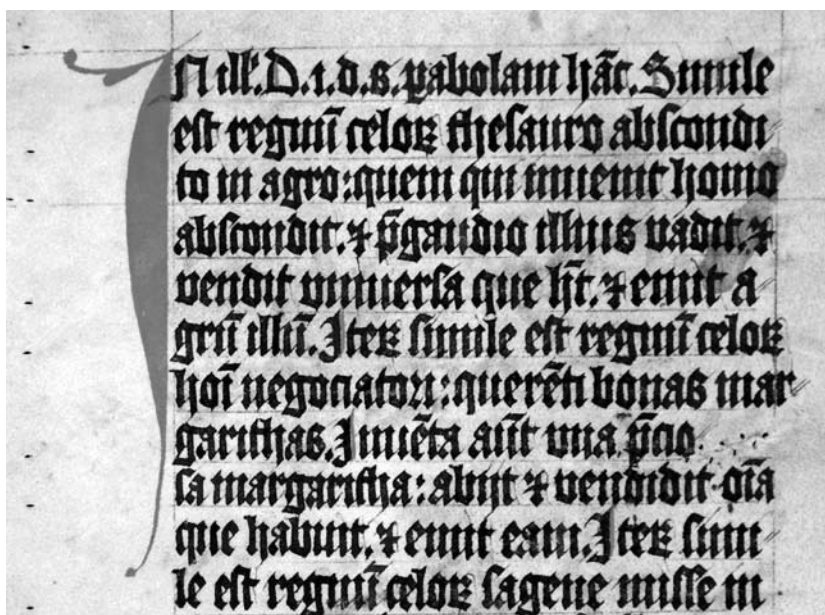
Fm. I.244, f. 8r, hand B, initialmakare A

Fm. I.252, f. 9r, hand B, initialmakare A

halva (alltså ca 1430–1450). Detta förefaller sannolikt även i ljuset av paleografiska hänsyn, och skulle passa väl med dateringen av gruppen som helhet.

Den andra identifierbara skrivaren [hand B] kan iaktas i fragment I.244 och I.252, vilka sannolikt härstammar ur samma bok. Kännetecknande drag för hand B:s minuskelskrift är:

- ett tvårummigt *a*, som inte slutits med ett hårstreck utan med ett normalt penndrag
- ”vanligt”, runt finalt *s* (inte format som numeralen 6)
- normala, inte sicksackformade, *quelbus*-abbreviaturer, som påminner om numeralen 3
- *rum*-abbreviatur gjord med ett tvådelat sicksack-streck (liksom hand A)
- rätt bred tironisk *et*-graf
- ostruket *x*
- *d*, där övre delens ”ankomstdrag” (*approach stroke*) kommer uppifrån till höger (där det syns)
- hängande hårstrecksslut, särskilt i *t* och abbreviaturerna *et* och *rum*
- pricken på *i* är gjord med ett taggaktigt hårstreck som startar från toppen av bokstaven.

Em. I.250, f. 6v, hand B2, initialmakare B

Också i fragmenten skrivna av hand B finns det rätt så sparsamt med sammansmältning av bokstäver, och rubriceringen tycks genomgående vara gjord av samma hand som själva texten. Av de stora bokstäverna förtjänar särskilt *S* ett omnämnande: för *S* används både vanlig majuskelform och en version som byggs upp av tre våningar. Den senare varianten tenderar att luta åt vänster.

Fragment I.250:s relation till de av hand B skrivna fragmenten I.244 och I.252 är problematisk. I fragment I.250 skriver skrivaren (hand B2) på det hela taget en mycket liknande minuskel som hand B, men på vissa punkter avviker handen klart från B. Den mest betydande av dem är finalt *s*, som är format som numeralen *6*. Också de stora bokstäverna avviker i viss mån från fragment I.244 och I.252. Därtill är skriftbilden överlag en smula mindre spetsig än i de nyss nämnda fragmenten. Så vitt jag kan se är det ändå svårt att helt utesluta möjligheten att det skulle handla om samma skrivare (hand B). Fragment I.326, som är ett *missale* utan noter, kan likaså vara skrivet av hand B eller B2, men avviker något från dem båda.

Utsmyckning

Utsmyckningen, som är gjord av samma bokmålare och förenar olika skrivarhänder, är kanske det starkaste enskilda skälet som talar för att fragmenten har producerats i samma verkstad. I det följande diskuterar jag först sångtexternas initialer, varefter jag övergår till att granska läsestyckenas initialer. Sångtexternas initialer är till sin allmänna typ karakteristiska för 1400-talets liturgiska handskrifter. I jämförelse med t.ex. de sånganfänger som är vanliga i Nationalbibliotekets samling av mässboksfragment från 1300-talet är initialerna stora och spänner i höjdriktningen över både sångtexten och notplanet (alltså tre textrader).

Sånginitialernas form baserar sig på gotiska majuskelsbokstäver som förstärks genom att en eller flera stomlinjer har fördubblats.⁵⁰ Bokstavskroppen har ritats med svart eller mycket mörkt brunt bläck, som i regel är av samma färg som bläcket som själva texten skrivits med. Förutom dubbla stomlinjer har bokstäverna bakåtriktade ögelliknande utsprång och sporrar. Också andra utstående dekorelement, såsom förlängningar i form av ”vimplar” på stomlinjerna, har använts i varierande grad. Dessutom ingår i anfängerna alltid ett eller flera röda accentueringsstreck, som i allmänhet fyller ut om-

⁵⁰ Derolez beskrivning av majuskelsbokstävernas utveckling i den gotiska skriften är till hjälp också när man vill förstå hur sångtexternas initialer har utvecklats. Se Derolez, *Palaeography*, s. 183–184.

rådet mellan två svarta streck. Både den med svart ritade bokstavskroppen, de nämnda utsmyckningselementen och de röda accentueringsstrecken har uppenbarligen ritats med vanlig penna.

Förutom bokstavskroppen, som är gjord med vanlig penna, har bokstäverna också mörka streckutsmyckningar gjorda med ett betydligt tunnare instrument. Ofta har en ram ritats kring bokstaven med ett dylikt tunnare streck. Dessutom har området inne i bokstaven eller i dess "armhåla" vanligen fyllts med olika ornamentmotiv, som kan karakteriseras som labyrintiska bladmotiv. Ett särskilt vanligt motiv är det upprepat "ihoprullade bladet", som starkt påminner om ett ornamentelement som beskrivits av Sonia Scott-Fleming.⁵¹

Sångtexternas initialer är till den grad likformiga i alla fragment att de kan tänkas återspegla en medvetet vald stil; därutöver kan man bland dem särskilja mindre undergrupper som i huvudsak följer de olika skrifvarhänderna.⁵²

Sångtextinitialer producerade av samma skribent i fragment producerade av hand A

Em. I.234, f. 4r

Em. I.240, f. 1r

⁵¹ Det s.k. *Curling leaf*. Se Sonia Scott-Fleming, *The Analysis of Pen Flourishing in Thirteenth-Century Manuscripts* (Leiden & New York 1989), s. 68.

⁵² Då man analyserar skillnader mellan initialerna bör man notera att en notinitial gjordes i tre skeden, och dessa arbetsskeden kan mycket väl ha utförts av olika personer. Tydligt ritade man först bokstavens stomlinjer med en tjock penna, sedan gjordes, kanske med en tunn penna, de tunna streckdekorationerna (ramar och fyllning), och till slut drogs förmodligen de röda accentueringsstrecken.

Em. I.243, f. 2r

Em. I.248, f. 3v

Em. I.251, f. 2r

Em. I.254, f. 1r

I samtliga fragment som enligt min tolkning skrivits av hand A (med undantag av I.242), tycks sångtextinitialerna förenas av likadana bokstavskroppar. För dessa initialkroppar typiska drag är:

- mestadels runda, till höjden varierande baköglor
- en eller två tydliga sporrar, som inte avsmalnar till ett hårstreck
- i vissa bokstäver ett dubblerat tvärstreck.

*Sångtextinitialer producerade av samma skribent i fragment
producerade av hand B*

Em. I.252, f. 1r

Em. I.244, f. 20r

Initialerna i fragmenten skrivna av hand A förenas vidare av en enkel ram som antagligen ritats i samband med den tunna streckutsmäckningen. Streckutsmäckningen är också till andra delar likartad, igen med undantag för I.242, vars ansiktsgrotesker och negativmönster skapade genom färgläggning av bakgrunden klart avviker från de övriga fragmenten.

Fragment I.244 och I.252 (av hand B) förenas också de av att sångtextinitialerna har likartade bokstavskroppar. Karakteristiska drag är att sporrarna (som ofta är två till antalet) avsmalnar till taggliknande hårstreck och har kantiga baköglor.

Fragment I.250, i vilket skrifvarhanden påminner om hand B men ändå avviker något från den, avviker något från fragmenten av B också beträffande sångtextinitialerna. Sporrarna i I.250 avsmalnar inte till lika vassa och långa taggar som i fragment I.244 och I.252. Liksom när det gäller jämförelsen mellan texthänderna, förblir relationen mellan upphovsmännen till notinitialerna i fragment I.244 och I.252 och upphovsmännen till initialerna i

Fragment producerad av hand A med avvikande sångtextinitialer*Em. I.242, f. 1v**Em. I.242, f. 4v*

I.250 obestämd. Alla dessa fragment förenas däremot av att den för hand A:s fragment typiska ramen saknas.

Utsmäckningen av sångtextinitialerna med röd färg är likadan i alla fragment, med undantag för I.242, som avviker från resten också på denna punkt. I allmänhet har området mellan svarta dubbelstreck fyllts med röd färg, och ibland har man gjort röda punktdekorationer inne i streckutfyllnaden. I I.242 har dock även stomlinjerna kantats med rött på inre eller yttre sidan. I I.242:s svarta, med tunna streck utförda utfyllnadsdekorationer kan man likaså se spåret av en annan hand än i de övriga fragmenten. Om de svarta utfyllnadsdekorationerna kan vidare konstateras att de i fragmenten skrivna av hand B (I.244 och I.252) skiljer sig från dekorationerna i fragmenten av hand A. Dekorationerna i fragment I.250 åter påminner om dem i fragment I.244 och I.252.

Förutom de rödsvarta initialerna i sångtexterna förekommer i gruppens fragment rikligt med röda och blå enfärgade initialer, s.k. lombarder, som kan inleda både läsestycken och sånger. Särskilt välrepresenterad är initialen *I*, som inleder de ofta förekommande lektionerna från Gamla och Nya testamentet (*In diebus illis, In illo tempore*), och erbjuder därför en behändig jämförelsepunkt. Vid en granskning av de enfärgade initialerna kommer man snabbt till slutsatsen att alla fragment jag behandlar utom två (I.242 och I.250) uppenbarligen tycks ha samma initialmakare (initialmakare A). A känns lättast igen på det kroklika ornament som springer ut åt vänster från spetsen av stora *I*. Dessutom motsvarar formerna på många andra bokstäver anmärkningsvärt väl varandra. Däremot bör man inte ge för mycket tyngd åt förekomsten av s.k. *reserved line*-utsmyckning, som görs så att man lämnar områden inne i bokstaven ofärgade, och som är mer frekvent i vissa fragment än i andra. I ett och samma fragment kan det förekomma initialer både med och utan sådan utsmyckning, men initialernas form är ändå den samma i båda fallen.

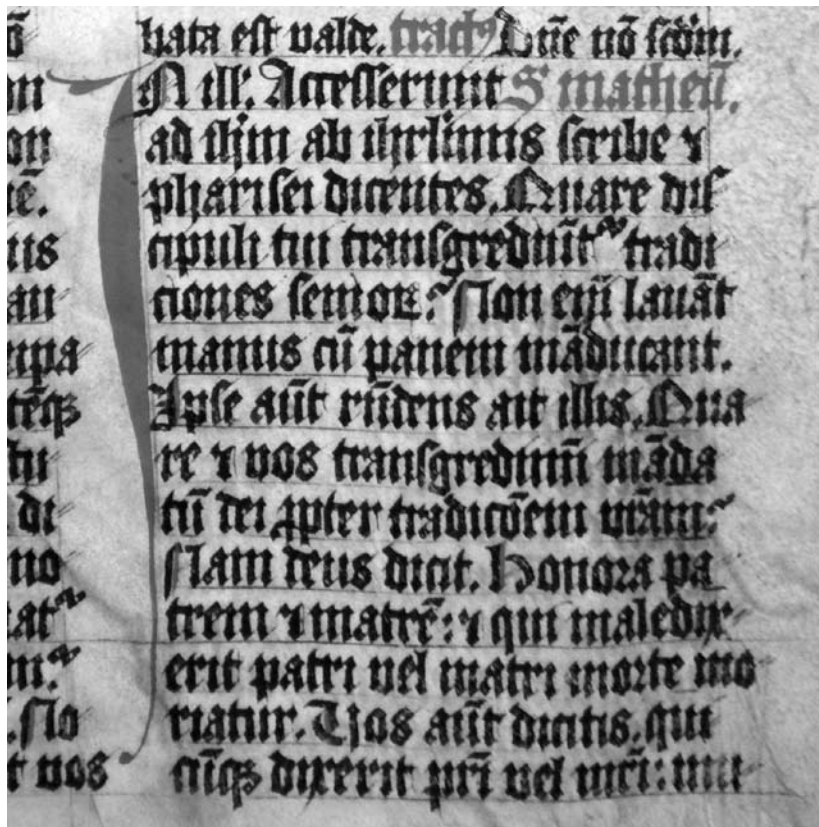
Vi kan också jämföra två tvåfärgade initialer av en högre ordning, antagligen utförda av initialmakare A. De stora initialerna på folie 2r i fragment I.248 och folie 5r i I.252 är slående lika.⁵³ Även om det finns små skillnader mellan dem (t.ex. finns inga punktdekorationer gjorda med kontrastfärg i I.248), är det lätt att känna igen det gemensamma formspråket särskilt i fyllningarna i bokstaven. Utöver likheten när det gäller initialens byggstenar är det skäl att fästa uppmärksamhet vid att samma, snabbt tecknade ornamentmotiv, som tydligt är av samma hand, har använts för flourisherna.⁵⁴

Det är sannolikt spåret av initialmakare A:s hand vi ser också i *I*-initialen på folie 1r i fragment I.247. Detta fragment om bara ett enkelblad har bevarats i mycket dåligt skick, men det kan fastställas att skrivarhanden i det (hand C) inte är någon av de i gruppen hittills behandlade. Att en tredje tydligt avvikande hand sannolikt kan kopplas till initialmakare A:s arbete är en viktig observation, eftersom den tycks stöda antagandet om att vi har att göra med något slags verkstad. I den mån man kan säga något om saken motsvarar I.247 även till sina kodikologiska drag fragmenten i gruppen.

Initialerna i I.250 är tydligt utförda av någon annan än initialerna de övriga fragmenten. Detta blir snabbt klart om man betraktar bokstaven *I*,

⁵³ I.248: bokstaven *R*, höjd 9 rader, I.252: bokstaven *L*, höjd 6 rader.

⁵⁴ Jag tackar Michael Gullick för hans råd när det gäller analysen av initialer.

Em. I.326, f. 5r, möjligen hand B/B2 och initialmakare B

och iakttagelser beträffande andra bokstäver bekräftar slutsatsens riktighet. Samma initialmakare har möjligen också utfört initialerna i fragment I.326. När det gäller fragment I.242 är situationen en smula mer komplicerad. De flesta bokstäverna, t.ex. *R*:et, uppvisar en slående likhet med initialmakare A:s bokstäver, medan den mycket vanligt förekommande bokstaven *I* däremot avviker regelmässigt och tydligt från A:s motsvarande bokstav. Så vitt jag kan se är det inte möjligt att dra en fullkomligt säker slutsats i frågan, men jag anser det sannolikt att även initialerna i I.242 utförts av initialmakare A.

Hur många böcker?

Enligt min uppfattning är det när det gäller tre fragmentpar mycket sannolikt att de härstammar från samma böcker. Fragment I.243 och I.251 är likadana vad linjering och spår efter inbindning beträffar. Textytans storlek är nästan den samma.⁵⁵ Båda är skrivna av hand A, och båda har stora initialer utförda av initialmakare A. Notplanen är utförda med *rastrum* av samma bredd, och även kustoderna som avslutar notraderna påminner om varandra.⁵⁶ Ser vi till innehållet kan vi konstatera att fragmenten följer varandra i ordningen I.251; I.243.⁵⁷

Fragment I.244 och I.252 är skrivna av samma hand (hand B), och initialerna är utförda av samma person (initialmakare A). Spåren efter inbindning och foliering är likadana.⁵⁸ Textytan i I.252 är något bredare än i I.244. Linjeringen på de tre första folierna av I.252 avviker från I.244, men de sex sista folierna är linjerade på samma sätt som i I.244.⁵⁹ Båda fragmenten har notplan av exakt samma höjd, och bläcket som noterna skrivits med är också likartat.⁶⁰ När det gäller fragmenten I.244 och I.252 antyder även fogdens anteckningar ett gemensamt ursprung. I I.244 finns mestadels anteckningar rörande Halikko och Pikis för åren 1580–1587, och i I.252 finns likaså anteckningar rörande dessa orter för tiden 1582–1584. Det ter sig alltså möjligt att boken i fråga [I.244, I.252] under medeltiden var i bruk i någon församlingskyrka i trakten av Halikko och Pikis, och att den sedan användes

⁵⁵ Folieringen kan inte jämföras eftersom den övre marginalen i I.251 är nedskuren på ett sådant sätt att folieringen inte bevarats.

⁵⁶ Notplanets höjd är ca 1,35 cm. Bläcket som noterna skrivits med är också av samma ton i de båda fragmenten.

⁵⁷ I.251 innehåller mässor för fastetiden, I.243 partier som följer efter påsk och en del av *Sanctoralet*.

⁵⁸ Folierna 4–9 i I.242 saknar foliering, men det beror på att de innehåller sekvenspartier, som ofta saknar foliering.

⁵⁹ Med hänvisning till hur linjeringen gjorts kunde man tänka sig att koppla ihop folierna 4–9 i I.252 med I.244, medan de tre första folierna i I.252 skulle stamma från en annan helhet. Min bedömning är ändå att linjeringen inte ensam utgör en tillräcklig grund för att öka på antalet förmodade böcker, givet att inga andra drag talar för det. I I.244 finns vidare dubbla hål åtminstone på ett ställe där det i I.252 skulle finnas en linje dragen över hela sidan. Man kan alltså se en viss vacklan i utförandet.

⁶⁰ Bläcket är något ljusare än det som använts för texten, och det har också skadats mer av tidens tand.

som inbindningsmaterial lokalt på 1580-talet. Fragmentens ordning i den ursprungliga boken skulle ha varit I.244, I.252.

Med hänsyn till deras yttre beskaffenhet är det troligt att två, eller alla tre, av de av hand A skrivna fragmenten I.240, I.248 och I.254 härstammar från samma bok. Det är också i princip tänkbart, även om det ter sig osannolikt, att det av hand B2 skrivna fragmentet I.250 hör till samma helhet. Fragmenten I.240, I.250 och I.254 förenas av likadana spår av inbindning (i I.248 syns inga spår), och fragmenten I.248, I.250 och I.254 av likadan linjering. Linjeringen i I.240 avviker från de övriga, eftersom den 21. och 22. horisontallinjen uppifrån räknat där har dragits tvärs över hela bifoliet, och det för dessa linjer har gjorts två hål. I.250 avviker å sin sida genom att folieringen där utförts i svart. P.g.a. den avvikande folieringen och för att skrivaren och initialmakaren är olika personer anser jag att I.250, linjeringen och spåren av inbindning till trots, inte hör till denna grupp.

Bland fragmenten i denna kvartett förenas I.248 och I.254 av de flesta tecknen på samhörighet, och de särskiljs inte av något yttre kriterium.⁶¹ En jämförelse av innehåll och foliering tyder också på ett möjligt gemensamt ursprung för I.248 och I.254. Liturgin för den fjärde ferian efter påskdagen börjar i I.248 på folie 4, som enligt den ursprungliga numreringen är det åttonde foliet i lägg ”i” (VIII i), medan det första foliet i fragment I.254 innehåller slutet av den sjätte ferian efter påsk och början av lördagen, och det är enligt ursprungsnumreringen det andra foliet i lägg ”k”. Om lägg ”i” hade åtta folier skulle slutet av fjärde, hela femte och början av sjätte ferian mycket väl ha kunnat finnas på det första foliet i lägg k, som nu saknas.⁶² Som jag ser det är det mest naturliga antagandet att vi här har att göra med fragment av samma bok.

Fragment I.240 påminner i många avseenden om I.248 och I.254, även om den distinkta linjeringen i I.240 tycks tala emot ett sammanförande av dem.⁶³ Det föreligger ändå en märkbar överensstämmelse mellan inbind-

⁶¹ Redan Haapanen noterade likheten mellan dessa fragment.

⁶² Å andra sidan vet vi att många av mässböckerna i gruppen har innehållit lägg om tio eller tolv folier. Det är ändå högst sannolikt att läggens omfattning har varierat, och böckerna kan mycket väl ha innehållit också lägg om åtta folier.

⁶³ Om det handlade om delar av samma bok skulle ordningsföljden vara [I.240 f. 1–3], [I.254], [I.240 f. 4–6]. Det ter sig en smula osannolikt att man mitt i boken skulle ha bytt pricknings- och linjeringssätt, bara för att i slutet av boken återgå till det i början använda sättet.

ningsspåren i alla tre fragment. Om man granskar innehåll och foliering märker man att ursprungsfolieringen för tredje foliet i I.240, som innehåller liturgi för påsksöndagen, är VI G. I fragment I.248 börjar som nämnts mässans kanon, som föregår påskdagen, enligt den gamla folieringen på folium I i. Folierna som ryms mellan dessa gränser (hälften av lägg G och hela lägg H) kunde mycket väl innehålla påskveckans omfattande liturgi. Det att linjereringen förändras i fragment I.248 kan förklaras av att mässans kanon har krävt en annorlunda disposition av sidan. Man kan iakttä att notplanetets höjd är den samma i alla fragment, med undantag för det sista foliet av I.240.⁶⁴ Om alla dessa fragment hör ihop skulle deras ordningsföljd vara: [ff. 1–3, I.240], [I.248], [I.254], [ff. 4–6, I.240].⁶⁵

Haapanen höll det för möjligt att I.234 och I.242 härstammade från samma bok. Förmodligen var hans mest vägande skäl för att misstänka att just dessa fragment hörde ihop den långtgående överensstämmelsen mellan inbindningsspåren. Enligt min uppfattning talar ändå många faktorer emot ett sådant sammanförande. Linjerings- och folieringssättet är olika i de två fragmenten, och sångtextinitialernas utsmyckning är också klart olika. Det finns även skillnader i textinitialernas utsmyckning, trots att dessa nog kan ha utförts av samma hand. Notplanet har ritats på olika sätt, och även noterna och kustoderna tyder på olika upphovsmän.⁶⁶ Textytan i fragment I.234 är också klart mindre på höjden än i I.242 (i själva verket skiljer sig I.234 i detta avseende från alla andra fragment i gruppen). Jag håller det för troligt att fragmenten härstammar från skilda böcker, som dock har bundits in efter samma mått i samma verkstad.

Efter att vi sammanfört fragment I.243 och I.251, I.244 och I.252 samt, med små reservationer, I.240, I.248 och I.250, får vi enligt min tolkning sex separata böcker och därtill de fragment vilkas samhörighet med gruppen är svagast, I.247, I.326 och VII.4 (Kal. E):

⁶⁴ Notplanetets höjd är 1,25–1,3 cm, utom på folie 5 i I.240, där den är 1,4. På detta folium är också notskrivaren en annan än i resten av detta fragment.

⁶⁵ Det känns dock en aning konstigt att man i slutet av boken igen skulle ha återgått till I.240:s folieringssätt.

⁶⁶ I I.234 med ett *rastrum* vars bredd är 1,35–1,40 cm; i I.242 som enda i gruppen utan *rastrum*, enbart med hjälp av linjal.

I.234

[I.240?, I.248 & I.254]

I.242

[I.243 & I.251]

[I.244 & I.252]

I.250

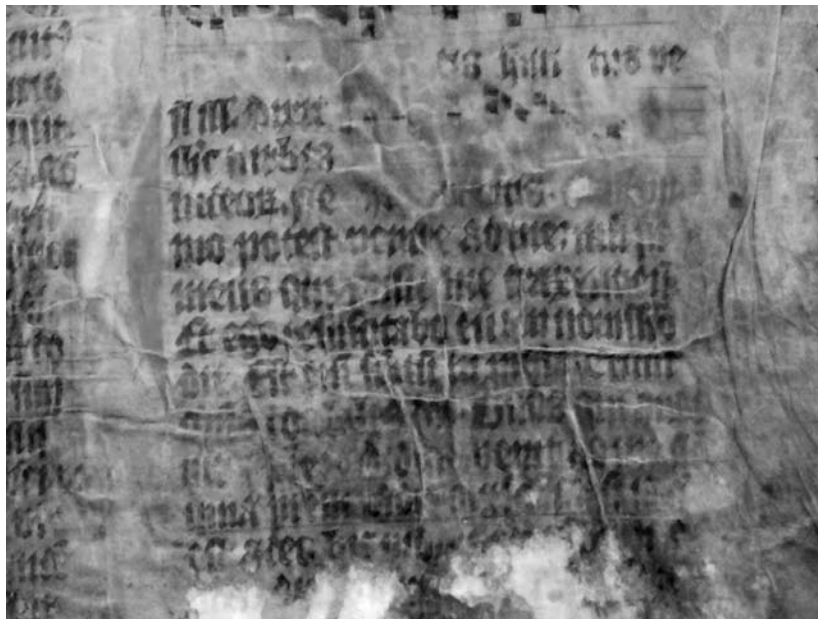
Om vi använder striktare kriterier kan I.240 uppfattas som en helhet för sig. Om vi å andra sidan tillåter en betydande stilmässig och kodikologisk variation inom en och samma bok, vore det möjligt att föra samman fler fragment och minska det förmodade antalet ursprungliga böcker. Ett absolut minimum för antalet böcker får vi fram genom att relatera innehållsliga överlappningar till skillnader i inbindningsspår. Då visar det sig att det p.g.a. innehållsliga överlappningar är omöjligt att sammanföra fragment I.240, I.242 och I.244.⁶⁷ Dessutom kan helheten I.243 & I.251 inte sammanföras med något av de nämnda fragmenten p.g.a. inbindningsspåren. Däremot vore det teoretiskt möjligt att sammanföra de återstående ”lösa” fragmenten I.234 och I.250 med de nämnda helheterna (I.250→I.248 & I.254), (I.234→I.242)⁶⁸ utan att det uppstod någon konflikt vad gäller inbindningsspår eller innehåll. Sålunda erhåller vi ett teoretiskt minimiantal på fyra böcker, men eftersom den nyss skisserade hypotetiska grupperingen i ljust av kodikologiska och paleografiska hänsyn ter sig mycket vågad, anser jag ändå att det troliga antalet böcker är sex eller sju.

En arbetsgrupp i Åbo?

Den starkaste enskilda iakttagelse som stöder antagandet om en organiserad arbetsgrupp är förekomsten av initialer utförda av samma person i böcker skrivna av två olika händer. Initialmakare A:s initialer förekommer i den av hand B skrivna helheten I.244 & I.252, och i alla handskrifter av hand A, möjligen med undantag för en. Samtidigt är det på innehållsliga grunder alldeles säkert att de av hand A skrivna fragmenten I.240, I.242, I.243 och I.254 inte kan härstamma från samma bok som det av B skrivna I.244. På

⁶⁷ I.244 delar innehåll med de två övriga fragmenten, och dessa delar innehåll sinsemellan.

⁶⁸ I.234 kan med säkerhet inte höra till helheten [I.244 & I.252], eftersom *sanctorale*-texten i I.234 saknar foliering, medan *sanctorale*-delen i I.244 är folierad.

Em. I.247, initialmakare A?

det i dåligt skick bevarade enkelbladet I.247 finns en *I*-initial som uppenbarligen utförts av samma initialmakare (A). Eftersom fragmentet skrivits av en annan hand (C), kan vi på sannolika grunder koppla ännu en tredje skrivare till gruppen.

En annan väsentlig iakttagelse är att två olika personer gjort utsmyckningen av sångtextinitialer i böcker skrivna av samma hand. I I.242, som på innehållsliga grunder med säkerhet härstammar från en annan bok än I.240, avviker ifrågasvarande utsmyckning från den som förekommer i andra böcker skrivna av samma hand (A). Däremot tycks de andra upphovsmännen ha varit de samma i dessa två böcker. Det förefaller alltså uppenbart att vi har att göra med åtminstone en initialmakare, tre skrivare och två olika personer som utfört utsmyckning av sånginitialer.⁶⁹

⁶⁹ Det är naturligtvis möjligt att t.ex. någon av skrivarna också fungerade som initialmakare och/eller utförde utsmyckningen av notinitialerna. Strikt taget behöver vi alltså inte anta att vi har att göra med fler än tre personer.

Strikt taget är fragment I.250 sist och slutligen det vars koppling till de andra är svagast: handen som skrivit det – om det alltså rör sig om en annan hand än skrivare B – återfinns inte i de övriga fragmenten, och initialerna är likaså gjorda av en annan person än i de övriga fragmenten (å andra sidan är det möjligt att de utförts av samma initialmakare som utförde initialerna i I.326). På grund av sångtextinitialernas snarlikhet och kodikologiska faktorer är jag ändå övertygad om att även I.250 hör till ifrågavarande grupp.

Den sålunda erhållna gruppens Åboproveniensen tycks obestridlig: fragment I.244 och I.252, I.243 och I.250 kan på starka innehållsliga grunder lokaliseras till Åbo stift, och den stilistiska jämförelsen har visat att de övriga fragmenten producerats av samma arbetsgrupp som de. Dessutom följer kalendarern VII.4 (Kal. E), som kan antas höra till något missale skrivet av hand A, sekulärpraxisen i Åbo. Det kan ytterligare nämnas att I.240 och I.254 innehållsligt kan identifieras som nordiska på ett sätt som inte utesluter att de är från Åbo.

Var, när och varför skulle dessa mässböcker ha kunnat skrivas? För det första bör man notera att det inte går att nå någon absolut visshet om att böckerna ifråga skrevs inom Åbo stifts gränser; i själva verket är det en teoretisk omöjlighet att uppnå en sådan visshet när det gäller materialet i fragmentsamlingen över huvud taget. Utgående från det liturgiska innehållet kan vi inte ens i bästa fall – som när det gäller gruppen som diskuterats – säkert säga mer än att böckerna producerades för att brukas inom Åbo stift. I teorin är det alltså möjligt att de beställdes utifrån, t.ex. från Stockholm eller norra Tyskland.

Med beaktande av gruppens omfattning (minst 4, troligen 6–7 böcker), datering och kvalitet, har vi ändå så vitt jag kan se sällsynt starka indicier på att böckerna producerades i Åbo stift. Stiftets blomstringstid inföll i början av 1400-talet, och på dess område fanns säkert tillräckligt med yrkeskunniga skrivare för att få igång en egen bokproduktion. Det faktum att det handlar om bruksböcker av god kvalitet, men ingalunda om några praktverk, gör dessutom lokal produktion till ett trovärdigt alternativ. Man kan fråga sig om stiftet skulle ha beställt ett så här stort parti medelmåttiga böcker av någon avlägsen *stationarius*. En grupp om 6–7 böcker är en osedvanligt omfattande stilmässig helhet mätt med fragmentsamlingens mått, och det förefaller sannolikt att den lokala produktionen i Nationalbibliotekets fragmentsamling

representeras just av sådana här omfattande bokgrupper från 1400-talet som följer liturgin i Åbo stift.

Min gissning är att en produktion av så här pass många liturgiska böcker av god kvalitet kan ha varit möjlig på två ställen i Åbo stift på 1400-talet. Alternativen är Nådendals kloster och Åbo stad, där produktionen säkerligen i praktiken skulle ha ordnats antingen av dominikanerna eller domkapitlet, eller kanske som ett samarbete dem emellan. Det är svårt att datera gruppen exakt, men på paleografiska grunder anser jag den mittersta tredjedelen av 1400-talet vara den mest sannolika dateringen.⁷⁰ Om detta är riktigt skulle Åbo kanske framstå som en mer sannolik produktionsort än Nådendal, eftersom klostrets glansperiod uppenbart infaller först under senare hälften av 1400-talet.

Vi har inte mycket information att tillgå för att lokalisera användningen av böckerna. Den enda geografiska koordinaten ger fogdeanteckningarna i I.244 och I.252, som nästan alla härstammar från Halikko och Pikis under tiden 1590–1597. Det kan anses troligt att boken ifråga har varit i bruk i en församlingskyrka i nämnda område. En annan fingervisning om lokaliseringen ger kalendern VII.4 (Kal. E), som inte följer någon munk- eller nunneordens praxis, utan mässboken den hört ihop med har antagligen använts i någon församling.

Eftersom det ingår ett halvdussin mässböcker i gruppen som har producerats inom en tämligen kort tidsperiod, framställdes de säkert inte alla för bruk inom den kommunitet där de producerades. Vi kan alltså försiktigtvis anta att det kan röra sig om ett på stiftsnivå organiserat försök att tillfredsställa församlingskyrkornas bokbehov, eller kanske om en organisering av produktionen styrd av utbud och efterfrågan, där t.ex. dominikanerna i Åbo kan tänkas ha varit aktiva.

Vilken logiken bakom denna organiserade bokproduktion än kan ha varit, är det skäl att påpeka att organiseringsnivån inte var den högsta möjliga. Skrivarverkstaden i fråga utbildade inte skrivare i att använda en uniform skrift, utan använde sig säkert av redan skrivkunnigt folk som fanns att tillgå. På samma sätt tycks de enfärgade initialernas likhet vara en följd av att samma person utfört dem, snarare än av att man valt att hålla sig till en viss stil. Det är bara sångtexternas anfanger som tycks återspegla en klart enhetlig stil, men

⁷⁰ Notera att kalendern VII.e (Kal. E), som sannolikt hör ihop med gruppen, på innehållsliga grunder bör dateras på samma sätt som den.

också detta kan vara bara en reflex av en allmän praxis inom handskriftsproduktionen i Östersjöområdet.

I jämförelse med den s.k. Nådendalsgruppen är kvaliteten på de här analyserade fragmenten lägre och stilen mer heterogen. Detta kan kanske tolkas som ett tecken på att böckerna inte producerats i ett strikt disciplinerat klosterscriptorium – ett sådant existerade kanske i Nådendals kloster där man följde den benediktinska traditionen – utan det har rört sig om någon annan typ av arrangemang. Samtidigt är det ändå klart att de som skapade böckerna i fråga var yrkesmän som kunde sin sak. Det handlar om fungerande bruksböcker, och materialen som användes för dem var av tämligen god kvalitet.

Det är inte omöjligt att böckerna i gruppen jag presenterat framställdes i samband med den effektivisering av den kyrkliga organisationen och det förenhetligande av liturgin som var på gång under Magnus Tavasts och hans efterföljare Olof Magnussons tid. Intressant nog daterar sig vår handskriftsgrupp, liksom en stor del av det övriga fragmentmaterial som kan identifieras som varande från Åbo, till det tidsskede då stenkyrkorna i Egentliga Finland och Nyland byggdes.⁷¹ Om stiftet och dess församlingar hade resurser att bygga ett stort antal stenkyrkor, kanske delvis i enlighet med en helhetsplan uppgjord på stiftsnivå, kan det anses sannolikt att det fanns kapacitet och intresse också för en centraliserad bokproduktion.

⁷¹ Det av Markus Hiekkänen avgränsade andra byggnadsskedet. Se Markus Hiekkänen, *Suomen kivikirkot keskiajalla* (Keuruu 2003), s. 56–58.

Tabell 1: Linjering ja häftavstånd

	Häftavstånd 5,0–5,3	Häftavstånd 5,5–5,6	Häftavstånd 6,5–6,8	Häftavstånd kan inte fastställas
Linjering A	I.252 ff.1–3	I.243 I.251	I.254 I.250	I.248
Linjering B	I.244 I.252 ff. 4–9			
Linjering C	I.234			
Linjering D	I.242			
Linjering E			I.240	

A: ramlinjerna och de fjärde linjerna nerifrån och uppifrån dragna över sidan från kant till kant

B: enbart ramlinjerna dragna från kant till kant

C: ramlinjerna och den andra linjen nerifrån dragna från kant till kant

D: den nedre ramlinjen inte dragen från kant till kant

E: ramlinjerna och de fjärde linjerna nerifrån och uppifrån och de 19. och 20. nedifrån dragna från kant till kant.

Tabell 2: Foliering och notplanets höjd

Notplanets höjd (cm)	Röd upp- slagsfoliering	Svart upp- slagsfoliering	Ingen folie- ring synlig	Foliering saknas
1,25–1,30	I.240 ff. 1–5 I.248 I.254			
1,3–1,35		I.243	I.251	
1,35–1,4	I.240 f. 6	I.250		I.234
1,4–1,45	I.244 I.252 ff. 1–3			I.252 ff. 4–9
varierande höjd	I.242			

En grupp handskrifter från slutet av 1400-talet – från Nådendals *scriptorium*?

JESSE KESKIAHO

Inledning

I denna artikel presenterar jag en grupp fragment, alltså relikter av enskilda handskrifter som kan kopplas till varandra på basis av av sina yttre egenskaper, paleografin och utsmyckningsstilen. Denna yttre likhet tillåter oss att anta att de handskrifter som fragmenten härstammar från på ett eller annat sätt är av gemensamt ursprung. Kanske har de utförts av samma skrivare eller samma dekoratör, skrivarna och dekoratörerna kan ha fått sin utbildning på samma ställe, eller så följer de en given skrifvarverkstads (*scriptorium*) stil. Om det visar sig att likheten i skrivstil mellan flera fragment förklaras av att de alla skrivits av samma skrivare, handlar det inte om en grupp, och man kan inte tala om en skrivstil. Först när flera olika personer, olika ”händer”, producerar text med samma skrivstil, kan man tala om en grupp som rättar sig efter samma stil. Om denna grupp tycks vara verksam på ett och samma ställe, kan den betraktas som evidens för att det existerade en skrifvarverkstad på orten. Om det därtill i en grupp fragment som avgränsats med hjälp av yttre kriterier ingår ett eller några fragment som på innehållsliga grunder kan lokaliseras, öppnar sig en möjlighet att besvara frågan *var* detta *scriptorium* kan ha varit beläget.

Den grupp som jag här presenterar urskiljdes ur fragmentmaterialet av Ilkka Taitto; Toivo Haapanen hade redan tidigare identifierat några av frag-

menten i gruppen, men Taitto utökade den.¹ Taitto bara katalogiserar fragmenten han känner till, och nämner att de hör ”to a prominent group of manuscripts, characterized by very uniform stylistic traits and the liturgical use of the Åbo diocese”², men analyserar inte desto närmare relationen mellan de olika fragmenten. I gruppen ingår ett helt manuskript, och även blad som inte ingår i Nationalbibliotekets *fragmenta membranea*-samling; denna del av materialet lämnar Taitto i det närmaste oanalyserad och relaterar den inte till gruppen – vilket naturligtvis inte heller hade låtit sig göras inom ramarna för katalogiseringsuppdraget.

I denna artikel granskar jag tidigare kända medlemmar av gruppen, analyserar blad som hör till gruppen men förvaras på andra orter än Helsingfors och föreslår tilläggsblad till några av fragmenten i Nationalbiblioteket – både sådana som förvaras utanför biblioteket och sådana som ingår i den tillsvidare okatalogiserade delen av bibliotekets egen fragmentsamling. Undersökningen resulterar i att gruppen jag behandlar utvidgas, även om jag också hävdar att den representerar en mer begränsad mängd medeltida handskrifter än man tidigare föreställt sig. Min analys innebär en väsentlig fördjupning av det forskningsarbete som påbörjades av Haapanen och Taitto i samband med katalogiseringen av gruppen, och utvidgar dessutom gruppen med några hittills okända medlemmar. Den kodikologiska och paleografiska analysen ger antydningar om storleken på den skrifvarverkstad som producerat texterna, och gör det lättare att i framtiden förbinda nya fragment med samma verkstad. Med stöd i min analys föreslår jag också en noggrannare datering av gruppen än hittills, och diskuterar dess möjliga proveniens i den medeltida bokproduktionen vid birgittinerklostret i Nådendal (grundat 1438).

Presentationen och den närmare analysen av gruppen erbjuder även en möjlighet att diskutera handskriftsforskningens metodologiska begränsningar och möjligheter visavi fragmenten,³ särskilt med avseende på frågan

¹ Ilkka Taitto, 'Antifonarium-pergamentit luetteloitu', *Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti* 38:4 (1998), s. 99; Ilkka Taitto, *Catalogue of Medieval Manuscript Fragments in the Helsinki University Library. Fragmenta membranea IV:1–2. Antiphonaria*, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 67 (Helsinki 2001), s. 186.

² Taitto, *Catalogue*, s. 185.

³ Det egentliga paleografiska utforskandet av fragmentariskt bevarade medeltida handskrifter från det svenska riket är ännu bara i barnskorna. Detta gäller särskilt forskningen i de mer formella bokhandstilarna, som inte kan stödja sig t.ex. på jämförelser med dokument skrivna i kursiv, av vilka det bevarats stora mängder. Se ändå som ett inspirerande exempel

om vad en yttre analys av liturgisk brukslitteratur kan lära oss om bok- och skriftkulturen mer allmänt. Den grupp fragment som jag här granskar ger oss i själva verket bättre evidens för skriftkulturen i det medeltida Åbo stift än något av de manuskript som bevarats i sin helhet kan ge oss, enskilt eller tillsammans.

Gruppens medlemmar

Den aktuella gruppen består av fragment från åtminstone fjorton olika handskrifter, och av en hel handskrift.⁴ Det rör sig med några få undantag om ytterst högklassiga och disciplinerat utförda liturgiska handskrifter, som troligen har producerats i det medeltida Åbo stift under senare hälften av 1400-talet och alldeles i början av 1500-talet. I sin katalog över gradualfragment beskrev Toivo Haapanen följande fragment, av vilka en del, som han konstaterade, påminner om varandra:

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, *Fragmenta membranea* (= F.m.) II.90, 2 ff., 40,5 x 29 (28,5–29 x 20,5), nordisk sequentiale, saec. XV.⁵
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.115, 12 ff., 45 x 32,5 (33–34 x 21,5), graduale, saec. XV.⁶
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.117, 8 ff., 48 x 34 (34,5 x 23), graduale skriven för birgittinerklostret i Nådendal, saec. XV.⁷

Michael Gullick, 'Preliminary observations on Romanesque manuscript fragments of English, Norman and Swedish origin in the Riksarkivet (Stockholm)', Jan Brunius (ed.), *Medieval Book Fragments in Sweden. An international seminar in Stockholm 13–16 November 2003* (Stockholm 2005), s. 31–82.

⁴ Jfr Taitto, 'Antifonarium-pergamentit', s. 99, där han utan att närmare specificera vad han avser hänvisar till fragment "från minst 21 handskrifter", samt Taitto, *Catalogue*, s. 186, där 18 handskrifter räknas upp.

⁵ Toivo Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors II: Gradualia, lectionaria missae*, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 7 (Helsinki 1925), s. 51. Om de fragment som presenteras ges följande uppgifter: signum, antal folier, dimensioner (textytans storlek) i centimeter, den ursprungliga bokens typ, datering (enligt katalogen).

⁶ Haapanen, *Verzeichnis II*, s. 66–67. Jag tackar Ville Walta för att han fäste min uppmärksamhet vid detta fragment.

⁷ Haapanen, *Verzeichnis II*, s. 67–69. Aarno Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands. Seine Zusammensetzung und Entwicklung*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 20 (Helsinki 1925), s. 102–103.

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.118, 3 ff., 45 x 34 (34,5 x 23), graduale, saec. XV.⁸
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.120, 22 ff., 47,5 x 32,5 (35 x 22), graduale för Åbo stift, saec. XV.⁹
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.121, 4 ff., 48 x 32,5 (35,5 x 23,5), nordisk graduale (från Åbo?), saec. XV.¹⁰

Det handlar alltså om relikter av sex olika handskrifter innehållande mässans sångpartier. Det är lätt att se att det finns en korrelation mellan antalet bevarade blad och hur exakt handskriftens tilltänkta brukskontext kan fastställas. Fragmenten II.115 och 118 har inte kunnat lokaliseras närmare, eftersom bladen de består av saknar alla sådana drag med hjälp av vilka man kunde fastställa att de hör till en bestämd liturgisk tradition. Haapanen förmodar att fragment II.90 och II.121 är av allmänt nordiskt ursprung: II.90 innehåller (f. 1) d. h. Birgittas sekvens *Surgit mundi*, och i II.121 ingår (ff. 2–3) sekvensen *Ecce magnus presbyter* som hänför sig till kulten av d. h. Henrik. Fragment II.120 kan för sin del betraktas som producerat för bruk inom Åbo stift eftersom festordningen i det följer Åbo stifts helgonkalender.¹¹ Fragment II.117 är kanske det intressantaste, och den klart högklassigaste handskriften i gruppen; Toivo Haapanen och Aarno Maliniemi har fastställt att det följer birgittinerklostrets i Nådendal liturgi.¹²

Under arbetet med att katalogisera ett antifonariummaterial som innehåller sångpartier för tidegärdsgudstjänster, hittade Ilkka Taitto följande fragment, som han ansåg liknade varandra och de sex fragmenten som tidigare beskrivits av Haapanen:

⁸ Haapanen, *Verzeichnis II*, s. 69. Haapanen noterade att åtminstone en del av dessa fragment hör ihop: "Die Bll. [von 118] sind nahe verwandt mit den Nummern 120 u. 121, welche offenbar aus demselben Scriptorium stammen."

⁹ Haapanen, *Verzeichnis II*, s. 70–71.

¹⁰ Haapanen, *Verzeichnis II*, s. 71–72.

¹¹ Beträffande helgonkalenderns särdrag i Åbo, se Toivo Haapanen, *Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors I: Missalia*, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 4 (Helsinki 1922), xxviii–xxix; Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 205–223, 241.

¹² Om kriterier, jfr närmare Haapanen, *Verzeichnis II*, 68 och Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 102–103.

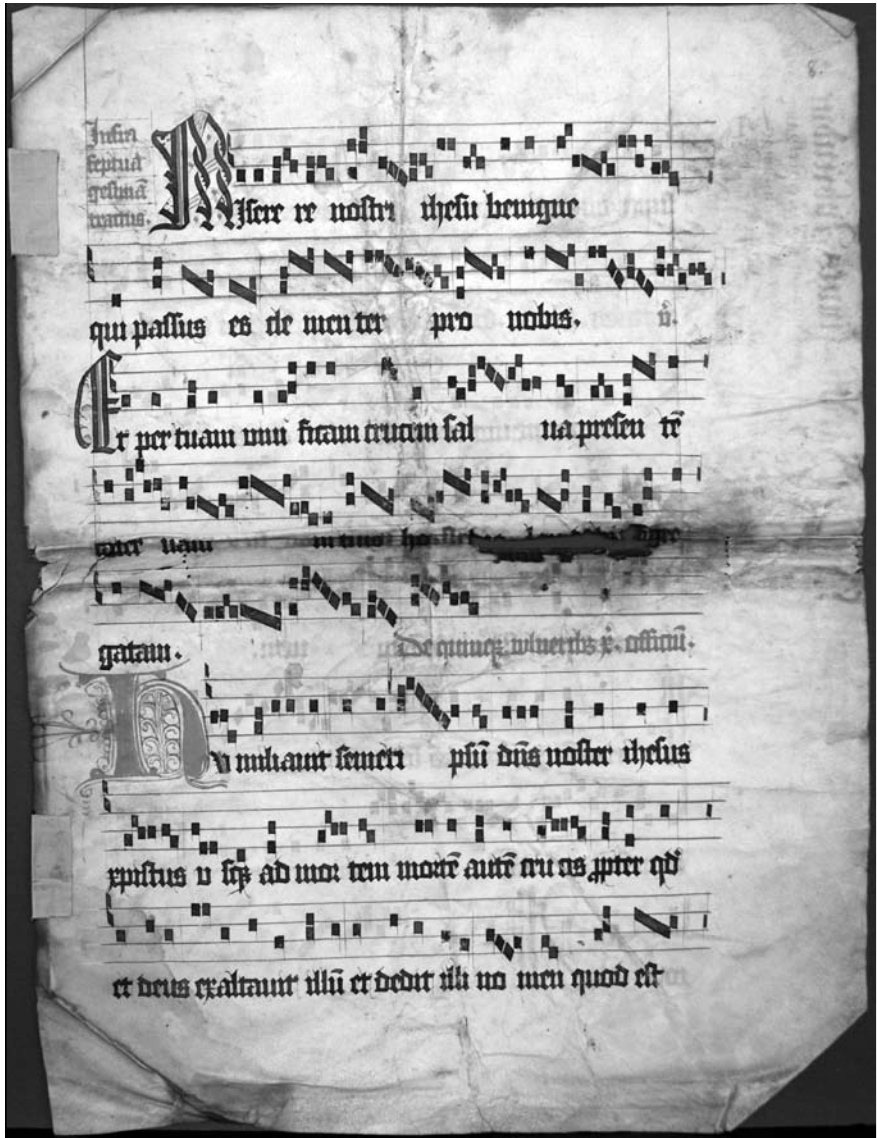

Bild 1. Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.117, f. 8r.

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.138, 2 ff., 35 x 25 (25,5 x 16), dominikanskt antifonarium, saec. XV.¹³
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.156, 24 ff., 46 x 34 (36 x 23), Antifonarium från Åbo stift efter dominikansk modell, *ante* 1475.¹⁴
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.157, 14 ff., 48 x 34,5 (35 x 23), Antifonarium från Åbo stift efter dominikansk modell, *in / post* 1459/1486.¹⁵
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.160, 10 ff., 47,5 x 34 (34,5 x 23,5), Antifonarium från Åbo stift efter dominikansk modell, saec. XV.¹⁶
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.170, 2 ff., 47 x 33 (34 x 24), Antifonarium från Åbo stift efter dominikansk modell, saec. XV.¹⁷

¹³ Taitto, *Catalogue*, s. 146.

¹⁴ Taitto, *Catalogue*, s. 161–164. Märk att IV.157 och IV.156 är av nästan samma storlek och identiska till utsmyckning och händer (se nedan). Eftersom det finns en innehållslig överlappning är det ändå klart att det handlar om relikter av två separata handskrifter. Med stöd av den ursprungliga folieringen och de innehållsliga kontinuiteterna blir det lättare att dela upp bladen på de ursprungliga handskrifterna, men eftersom det finns luckor i innehållet, och eftersom en del av bladen har skurits ned så att folieringen inte har bevarats, är det när det gäller enskilda blad oklart till vilken av de två ursprungliga handskrifterna de hör.

¹⁵ Taitto, *Catalogue*, s. 165–168. Taitto menar att d. h. Katarinas officium, som finns på fragmentets f. 12, tillåter oss att datera fragmentet till perioden 1460–1486, men den information som anförs som stöd för detta påstående tycks inte berättiga slutsatsen. Taitto konstaterar att festen har *duplex*-grad i ytterligare två kalendrar, se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 112–114: 'Kal 1459' = Kungliga Biblioteket, Stockholm, Cod. f.d. von Engström, ff. 3–8 (Åbo? 1459); s. 119–120: 'Kal G' = Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. VII.22 (Åbo stift, 1460–1490). Däremot har festen högsta grad, *totum duplex*, i Åbo domkyrkas korregler som uppgjordes mellan 1474 och 1486 (möjligen mycket snart efter 1474). Beträffande dateringen, se Kauko Pirinen, *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 58 (Helsinki 1956), s. 128–129. Fragmentet tycks ange tre Katarinanokturner, vilket betyder det att det beskriver en liturgi av *totum duplex*-grad. Med hänvisning till fragmentets uppenbara halvfärdighet just när det gäller Katarinaliturgin låter Taitto förstå att liturgin var stadd i förändring vid den tidpunkt då texten skrevs. Så vitt jag förstår är det just detta resonemang som leder honom till slutsatsen att texten har skrivits vid den tid då festens status förändrades, någon gång mellan 1460 och 1486. Men eftersom hela resonemanget står på mycket svag grund, kan vi utifrån inre kriterier inte med säkerhet säga mer än att fragmentet har skrivits någon gång mellan 1460 och 1486 *eller därefter*.

¹⁶ Taitto, *Catalogue*, s. 173–174.

¹⁷ Taitto, *Catalogue*, s. 183–184. Detta fragment ingår av någon anledning inte i förteckningen över fragmenten i gruppen på s. 186.

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.173, 1 f., 48,5 x 34,5 (35 x 22,5–23), Antifonarium/graduale från Åbo stift efter dominikansk modell, saec. XV.¹⁸

Taitto fastställer att de antifonarier han katalogiserat följer den liturgi som var i bruk vid Åbo stift, och som byggde på dominikanernas *ritus*.¹⁹ En del saknar särdrag som direkt skulle knyta dem till Åbo, men eftersom de alla hör till samma grupp förefaller det sannolikt att de följer samma liturgiska tradition. Taitto påpekar att det, utöver de antifonariefragment han katalogiserat, i gruppen även ingår ett *breviarium-hymnarium*-fragment ur ett material som då ännu var okatalogiserat, samt åtminstone några blad ur det s.k. *Graduale Ilmolense*. Taitto har vidare räknat upp de enkelblad han kände till i Åbo landskapsmuseum (museets arkiv) och i Riksarkivet i Stockholm.²⁰ Breviarier-hymnariet som Taitto noterar har sedermera katalogiserats:

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. VII.132, 2 ff. 40,5 x 30 (29 x 20,5), Från Åbo stift, saec. XV 2/2.²¹ Jag har upptäckt att detta fragment hör till samma ursprungsmanuskript som det tidigare katalogiserade

¹⁸ Taitto, *Catalogue*, s. 185–186. Taitto (s. 185) förmodar vidare att detta blad också kan höra till gradualet, kanske till fragment II.118, som är ”very similar [...] in its format and paleography”. En analys av gruppens händer (se nedan) avslöjar dock att fragment II.118 och IV.173 inte skrevs av samma hand.

¹⁹ Om den dominikanska liturgins införande i Åbo stift, se Ilkka Taitto, *Documenta Gregoriana. Latinalaisen kirkkolaulun lähteitä Suomessa* (Porvoo, Helsinki & Juva 1992), s. 449–450.

²⁰ Dessa är: Åbo landskapsmuseum, museets arkiv, okatalogiserade handskriftsfragment b (1f. graduale) och c (2ff. antifonarium), samt svenska Riksarkivet, Stockholm, Fr. 10406 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 71:2); Fr. 20275 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 88:2:5); Fr. 20340 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 88:3:3); Fr. 8259 (= Kammararkivet, Baltiska fogderäkenskaper F.390:111:4); jfr Taitto, *Catalogue*, s. 186. Taitto (s. 165) sammanför dessutom fragment IV.157 med de stockholmska fragmenten Fr. 10370 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 48:7) och Fr. 1385 (= Kammararkivet, Västergötlands handlingar 1584:9:1); det senare placerar han mellan ff. 7 och 8 i IV.157.

²¹ Taitto, *Catalogue*, s. 186: ”F.m. uncatalogued ’Borgo [...] 626 Mantals Boskaptz Lenger [...]’ (fragment av ett breviary-hymnary, one bif., incl. *commemorationis animarum, dedic. eccl., sanctorum innocentium, Henrici*)”. D. h. Henriks hymn *Assunt festa celebra*, som ingår i fragmentet, förekommer i två medeltida Henrikliturgier från Åbo stift. Se Ilkka Taitto, *Missae officium Sancti Henrici. Suomen suojelupyhimyksen liturgian keskeiset lauluosat* (Helsinki 1998), s. 77–78.

hymnariefragmentet F.m. III.180, 6 ff., ca 38,5 x 30 (30 x 20,5), alla blad är nedskurna och i dåligt skick, en del har brandskadats och på en del är tryckark ur Ericus Ericis postilla (1625) fastklistrade; saec. XV.²²

Utöver detta har jag gått igenom de till gruppen hörande och av Taitto katalogiserade bladen som inte förvaras vid Nationalbiblioteket, och försökt placera dem i relation till de övriga fragmenten i gruppen.²³ Taitto kände till sex blad i Riksarkivet, av vilka han tentativt kopplade ihop två med fragment IV.157. Han kände ytterligare till två blad i Åbo landskapsmuseums arkiv. Då jag undersökte de kända bladen hittade jag i omslagen till de räkenskapsböcker som förvaras i Stockholm ytterligare blad som tydligt hör till handskrifterna i gruppen, och en systematisk genomgång av särskilt *Finska cameralia*-serien skulle sannolikt avslöja ännu fler.²⁴ I de flesta fall var det lätt att sammanföra de nyfunna bladen med de tidigare katalogiserade fragmenten, och den uppslagsfoliering²⁵ som finns i många av gruppens fragment underlättar i hög grad placeringen av nya blad i förhållande till de redan kända. Jag har placerat de fragment jag undersökt på följande sätt:

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.117, mellan ff. 4 och 5 Riksarkivet, Stockholm, Fr. 10367 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 48:2), 1 f., 49 x 33 (35 x 22), [*Commune unius confessoris pontificis*].

²² Fragmenten har skrivits av samma hand, de har samma tvåspaltiga layout och linjering (dimensionerna är också de samma, och avståndet mellan spalterna är 1,5 cm), och i båda motsvarar de åtta snittade häfthålen varandra (det nedersta är 3 cm från nedre kanten, nästa 3 cm ifrån det, därefter följer skårorna med knappt 6 cm:s mellanrum och avståndet mellan de två översta är igen 3 cm). III.180 härstammar från det ursprungliga brevariets *proprium de tempore*-del, medan VII.132 hör till *proprium de sanctis*-delen.

²³ Jag tackar Henrik Swanljung, som på kort varsel skaffade fram de pergamentblad som förvaras i Åbo landskapsmuseums arkiv åt mig, och Jan Brunius och Gunilla Björkqvall för möjligheten att undersöka Riksarkivets fragment samt för rätten att använda Riksarkivets digitala fragmentkatalog.

²⁴ Till exempel kom Fr. 28359 (nedan) till min kännedom först under arbetet med denna artikel. Jag tackar Gunilla Björkqvall, som märkte att fragmentet hörde till gruppen. Numera se V. Walta, *Kirjallisuus, kirjat ja kirjoittaminen Naantalın luostarissa (1438–1591)*, avhandling *pro gradu* (Helsingfors universitet 2008), s. 74–81.

²⁵ Läggen har en löpande bokstavering, bladen i lägget en löpande romersk numrering; numret står på bladens rectosida, bokstäverna på versosidan, så att man på uppslaget kan läsa av dess placering i handskriften, t.ex. a IX. Se vidare t.ex. Ilkka Taitto, *Graduale Aboense 1397–1406. Näköispainos käsikirjoituskatelmasta* (Helsinki 2002), s. 11.

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.118, efter f. 3 (f VIII) Riksarkivet, Stockholm, Fr. 28359 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 93:14), 1 f., (34,5 x 22), (urspr. foliering syns inte) [*De euangelistis*] *De martyribus*.
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.120, mellan ff. 10 (j IX) och 11 (k IX) Åbo landskapsmuseum, museets arkiv, okatalogiserat handskriftsblad b, 2 ff. illa nedskuret, av det ena fol. återstår enbart den inre marginalen; 34 x 18,5 (18,5 x 22), (urspr. foliering finns inte kvar) dominica III–V [*post trinitatem*].
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.156, genast efter 7 (i VIII) Riksarkivet, Stockholm, Fr. 10407 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 71:3), 1 f., 48 x 34,5 (35 x 23), (i IX) [*S. Mariae Magdalенаe*].
- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.157, mellan ff. 2 (c IIII) och 3 (e IIII)?²⁶ Åbo landskapsmuseum, museets arkiv, okatalogiserat handskriftsblad c, 2 ff. nedskuret, 38 x 33,5 (29 x 23), [*Henrici episcopi et martyris; In purificatione B. Mariae Virginis*]; Riksarkivet, Stockholm, Fr. 1385 (= Kammararkivet, Västergötlands handlingar 1584:9:1), 1 f., 43 x 32 (34 x 23), (d IX), [*In annunciatione B. Mariae Virginis*]. Mellan ff. 7 (i I) och 8 (k IIII) Riksarkivet, Stockholm, Fr. 10370 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 48:7), 1 f., 49,5 x 32,5 (36 x 23), (k II), [*S. Mariae Magdalенаe*]. Efter detta (men inte omedelbart), före f. 8, Riksarkivet, Stockholm, Fr. 10406 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 71:2), 1f. 43 x 33,5 (35,5 x 23), (urspr. foliering syns inte), *In festo sancti Olavi*. Mellan ff. 10 (k VIII) och 11 (m I) Riksarkivet, Stockholm, Fr. 20275 (Kammararkivet, Finska Cameralia 88:2:5), 1 f., versosidan täckt med papper, 47 x 34,5 ([k] X), [*S. Laurentio*].²⁷

²⁶ Eftersom IV.156 och 157 är skrivna av samma hand, är det svårt att avgöra till vilket dubbelbladet i Åbo landskapsmuseum hör. Övre delen av bladet, där folieringen fanns, har skurits bort. Bandets dimensioner är heller inte till avgörande hjälp, för även om man kan få rätt så tillförlitliga mått på det relativt välbevarade dubbelbladet i museet, kan man inte säga det samma om bladen i fragment IV.156 och 157, vilka båda har skadats på olika sätt och i huvudsak bevarats som enkelblad avskurna bredvid ryggvikningen.

²⁷ Också i fragment IV.156 finns en lucka efter f. 12 (k IX), men det bladets text slutar med III nocturnens 2. responsorium. Eftersom det aktuella bladet i Riksarkivet börjar med I nokt. 2. antifoni, måste det placeras i fragment IV.157, där f. 10 (k VIII) slutar med I vesp. ant. *ad Magnificat*.

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. IV.160, omedelbart före f. 10, Riksarkivet, Stockholm, Fr. 20340 (= Kammararkivet, Finska Cameralia 88:3:3), 49 x 34,7, *Memoria plurimarum virginium ad vespas, Memoria de Beata Maria Virgine in adventum, Officium beate marie virginis in sabbatis ... ad purificationem.*

Av till gruppen hörande blad som förvaras i Sverige har jag därutöver kännedom om:

- Riksarkivet, Stockholm, Fr. 7856 (= Kammararkivet, Varuhus och handling 57:2), 2 ff., 37,5 x 27 (27 x 18,5), (e X, ? I), *In die parasceue...*
- Riksarkivet, Stockholm, Fr. 8259 (= Kammararkivet, Finska Cameralia, Baltiska fogderäkenskaper F.390:111:4), 2 ff., 27 x 34, (? III), [*Commune unius martyris*].

Dessa två dubbelblad hör till den medeltida gradualebok som på paleografiska grunder kan sammanföras med den aktuella gruppen. Ur kodikologisk synpunkt passar de dock inte ihop med någon av de övriga kända medlemmarna i gruppen. Det tycks alltså handla om en relik av den fjortonde pergamenthandskriften som ingår i gruppen.²⁸ Utöver dessa pergamentfragment bör man även beakta det av Taitto i förbigående nämnda *Graduale Ilmolense*, som i sin helhet, ”or at least parts of it”,²⁹ hör till samma grupp. Det handlar här om en av de få handskrifter skrivna under medeltiden i Åbo stift som bevarats i sin helhet:

²⁸ Generellt sett är det inte omöjligt att samma ursprungshandskrift skulle ha skrivits av flera händer, och om vi antar att handskrifterna i gruppen har producerats av ett antal människor på relativt kort tid är detta t.o.m. sannolikt. Vart och ett av de bevarade fragmenten har dock skrivits av en enda hand, och jag är benägen att tro att de faktiskt härstammar från olika handskrifter. Om man bortsåg från händerna och det visuella intrycket skulle man, med hänsyn till storlek, radantal och innehåll, kunna koppla ihop II.121 och II.120 eller II.118, liksom IV.170 och IV.156 eller IV.157. Vidare vore det möjligt att, i enlighet med Taittos förslag, kombinera IV.173 och II.118 eller II.120. Men eftersom det inte i ett enda av fragmenten förekommer fler än en hand på blad som bevisligen hör ihop, finns det, utöver en viss sannolikhet för att så kunde vara fallet, inga bevis på att flera skrivare deltog i förfärdigandet av samma handskrift. Å andra sidan kan vi bara med ledning av bladens olika storlekar och överlappningar i innehållet med säkerhet slå fast att vi i fragmenten har relikter av åtminstone nio olika kodexar.

²⁹ Taitto, *Catalogue*, s. 186.

- Nationalbiblioteket, Helsingfors, A⁶ II 55,³⁰ 199 ff., papper, ca 27,5 x 19,5 (18 x 13). Åbo stift, saec. XVI 1/2³¹; 2–3 medeltida huvudsakliga

³⁰ Se Aarno Malin & Toivo Haapanen, *Zwölf lateinische Sequenzen aus den mittelalterlichen Quellen Finnlands*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae Series B* 16:4 (Helsinki 1922), s. 7; Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 57 och 129–130; Olav D. Schalin, *Kultuhistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I: källorna till belysande av kulturreformen*, SSLF 305 (Helsingfors 1946), s. 9–10; Ingeborg Lagercrantz, *Lutherska kyrkovisor i finländska musikhandskrifter från 1500- och 1600-talen*, Lutherska litteraturstiftelsens svenska publikationer (Helsingfors 1948), s. 25–26; Sigurd Kroon, *Ordinarium missae. Studier kring melodierna till kyrie, gloria, sanctus och agnus dei t.o.m. 1697 års koralpsalmbok*, Lunds universitets årsskrift N.F. Avd. 1. Bd. 49:6 (Lund 1953), s. 142–143; Taitto, *Documenta gregoriana*, s. 351–354, med bild av A⁶ II 29 f. 5r.

³¹ Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 57: ”Anfang des 16. Jahrh.”; Kroon, *Ordinarium missae*, s. 142 n. 2: ”Handschriften tillsättes av finska forskare allmänt till 1540–1550-talet. Säker motivering härför lämnas emellertid ej”; Taitto, *Documenta gregoriana*, s. 351: ”15. århundradet.” I tidigare forskning tycks handskriftens vattenmärken inte ha behandlats. Handsken, vid vars mittfinger en stjärna sitter fästad, som förekommer på blad 1–8, 26–42 och 131–132, motsvarar väl Gerhard Piccard, *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptsaaarchiv Stuttgart. Findbuch I–XVII*, Veröffentlichungen der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg, Sonderreihe (Stuttgart 1966–1997), XVII, no. 1303 (Hapsal, 1534). Det har inte varit möjligt att finna någon motsvarighet till det på blad 9–25 och 96–117 förekommande majuskel-P:et (från toppen växer ett kors ut, stapeln kröker sig i ett lövmönster). Den ur ärmen uppstigande handen som förekommer på blad 45–61 och 95 motsvarar mycket väl Piccard, *Die Wasserzeichenkartei*, XVII, nos. 364–366 (Braunschweig, 1542–1544). Det på blad 63–88 förekommande märket, en krona över två kors, motsvarar Piccard, *Die Wasserzeichenkartei*, XI, no. 1053 (Elbing, 1531) och no. 1057–1059 (Danzig etc., 1533–1538). Till krona-korsanordningen på blad 120–134 står ingen motsvarighet att finna. Handen under en krona på blad 136–138 motsvarar Piccard, *Die Wasserzeichenkartei*, XVII, no. 1850 (Ronneburg, 1536). Handen ur vars mittfinger en stjärna växer ut på blad 141–181 motsvarar Piccard, *Die Wasserzeichenkartei*, XVII, no. 1406 (Tuckum, 1538). Det på blad 183–185 förekommande P:et, vars tvådelade stapel skiljs från bokstavens övre del av ett lutande tvärstreck, motsvarar närmast, om dock ej exakt, Piccard, *Die Wasserzeichenkartei*, IV, nos. iv. 153 (Reval, 1534), iv. 154 (Delfzijl, 1530), iv. 155 (Reval, 1524). De identifierade vattenmärkena tycks alltså kunna dateras till 1530–1540-talen, men i beaktande av att alla vattenmärken inte kunnat identifieras och att alla identifierade varianter inte är helt identiska med, eller lika stora som, märkena i exemplaren, kan den på denna väg fastställda *terminus post quem*-tiden ändå inte betraktas som mer än riktigtvande. Å andra sidan förefaller lokaliseringen av de daterade varianterna trovärdig för Åbo stift. Vad gäller paleografiska kriterier kunde man som ett indicium på att den aktuella handskriften är av märkbart senare datum än de övriga fragmenten uppfatta bl.a. det faktum att dess Textualis-hand (händer), trots att bokstavformerna påminner om de övriga händernas i gruppen, inte regelbundet använder det för gotisk skrift typiska sammanbindandet av bokstäver ens mellan bokstäverna *d* och *o* (i handskriften är sammanbindande sällsynt mellan *d* och *o*, vanligare men

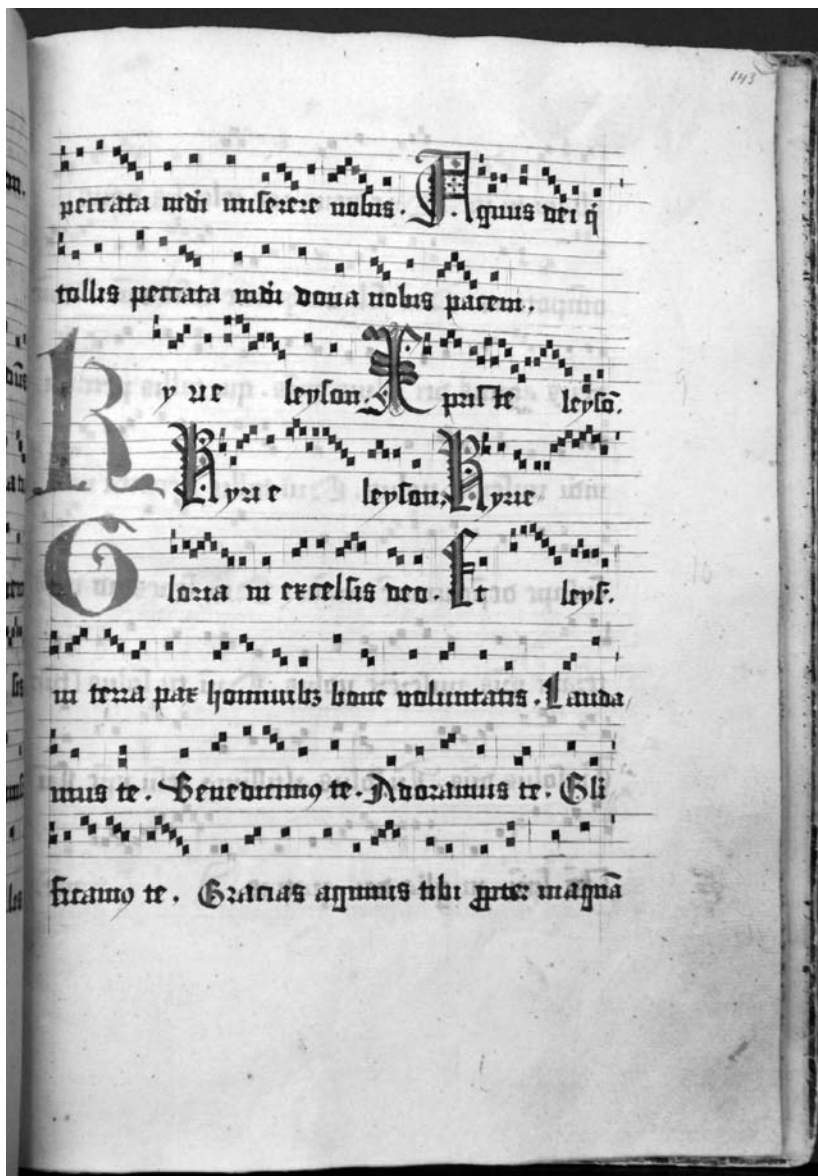

Bild 2. Nationalbiblioteket, Helsingfors, Hs. A^o II 55, f. 143r.

händer, semitextualis, hybrida och textualis³²; 8 notrader per sida. Bandet är från 1800-talet och i dåligt skick. Handskriften är försedd med ursprunglig uppslagsfoliering (föregående sida). Efter nyinbindningen, som sannolikt gjorts i slutet av 1800-talet, och p.g.a. att bandet är i så dåligt skick, är det svårt att avgöra om numreringen har följt läggindelningen. Det förefaller möjligt att missalmaterialet som börjar vid f. 141 hör till en annan, ursprungligen separat handskrift. I början (*proprium de tempore*) saknas ca 36 blad.³³ Av bladen som saknas är fem, b IV–b VIII inbundna i början av Nationalbibliotekets handskrift A^o II 29, men i fel ordning (b IV, b VIII, b VII, b VI, b V). Innehåll: ff. 1–61v, *proprium de tempore*; ff. 61v–100r: *proprium de sanctis*; ff. 100v–130v, *commune sanctorum*; ff. 131r–v, *de Spiritu S. officium*; ff. 132r–140v, tillägsblad från reformationstiden, saec. XVI 3/4; ff. 141r–150v, *ordinarium missae*, ff. 151r–194v, *sequentiarium*.

inte systematiskt mellan *d* och *e*; det ”runda” *r* som används vid sammansmältande av runda bokstäver med *r* är dock den enda här förekommande formen av *r*, och förekommer med alla slags bokstäver). Se allmänt Wilhelm Meyer, *Die Buchstaben-Verbindungen*, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, n.F. 1:6 (Berlin 1897). I tryckta böcker verkar sammanbindandet av bokstäver försvinna vid ingången till 1500-talet (se Meyer, *Die Buchstaben-Verbindungen*, s. 26).

³² Den första av händerna skriver en mycket flytande semitextualis (*s* står ännu på baslinjen, men här finns bl.a. ett enrummigt *a*), som dock i många avseenden påminner om händerna i pergamentfragmenten i gruppen. Det är ändå först och främst den karakteristiska utsmyckningen som tillåter oss att räkna dessa blad till gruppen. Den första handen skriver (semitextualis) på ff. 1–8, 37–61 (bl.a. ff. 38r–39v har kompletterats med en senare hand), 94–95 och 106, samt hybrida (*s* och *f* sträcker sig ner under baslinjen) på ff. 25–36, 62–93 och 119–127. Andra handen skriver rund hybrida (*s* och *f* går ner under baslinjen), och dekorerar avgjort mer summariskt, i en stil som påminner om den aktuella gruppens utan att klart vara en del av den. 2. handen skriver ff. 9–24, 96r–105v, 107–118. På blad 127–131 tar en klart yngre hand (notera bl.a. de diakritiska tecknen på *u*-bokstäverna. Saec. XVI med.?) smidigt vid där den första handen slutade, och efterliknar dennas stil i sånginitialerna. I den ursprungliga handskriften tycks det ha funnits en färdig notlinjering ända t.o.m. f. 139; en fjärde, yngre hand fyller i noter och fortsätter på nya, med svart linjerade blad till f. 140. På blad 141–150 har vi en ny helhet, vars hand påminner om hand 1, men skriver en med de övriga gruppfragmenten jämförbar, disciplinerad textualis. Tydligt är det samma hand, nu lättare att jämföra med hand 1, som i friare stil fortsätter från blad 151 framåt. ff. 172v–174r och 176r har inga noter, f. 178 är tomt, men samma hand fortsätter till slutet av handskriften, dock så att *s* och *f* från blad 186v igen når ner under baslinjen. Blad 188–194 är inbundna i fel ordning och åt fel håll; den rätta läsarten är att börjande från f. 194v gå mot blad 188.

³³ Handskriftens första lägg är *d*, och varje lägg omfattar 12 blad. Sålunda kan man se att det saknas tre lägg i början, alltså ca 36 sidor.

Gruppens kodikologi och paleografi

Fragmenten i gruppen kommer främst från liturgiska bruksböcker i stort format. De ursprungliga handskrifterna har varit av varierande storlek, och således varierar radantalet per sida också något mellan olika fragment. Om läggstrukturen är det svårt att säga mycket med säkerhet: de flesta fragmentens stora dubbelblad har skurits itu vid återanvändningen, och också när det gäller de mer omfattande fragmenten har nästan enbart enkelblad från varje lägg bevarats. Bara III.180 föreligger som tre bifolier som hört till samma lägg. De flesta fragmenten (alla utom II.117, II.90, IV.138, IV.160 och VII.132–III.180) har s.k. uppslagsfoliering, vilket betyder att häftets blad är numrerade med löpande nummer. I de längre fragmenten kan denna numrering nå upp till nio, och av detta kan man sluta sig till att åtminstone vissa – och om numreringen har varit konsekvent, alla – lägg har bestått av åtminstone fem dubbelblad placerade innanför varandra. Läggerna har häftats genom 6–7 diagonala skårar skurna i dubbelbladens vikning, vilka oftast tycks ha gjorts på något varierande avstånd från varandra: i de flesta fragmenten är avståndet mellan de mittersta häfthålen kortare än avstånden mellan de yttre hålen. P.g.a. fragmentens dåliga skick och särskilt i och med att de stora dubbelbladen vid återanvändningen för det mesta har skurits itu vid vikningen, kvarstår inbindningsspår i mycket varierande grad, och också där de finns är de för det mesta i dåligt skick, vilket gör det svårt att få fram jämförbara mått.

Alla fragment i gruppen har linjerats med en enkel bläcklinje så att spalterna på vänster och höger sida avgränsas genom lodräta linjer som sträcker sig från den övre till den nedre kanten av sidan (det enda undantaget är det tvåspaltiga fragmentet VII.132–III.180, där spalterna har avgränsats genom lodräta linjer på båda sidor, medan textytans övre kant har markerats med en dubbel, den nedre kanten med en enkel vågrät linje). Bladen har prickats i ytterkanten så att varje textrad (baslinje) har markerats med ett eget hål. Alla de hittills identifierade medlemmarna av gruppen är liturgiska handskrifter och innehåller noter. Noterna har skrivits i en vacker romansk koralnotation i ett rött, fyra linjers notplan. Notplanets linjer har i de flesta fall ritats på en gång, och notlinjerna sträcker sig i båda ändorna märkbart ut över sidans linjerade marginaler. Notplanet har så gott som alltid ritats efter att textraderna skrivits, vilket man kan sluta sig till utifrån de halvfärdiga ställena i fragment II.90, f. 2r, och IV.157, f. 12, där man klart kan se att texten och de med penna ritade initialerna har skrivits först; när notplanet ritats har man lämnat

plats för dem. Undantaget här är Ilmajoki-gradualet, där man först ritat ett färdigt notplan på pappersbladen. C-klaven (två romber på varandra som förenas av ett vertikalt streck från vänstra kanten) samt *custos* (en romb, vars vertikala sidor förlängts med två långa streck, från höger uppåt, från vänster nedåt) påminner om snyggt ritade noter, medan formgivningen av F-klaven är mycket slående (se t.ex. bild 5, rad 7).³⁴ Man har ritat in vertikala hårstreck i notplanet för att markera mellanrum mellan orden och noterna som hör till orden. Strecket korsar sällan hela notplanet, utan det börjar från den kant där de föregående noterna finns, och sträcker sig ungefär till halva planet. I fragmenten används allmänt två diagonala hårstreck (//) ritade utanför marginallinjen som markör för ett ord som avbryts i slutet av raden.

På det hela taget är skriften i fragmenten en disciplinerad och snygg gotisk textualis.³⁵ Icke desto mindre förekommer klara nivåskillnader inom gruppen; en del fragment, t.ex. II.117 och IV.160, har helt uppenbart gjorts med

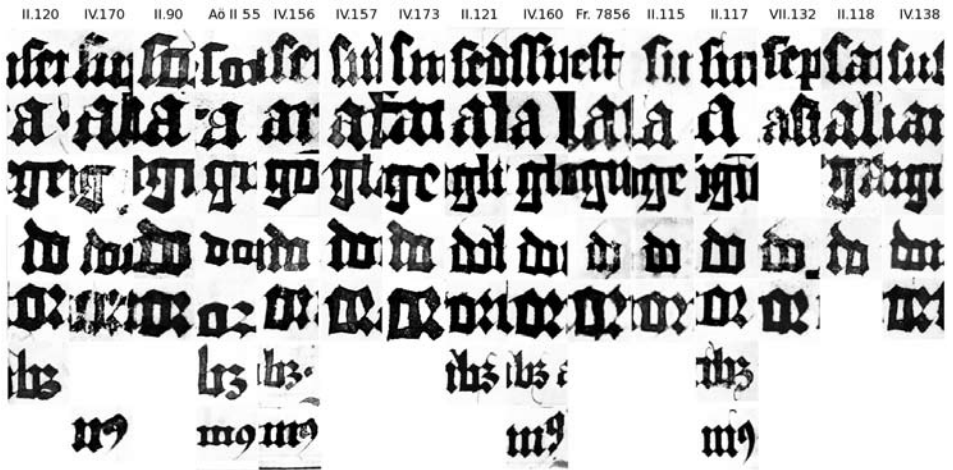

Bild 3. Tabellen innehåller ett urval av bokstavsformer som förekommer inom gruppens medlemmar. Jfr med de olika händerna i framställningen nedan.

³⁴ En likadan nyckel återfinns t.ex. i fragment F.m. I.167 (Frankrike?, saec. XIV) t.ex. f. 1v. Jfr den annorlunda stilen t.ex. i F.m. IV.149 f. 2v (dominikansk, saec. XV).

³⁵ För en introduktion till senmedeltida skrifttyper och en diskussion kring definitionen av gotisk textualis, se Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to the Early Sixteenth Century* (Cambridge 2003), särsk. s. 72–101.

högre kvalitetsanspråk än andra. Andra fragment är mycket anspråkslösa, såsom den på papper skrivna *Graduale Ilmolense*, vars medvetna anspråkslöshet återspeglas i att den är den enda handskriften i gruppen som i huvudsak skrivits med gotisk hybrida och med mycket löpande textualis. De med textualis skrivna fragmenten förenas av en gemensam uppfattning om skrivsättet. I dem alla avslutas varje kort stapel (*minim*) med diamantformade ändelser ritade på huvud- och baslinjerna. Detta, liksom många andra drag i skrivstilen, är mycket typiskt för periodens kvalitetsskrivstilar.³⁶ Också stilens bokstavsformer – bl.a. ett *x* som består av ett vertikalt *minim* och en ändelse på höger sida på huvudlinjen, varifrån den andra korsarmen i form av ett hårstreck sänker sig ned mot vänster och korsar *minimin*; ett tvårummigt *a*, där den övre öglan sluts med ett hårstreck (detta är den enda formen av *a* som förekommer, utom i fragmenten II.117 och VII.132 där även ett s.k. låd-*a* förekommer); ett ”rakryggat” *g*, vars kantiga underkrok hänger en aning i högra hörnet; ett ”runt” *r* som renodlats till ett terasserat snedstreck; ett *s* som påminner om en kantig numeral 6 och endast används i slutet av ord (i vissa fragment omväxlar denna från kursiven lånade form helt godtyckligt med det normala runda *s*:et, samt med ett s.k. släpande eller svansprytt *s*) – är alla mycket typiska, och man får nog konstatera att även om denna skrivstil konsekvent förenar fragmenten i gruppen, skulle dess förekomst i och för sig inte nödvändigtvis ha varit tillräckligt för att fånga forskarens intresse.

Gruppens tydligaste gemensamma nämnare utgörs av utsmyckningen, närmare bestämt av de med skrivinstrumentet ritade dekorationer som sångernas begynnelsebokstäver, initialerna, försetts med (jfr t.ex. bilderna 1, 5 och 6). I sin stilisering följer de den gotiska textualisens anda, om än på ett extremt sätt.³⁷ De flesta bokstäver har renodlats till lådor ritade med ett eller två höga, vertikala streck. Det vänstra strecket är ett dubbelstreck och mellanrummet mellan dubbelstreckets delar har färgats rött. Bokstavens vänstra

³⁶ Jfr det följande med handskrifterna från ungefär samma tid (antagligen från andra hälften av 1400-talet) från olika delar av det medeltida Sverige: F.m. I.294 (nordisk, saec. XV), I.339 (saec. XV), IV.161 (Uppsala ärkestift, saec. XV), IV.177 (Uppsala ärkestift, saec. XV), IV.182 (franciskansk, saec. XV), IV.191 (kartusiansk, saec. XV), IV.194 (Uppsala ärkestift, saec. XV). Ett bredare europeiskt jämförelsematerial erbjuder bl.a. Derolez, *The Palaeography*, bilderna 39 (England, 1465–1479), 40 (Zwolle, 1467), 44 (Österrike, 1494) och 15–16 (Gregorius Bocks modellalfabet, 1510).

³⁷ Om den gotiska majuskeln som ligger till grund för initialernas bokstavsformer, se Derolez, *The Palaeography*, s. 183–184.

vertikala sida pryds med ett sågtandsmönster i vars övre och/eller undre kant det finns en större, tom triangel, medan ett mindre sågtandsmönster går mellan trianglarna. Om bokstaven består av två vertikala streck har man mellan dessa dragit ett diagonalt streck uppåt eller, mer sällan, nedåt, litet beroende på vilken bokstav det handlar om. Viktigast är att man i de fält som sålunda avgränsats ofta har ritat in diamantformade prydnadspunkter i svart eller rött, ofta så att punkten i det ena fältet är röd och i det andra svart. Själva bokstavens form skapas genom formgivning av bokstavens övre och undre del. På vissa av bokstäverna, t.ex. *M* och *X*, förekommer variationer som utnyttjar de ovan beskrivna grundelementen. I en del av handskrifterna används också en mer högklassig form av denna initialtyp, där initialernas tomma fält och utrymmena under böjarna har prytt med olika tecknade växt- och spetsornament (II.115, II.117, II.121, IV.160), eller rent av ansikten (II.115, II.117). Tagga vart för sig är de ovan uppräknade elementen inte särskilt ovanliga eller karakteristiska,³⁸ men att de förekommer tillsammans ger gruppen en typisk egen stil.

Texterna för de högst uppskattade festerna, högtiderna, inleds med initialer som turvis är färgade röda och blå. Bokstäverna pryds med tillägg och häng som ofta avslutas i ett stiliserat blad- eller klockmotiv. Dessa tillägg är ofta försedda med stora, droppformiga breddningar, som också används för att gestalta själva bokstavsformen. I vissa handskrifter finns dessutom en ännu högre nivå av utsmyckning, där bokstavens omgivning har prytt med slingmönster antingen i grönt (fragment II.117 f. 8r, se bild 1), eller i en nu nästan helt förbleknad men ursprungligen antagligen ljusröd färg (t.ex. de högklassiga A-initialerna i fragment II.118 f. 1v och II.120 f. 1v; P, II.115, f. 1r, och B, II.117 f. 2v). Sångernas initialer, som ritats med penna, och rubrikerna, som skrivits med röd färg, har antagligen utförts av skrivaren som svarat för själva texten, men det är omöjligt att säga om det är skrivaren eller någon annan som svarat för dekoren på denna högre nivå, eftersom det sist och slutligen förekommer så litet av den i fragmenten (med undantag för VII.132–III.180, där det i medeltal finns fyra utsmyckade initialer per sida), att det är svårt eller omöjligt att urskilja någon signifikant morfologisk

³⁸ Beträffande olika dekorelement, jfr IV.107 (saec. XV), IV.120 (Åbo stift, saec. XV), IV.184 (Uppsala ärkestift, saec. XV), IV.194 (Uppsala ärkestift, saec. XV). Stilelementen tycks ha levt vidare in på tidigmodern tid: i Nationalbibliotekets handskrift C^o II 22 (saec. XVI ex.) följer notinitialerna ännu samma slags stil. Jfr Taitto, *Documenta Gregoriana*, s. 427, där författaren vågar gissa att en medeltida handskrift stått modell för handskriftens innehåll.

Bild 4. Några av de målade initialer som förekommer i gruppen samt tre utomstående exempel (längst till höger).

variation. Det enda entydiga undantaget från denna regel är fragment II.90, vars utsmyckade S-initial stilmässigt tydligt skiljer sig från S-initialerna i de övriga fragmenten. Å andra sidan är II.115, II.118, II.120, IV.156, IV.157, II.121, IV.160, VII.132 (III.180) och RA Fr. 7856–8259 så pass jämförbara till sin utsmyckning att man kan säga att utförandet tydligt har väglett av en delad vision, vilket gör det än mer motiverat att anta att fragmenten hör till en både vad gäller tid och plats rätt så sammanhållen gemensam kontext.

Inom gruppen kan man särskilja åtminstone tre, och möjligen upp till sju, olika "händer" som skriver gotisk textualis. Fragmentens ringa längd gör det omöjligt att få en helt representativ bild av variationerna i en skrivares bokstavsformer, och därför förblir det osäkert om alla olika pikturer som kan iaktas i fragmenten verkligen stammar från olika personer. I princip är det möjligt att några av de olika "händer" som kunnat särskiljas hör till samma person under olika tider. Genom analys kan vi hur som helst urskilja de handstilar som med säkerhet hör till en och samma skrivare, och visa att fler än en skrivare har varit verksamma inom gruppen. Fragmenten II.118

Bild 5. Nationalbiblioteket, Helsingfors, F. m. II. 118, f. 1v.

Bild 6. Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. II.120, f. 1v.

och 120 (se bilderna 5 och 6) erbjuder en fruktbar inkörsport för analysen. Det råkar sig så att i båda fallen har samma del av en medeltida gradualebok bevarats, nämligen början av *proprium de tempore*-delen, som hänför sig till kyrkoårets Kristusfester. I båda fragmenten börjar det första sångpartiet i första adventsmässan med en stor *A*-initial, och då man jämför initialerna verkar de snart sagt identiska. I båda fragmenten börjar samma text från samma ställe, men då man kommer till bladets nedre kant märker man att det har rymts mer text på samma utrymme i det ena fragmentet. Trots den slående likheten i utsmyckningen kan detta betraktas som ett säkert tecken på att de två fragmenten producerats av olika skrivare. Nyckeln som tillåter oss att bekräfta detta är det långa *s*:ets (och analogt *f*:ets) form: i fragment II.118 drar skrivaren i ändan på stapeln ett streck snett uppåt som börjar en aning till vänster om stapeln, och drar sedan ett streck av samma längd snett nedåt på stapelns andra sida; i fragment II.120 lämnar skrivaren däremot systematiskt helt enkelt stapelns övre kortända sned, och fortsätter sedan vinkeln genom att rita en spets nedåt till höger. I det senare fragmentet pekar spetsen på långa *s* inte heller lika brant nedåt, och ibland är den t.o.m. vågrät. Detta är inte den enda skillnaden: i II.120 är t.ex. spetsen som bildas på *o*:et oftast nära mitten, medan den i II.118 oftare formas närmare vänstra minim. I II.118 är *d*:ets stapel ofta starkt böjd, medan böjningen i II.120 är sporadisk och svag – däremot avslutas *d*:ets stapel där ibland med ett rakt hårstreck.

Man kan alltså konstatera att II.118 och 120 skrivits av olika händer. Av handskrifternas likhet i övrigt, och av det faktum att deras text till de delar som bevarats är identisk, kan man däremot sluta sig till att de med stor sannolikhet har producerats på samma ställe och vid samma tid (det följande kan med fördel jämföras med bild 3, som återger en tabell med valda bokstavsformer som förekommer i fragmenten). Fragment II.118 kan sannolikt sammanföras med fragment IV.138 som skrivits av samma hand. Signifikanta likheter är bl.a. ”nackens” tjocklek och hakens vinkel i långa *s*, samt stapelns ändar i *d*, vilka svängs uppåt och till höger på ett i jämförelse med gruppens övriga fragment unikt sätt. Analysen av långa *s* visar vidare att det med stor sannolikhet är samma skrivare som producerat de till det yttre och till uppställningen snarlika antifonarierna 156 och 157. I fragmentens händer är haken i långa *s* mycket brant, och den föregås av en hårstreckssvans. Bland andra likheter kan nämnas det övervägande jämna *g*, *d*, där stapelns spets har lämnats jämn, det på toppen vassa *o*, samt det identiska sättet att

skriva *z* (jfr den fullkomligt annorlunda grafen i fragment II.120, ff. 15v och 16r). Även antifonariefragment 173, som delar alla de nämnda dragen, måste anses skrivet av samma hand. Däremot delar ett antal andra fragment många av de nämnda dragen med undantag för formen på långa *s*: II.120, IV.170, II.90, samt handen som förekommer på ff. 141–151 i A^o II 55 (se bild 2). I dessa fragment är *s* inte lika brant brutet, och bokstavens övre del är antingen smal eller bara försedd med en mycket lätt hårstreckssvans. I dem alla är bokstaven *g* (mestadels) jämn på toppen, och stapeln i *d* saknar (mestadels) hårstreck. Närmast varandra ligger händerna i fragment II.90 och II.120, och det är mycket möjligt att handen i dem är den samma. I dessa fragment svänger den vänstra diagonalens ”svans” i bokstaven *x* klart motsols under baslinjen, medan den i alla andra fragment är spikrak. Handen i fragment IV.170 påminner i hög grad om II.90 och II.120, men *o*:ets topp är i det förra fragmentet mestadels jämn, medan den i de senare mestadels är spetsig. Å andra sidan är det svårt att få en representativ bild av variationen, så det är inte uteslutet att handen i IV.170 trots allt är den samma som i II.120 (jfr dock också de på ovan beskrivet sätt avvikande *x*:en). Den jämförbara handen i A^o II 55 (ff. 141–150) skiljer sig till vissa delar också från alla de fragment som den har mest gemensamt med. Mest iögonenfallande är att det för gotisk skrift typiska sammansmältandet av bokstäver som delar bredvid varandra liggande minimer³⁹ bara förekommer sporadiskt ens i grundformen, där på varandra följande *d*- och *o*-bokstäver binds ihop.

Genom att använda det ”runda” *r* som förekommer i *or*-ligaturen som kriterium kan man ur fragmentmängden skilja ut fragmenten II.115, II.117, II.121, IV.160, VII.132–III.180 och RA Fr. 7856–8259, där ett på toppen spetsigt *o* följs av ett *r* vars övre del stiger upp som en vass spets. I alla de här fragmenten är ändan på stapeln i *d* regelbunden och avslutas med ett hårstreck, och det finns en tydlig vinkel på det rakryggade *g*. Ett tecken som påminner om numeralen 3 används i alla fragmenten efter bokstaven *b* för att markera ändelsen *-bus*. Anmärkningsvärt nog utsmyckar II.117, II.121, IV.156 och IV.160 detta abbreviaturtecken med hårstrecksslingor både uppe och nere. Denna undergrupp känns slutligen också igen på sitt långa *s*, som har en tjockare ”nacke”, och en på huvudlinjen ritad triangelformad nit på stapeln (detta förekommer emellanåt i II.115, II.121, IV.160, VII.132–III.180, och regelbundet i II.117). En jämförelse som innefattar alla bokstavsformer

³⁹ Se Meyer, *Die Buchstaben-Verbindungen*.

avslöjar att fragment II.115, II.121, IV.160 och VII.132–III.132 högst sannolikt har skrivits av samma skrivare. Fragment II.117 är närmare besläktat med dessa än med de övriga fragmenten i gruppen (jfr även den stilmässigt snarlika initialutsmyckningen i fragment II.115, II.121, IV.160 och II.117), men avviker från dem på vissa punkter, bl.a. genom sitt tvårummiga *a*, vars övre ögla regelbundet är märkbart smalare än den undre, vilket inte är fallet hos någon annan av händerna i gruppen.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att man med säkerhet kan identifiera tre fragment inom gruppen av vilka vart och ett skrivits av olika händer (II.118, II.120 och II.117). Utgående från denna iakttagelse kan vi sannolikt urskilja åtminstone fyra olika händer, som skriver i de flesta fragmenten (för enkelhetens skull kan vi kalla dem A: IV.156 = IV.157 = 173, B: II.115 = II.121 = IV.160 = VII.132–III.180 = RA Fr. 7856–8259, C: II.118 = IV.138 och möjligen D: II.90 = II.120). Utöver dessa återstår några fragment som kan ses som närmare besläktade med vissa av de fyra händerna än med andra, men som ändå saknar en identisk motsvarighet i något av de övriga fragmenten i gruppen. Bland dessa hör den jämförbara handen i A^o II 55 och IV.170 närmast samman med hand D, och gradualfragmentet 117 med hand B. Analysen av händerna visar att vi har att göra med en handskriftsgrupp i ordets egentliga bemärkelse. Det exakta antalet skrivare som ingick förblir oklart, även om jag är benägen att betrakta det som säkert att de är minst tre. Om vi anser det sannolikt att gruppen har uppstått inom en relativt kort tidsrymd, t.ex. under loppet av några år, ingick sannolikt lika många olika skrivare som det ingår händer som verkar olika. Om vi däremot tänker oss att handskrifterna i gruppen producerades under loppet av, låt oss säga, flera årtionden, kunde de avvikande handstilarna kanske tolkas som ett resultat av att spåret av samma skrivares hand förändrats. Hur som helst är handskrifterna i gruppen tydligt produkter av ett antal personer som på något sätt samarbetat. Högst sannolikt emanerar de alla från samma *scriptorium*, och nästa uppgift blir då att se sig om efter möjligheter att lokalisera detta centrum som samlade flera skrivare/bokmålare med en gemensam syn på hur en handskrift skulle se ut.

⁴⁰ Se Taitto, 'Antifonarium-pergament', s. 98; jfr Taitto, *Catalogue*, s. 187.

Om dateringen och lokaliseringen av fragmenten

Taitto daterar, utan desto närmare motiveringar, gruppen till perioden 1440–1480.⁴⁰ I publicerade kataloger har gruppens fragment, igen utan närmare förklaringar, daterats till 15:e århundradet, med undantag för fragment IV.156 och IV.157, som på innehållsliga grunder låter sig dateras exaktare. Fragment IV.156 har enligt Taitto tillkommit före 1475, och IV.157 mellan 1459 och 1486 eller senare. Med beaktande av att det handlar om antifonarieböcker som skrivits av samma hand och är nästan identiska till formatet, är det sannolikt att de har producerats på samma ställe och tidsmässigt nära varandra. Om vi gör detta antagande, skulle dateringen av båda fragmenten ömsesidigt begränsa varandra, vilket skulle betyda att båda fragmenten kunde anses härstamma ungefär från perioden 1460–1475. Utöver dessa två fragment kan man egentligen göra noggrannare dateringsförslag bara beträffande Ilmajoki-gradualet. Vattenmärkena och den paleografiska evidensen tyder på att handskriften snarare härstammar från 1500-talets början än från 1400-talets slut; kanske tillkom den strax innan eller rent av samtidigt med den begynnande reformationen.

Vad kan man då säga om åldern på de övriga fragmenten i gruppen? På paleografiska grunder låter det sig med förhållandevis stor säkerhet sägas att fragmenten i sin helhet kan dateras till andra hälften av 1400-talet, även om början av 1500-talet i vissa fall inte heller kan uteslutas. Desto noggrannare uttalanden låter sig egentligen inte göra. Beträffande de av Taitto katalogiserade fragmenten torde man kunna utgå från att numreringen av de i grov tidsföljd ordnade fragmenten återspeglar hans uppfattning om deras relativa ålder. Om fragmenten ordnas kronologiskt enligt Taittos numrering uppstår en utveckling inom gruppen från en grövre piktur och från ett mindre slipat mot ett finare utförande som söker efterlikna trycktyper,⁴¹ men detta är förmodligen ett cirkelresonemang: i avsaknad av innehållsliga kriterier har Taitto antagligen sökt ett kriterium för dateringen i det allmänna estetiska intrycket som fragmenten gör, och det är inget hållbart kriterium.

På paleografiska grunder finns det inga skäl att anta att de daterade fragmenten IV.156 och 157 skulle vara märkbart yngre än t.ex. IV.138, som är

⁴¹ Taitto, 'Antifonarium-pergamentit', s. 99: "Tyyliyhymässä voi havaita kehityksellisen kaaren. Nuorimmat pergamentit jopa tuovat mieleen painokirjaimet" ("Man kan notera en utvecklingsbåge inom stilgruppen. De yngsta pergamenten för rent av tankarna till tryckbokstäver").

ningen grövre i utförandet. Hur missvisande det är att använda ett grovt yttre som dateringskriterium ser man särskilt tydligt om man betänker Ilmajoki-gradualets sannolikt sena datering. Av dess händer står åtminstone en (ff. 141–150) i något slags förhållande till handen i fragment II.90 och II.120, även om jag är benägen att betrakta dessa som betydligt äldre än pappershandskriften i fråga. Då fragment IV.138 sannolikt är skrivet av samma hand som II.118, vilket igen med stor sannolikhet har skrivits vid samma tid som II.120, förefaller det troligt att alla dessa fragment kan placeras inom samma, förhållandevis korta, period. Med dessa kan vi också sammanföra fragment II.115 (och vidare de övriga fragmenten skrivna av samma hand), där den stora målade *P*-initialen på f. 1r visar bokmålarens nära samband med dekoratörerna i fragment II.118 och II.120. Det är fullt möjligt att dessa fragment inte är mycket äldre än de daterade fragmenten IV.156 och 157, och inte heller märkbart yngre. I själva verket kan man tänka sig att gruppens pergamentfragment hör till samma produktionssammanhang, och enligt min åsikt är det sannolikt att de – möjligen med undantag för det något mer grovhuggna fragmentet II.90 – har producerats på samma plats och under en relativt kort tidsrymd. Däremot menar jag att det s.k. Ilmajoki-gradualets tillkomst nog kan ligga långt från pergamentfragmentens i tiden – och kanske också i rummet. Det är inte omöjligt att fragmenten i gruppen tillkommit under 1400-talets senare hälft, men att någon av de skrivare som deltagit i produktionen av dem (eller kanske snarare en skrivare utbildad av en av gruppens skrivare), senare (på 1530–1540-talet?) som andra eller tredje skrivare skulle ha deltagit i förfärdigandet av Ilmajoki-gradualet.

Kan vi då säga någonting om lokaliseringen av gruppens produktion? Som sagt kan det fastställas att de flesta av fragmenten i gruppen följer den medeltida liturgin i Åbo stift. Dessutom är ett av fragmenten (II.117) tydligen skrivet för att användas i Nådendals birgittinerkloster. Med ledning av detta förhållande menade Taitto att hela gruppen sannolikt producerats vid Nådendalklostrets *scriptorium*.⁴² På interna grunder kan man sluta sig till att gruppens handskrifter producerades på ett ställe där flera skrivare samtidigt stod till förfogande, och att dessa utbildats till att sträva mot ett gemensamt ideal beträffande handskrifters uppställning och utseende. Sådana centra i Åbo stift skulle under den aktuella tidsperioden ha kunnat vara närmast klostret i Nådendal, Sankt Olofs konvent i Åbo och möjligen domkapitlet.

⁴² Taitto, *Catalogue*, s. 187.

Om vi antar att Nådendalbirgittinerna skulle ha haft förutsättningar att klara av det slags handskriftsproduktion som fragmenten i gruppen representerar, verkar det troligare att II.117 har producerats i Nådendal för klostrets eget bruk än att det producerats vid sidan av annan produktion utanför klostret, men för dess bruk. Taitto tog upp importmöjligheten, eftersom det ju är välkänt att det importerades böcker från klostret i Vadstena till Nådendal, särskilt under klostrets första år. Även om hans motivering för att anta att gruppen producerats i Nådendal – nämligen att man nog inte i Vadstena skulle ha haft en tillräckligt detaljerad kännedom om Åboliturgin – inte övertygar,⁴³ är den stora mängden handskrifter i gruppen som innehållsligt anknyter till Åbo en faktor som gör det osannolikt att vi har att göra med importerat material.

Vem kunde då ha producerat en dylik grupp handskrifter i Nådendal? Den egentliga bokliga verksamheten anses allmänt ha hört till prästmunkarnas ansvarsområde inom birgittinerorden. Dessa var dock skrivkunniga redan när de gick in i orden, medan nunnorna, om de alls lärde sig skriva, säkerligen fick skrivundervisning först i klostret, med flera elever per lärare.⁴⁴ Sålunda fanns det alltså bättre förutsättningar för att en gemensam skrivstil skulle uppstå bland nunnorna. I varje fall känner vi till systrar som kopierade böcker i Vadstena, och som tillbringade tid även i Nådendal.⁴⁵ Så vitt jag kan se är det marginellt mer sannolikt att standardiserade liturgiska böcker av det slag som behandlats här kopierades av birgittinersystrarna – kanske utfördes handarbetet som en andlig övning – men det är omöjligt att uttala sig om saken med någon säkerhet. Även om prästmunkarna var skrivkunniga redan när de gick in i orden, var kopiering av högklassiga böcker förmodligen en konst för sig, som man måste lära ut också till munkarna först i klostret och under organiserade former. Det tycks i alla fall vara så att den likformiga

⁴³ I stiftets bokliga kultur finns exempel på liturgiska böcker som tycks ha anskaffats som ”beställningsarbeten” från utlandet. Ett sådant exempel är Kungliga biblioteket, Stockholm, MS. A 129, som tillverkats i norra Frankrike, möjligen i Paris, under första hälften av 1300-talet, synbarligen för Åbo. Se Tuomas Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1039 (Helsinki 2005), s. 271–272.

⁴⁴ Om Vadstenanunnornas litterära kunnande, jfr Jonas Carlquist, ’Abbedissan lånar böcker. Vadstenasystrarnas tillgång till brödernas bibliotek’, Sara Risberg (red.), *Dicit scriptura. Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund*, Runica et Mediaevalia, Scripta minora 14 (Stockholm 2006), s. 11–31.

⁴⁵ Vi vet att nunnorna som kopierade böcker i Vadstena tillbringade tid också i Nådendal; se K. G. Leinberg, *De Finska klostrens historia*, SSLF 14 (Helsingfors 1890), s. 234–235.

stilen mer var ett resultat av centraliserad skrivartutbildning än ett ideal i sig – och en så pass likformig grupp handskrifter som vi här har att göra med tyder hur som helst på att upphovsmännen har fått sin skrivartutbildning samtidigt.⁴⁶ Det är en fråga för sig huruvida det rör sig om Nådendals ”egna” skrivare, eller om man snarare skall tänka sig att det handlar om arbeten gjorda av kopister som i detta syfte importerats från Vadstena. Då man betraktar handskrifternas stil är det uppenbart att den anknyter till tidens allmänna stilar, och möjligen mer specifikt till stilen i vissa handskrifter förfärdigade i Uppsala ärkestift.⁴⁷ Sambanden är ändå inte så entydiga att de skulle kräva en förklaring i termer av direkta skrivkulturella inflytelser.

Tolkningen att gruppen skrevs i Nådendal kunde få stöd också genom en jämförelse med andra kända handskrifter från klostret. Om gruppen handskrifter producerades i Nådendal, står det i ljuset av övriga därifrån bevarade handskrifter och fragment⁴⁸ i alla fall klart att den skrivstil som används i gruppen inte var den enda som användes vid klostret. Ett fragment från Nådendalhandskrifterna, Nationalbibliotekets F.m. VII.13,⁴⁹ påminner visserligen om fragmenten i vår grupp, särskilt graduale 117, men man kan inte bindande bevisa att det hör till gruppen, eftersom det bara omfattar två dubbelblad och inte har nämnvärd utsmyckning. I dess två händer kan man ändå skönja vissa drag som förenar dem med graduale 117; bokstavsfor-

⁴⁶ Att det råder ett samband mellan en skrivargrupps gemensamma utbildning och en identifierbar gemensam stil är ett av grundantagandena inom forskningen kring skriftcentra. Allmänt om frågan, se t.ex. Bernhard Bischoff, *Die südosddeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*, Teil I, Die bayrischen Diözesen, 2. durchges. Aufl. (Wiesbaden 1960); Teil II, Die vorwiegend Österreichischen Diözesen (Wiesbaden 1980), passim. och t.ex. I, s. 61–63 (om Freising, där en gemensam stil uppstod ur gemensam utbildning, men där det inom bokproduktionen parallellt också arbetade skrivare som fått sin utbildning annorstädes och skrev med annan stil) och II, s. 56 (mer allmänt om hur skrivarskolan i Salzburg var organiserad). Se även Malcolm Beckwith Parkes, 'The Scriptorium of Wearmouth-Jarrow', *Bede and His World: the Jarrow Lectures 2: 1979–1993* (Aldershot 1994), s. 555–586.

⁴⁷ Några paralleller: IV.107 (saec. XV), IV.120 (Åbo stift, saec. XV), IV.161 (Uppsala ärkestift, saec. XV), IV.184 (Uppsala ärkestift, saec. XV), IV.194 (Uppsala ärkestift, saec. XV).

⁴⁸ Jfr t.ex. de till Nådendal lokaliserade missalen F.m. I.276 (saec. XV 2/2) och I.281 (saec. XV med.); beträffande dessa, se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 95–102. Om boklig kultur i Nådendal se V. Walta, *Kirjallisuus, kirjat ja kirjoittaminen*.

⁴⁹ 2ff., 28,5 x 21 (19 x 15,5), Nådendals liturgiska kalender, 1440 - saec. XV ex. Se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, s. 95–97. Två olika händer tycks skriva i fragmentet, den första på ff. 1–2r, den andra på ff. 2r–v.

merna motsvarar gruppens bokstavsformer, och särskilt i den form som den första handen i fragmentet ger dem är de snarlika pikturen i fragment II.117, särskilt i dess mellanrubriker, som skrivits med mindre bokstavsstorlek. Det handlar med säkerhet inte om samma hand (t.ex. varierar storleken på övre öglan i tvårummiga *a* hos den första handen i VII.13, medan den i II.117 regelmässigt är mindre än nedre öglan), men det är ändå lockande att söka en förklaring till fragmentens yttre likheter i det bevisligen nådendalska innehållet i dem båda.⁵⁰ Ytterligare evidens för gruppens Nådendalproveniens erbjuder det förhållande att VII.13 så vitt jag kan se högst sannolikt ursprungligen hänför sig till samma handskrift som *capitularium*-fragmentet III.122.⁵¹ I detta fragment är initialutsmäckningen tydligt av samma typ som i den här behandlade gruppen (jfr bild 4 och 7).⁵² Utsmäckningen är inte identisk, men den allmänna stilen och dess element (såsom tilläggen som växer ut till klockformade blommor) är de samma. *Capitularium*-fragmentet – liksom också handen som skrivit det – ligger i detta hänseende närmast fragment II.117. Man bör ändå notera att den ”målade” initialdekorationen i ett misalfragment som förmodats vara av Nådendalproveniens är slående lik den stil som används i vår grupp.⁵³ Det behöver inte för den skull nödvändigtvis handla om samma dekoratör. En likhet av samma slag, om än snäppet mera övertygande, kan noteras i initialerna i de texter som skrivits på tilläggsbladen

⁵⁰ Det är skäl att notera att det inte åtminstone i nuvarande forskningsläge finns någon anledning att anta att alla högklassiga handskrifter som producerades i Nådendal under en viss tidsperiod såg likadana ut. Tvärtom: om den här behandlade gruppen kan kopplas till Nådendal, så visar det att där fanns ett *scriptorium* som var tillräckligt välorganiserat för att kunna ägna sig också åt produktion av annorlunda karaktär.

⁵¹ 2ff. 28,5 x 21,5 (19,5 x 15,5), nordisk, ?Åbo stift, saec. XV. Se Haapanen, *Verzeichnis III*, s. 55. Jfr VII.13, 28,5 x 21 (19 x 15,5). Båda bifolierna har varit bundna med sju skåror som skurits ut i vikningen, och skåror har i båda fallen gjorts på samma avstånd från varandra: de första uppfifrån och nerifrån räknat ca 8 mm från kanten, de övriga med 4,5 cm mellanrum. III.122 är enligt min uppfattning skrivet av samma hand som åtminstone f. 1 i VII.13. VII.13 har fått tjäna som omslag för räkenskaperna från Hattula för år 1566, II.122 har blivit omslag för räkenskaperna från samma ställe för 1583.

⁵² Jfr t.ex. S-initialen i III.122 f. 1r och 1v med den som förekommer i gruppen: II.120, f. 12v; II.121, f. 4v; II.156, f. 1r; II.117, f. 3v; III.180, ff. 3v, 6v.

⁵³ Vid en jämförelse mellan de två V-initialerna som förekommer i missale I.276:s f. 1r, och de som förekommer i gruppens fragment II.120, f. 10r; III.180, f. 1r; IV.156, f. 13v; VII.132, f. 2r; och IV.160 (Fr. 20340, v), är likheten betydande. Å andra sidan är den målade initialutsmäckningen i I.276 en frapperande brokig helhet.

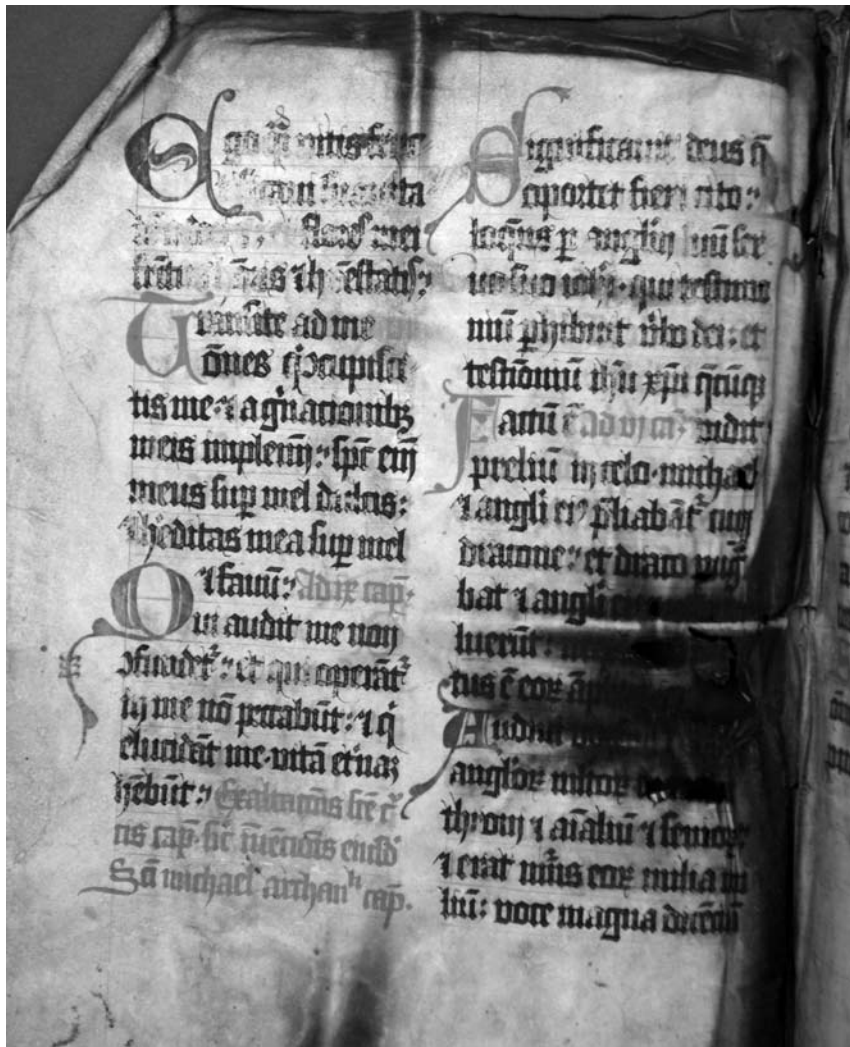

Bild 7. Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m. III.122, f. 1v, sannolikt från samma originalmanuskript som F.m. VII.13.

i den tryckta psaltare som förvaras i Nådendals kyrka.⁵⁴ En anmärkningsvärd likhet kan även noteras mellan vår grupp och utsmyckningen i missalfragment I.360, vars närmare lokalisering tillsvidare är okänd.⁵⁵ Fragmentet kunde sålunda kopplas till gruppen och, i den mån gruppen kan betraktas som nådendalsk, till Nådendal. Den ringa förekomsten i själva gruppen av sådan utsmyckning som det här handlar om, gör dock en uttömmande jämförelse omöjlig och begränsar tillförlitligheten i identifikationer som vilar enbart på utsmyckningen.

Även om det inte tycks gå att hitta några drag i gruppens fragment som skulle tillåta oss att säkert koppla dem till någon annan kyrka i Åbo stift, är det möjligt att alla handskrifterna i gruppen inte var avsedda för skrifvarverkstadens eget bruk. Å andra sidan har Ilmajoki-gradualet förmodligen, som redan Aarno Maliniemi påpekade, under medeltiden varit i bruk i någon annan församling än Ilmajoki.⁵⁶ För fragmentbladens del skulle deras senare bruk som pärmar för räkenskapsböcker i teorin kunna belysa frågan om orten där de användes då de ännu ingick i hela böcker, innan de detroniserades och bands in i räkenskapsböcker, men i praktiken förblir många frågor ännu

⁵⁴ Kyrkans arkiv, Nådendal, I b 1 (*Psalterium davidicum*, B. Ghotan post 1485, 9 handskrivna tilläggsblad, saec. XV ex.–XVI in. Fotokopior i Nationalbibliotekets handskriftsavdelning Aa IV 100). Särskilt *M*-initialen som finns på tilläggsblad 2r är nästan identisk med motsvarande initial som förekommer i gruppen, jfr II.120, f. 16v; II.157, f. 2v; IV.160, f. 2v och särsk. II.121, f. 4r. Jfr även *P*-initialen på tilläggsblad 3r; IV.157 f. 12v.

⁵⁵ 10 ff. 34,5 x 28,5 (30 x 18,5), saec. XV; se Haapanen, *Verzeichnis I*, s. 185–186. Alla bif. nedskurna i övre eller undre kanten. Prickning i yttre kanten för textraderna, linjering med bläck, vertikala linjer för spalterna och dubbla horisontella linjer (markera de med dubbelhål) i spalternas nedre kant (den nedersta linjen och den 3:e nerifrån), i mitten och i övre kanten (den översta linjen och det 3:e uppifrån), tvärs över bifoliet. Den huvudsakliga handen är ingen av händerna i den här behandlade gruppen och avviker från dess allmänna utseende. Däremot är det möjligt att någon av gruppens händer har utfört uppslagsfolieringen (hypotesen grundar sig på ett enda *g* som bevarats på f. 7v). Dekoratorn är hur som helst den samma, eller gör åtminstone dekorationer helt i samma stil, som i en stor del av gruppens fragment: jfr *UV*-initialen, f. 7ra, II.120, f. 10r; IV.156, f. 13v; VII.132, f. 2r; IV.160 (Fr. 20340, v); *S*-initialen f. 7va, II.120, f. 12v; II.121, f. 4v; II.156, f. 1r; II.117, f. 3v (och Fr. 10367 r); *M*-initialen f. 8ra, II.120, f. 16v; II.121, f. 4r; II.157, f. 2v; IV.160, f. 2v. Intressant nog anser Haapanen, *Verzeichnis I*, s. 185, att ifrågakvarande missale delvis har omarbetats för bruk i Uppsala ärkestift.

⁵⁶ Se Malin, *Der Heiligenkalender Finnlands*, 129 n. 2. I gradualet står på f. 71r, vid *purificatio Mariae* 2.2., *In die dedicacionis ecclesie*, vilket inte tycks passa med uppfattningen att Ilmajoki kapell invigdes 6.6.1515 *ad honorem b. Anne et s. Jacobi*.

obesvarade.⁵⁷ Merparten av gruppens (dubbel)blad har använts som omslag för räkenskapsböcker under 1600-talets första decennier. En betydande del av de anteckningar som i detta skede gjorts på bladen knyter dem till fögderier i östra Finland, i Viborgs och Savolax slottslän. Alla hittills funna blad av fragmenten II.90, II.115, II.117, II.118, II.121, IV.170 och VII.132–III.180 har använts som omslag för räkenskapsböcker på 1600-talet, och av fragment II.120 alla blad år 1599 eller därefter. III.180:s tre bifolier från samma häfte har fogde Jacob Eriksson använt som omslag för sina Åboräkenskaper åren 1629–1631, så att det mittersta bifoliet har använts 1631 och det innersta 1630.⁵⁸ VII.132, som hört till samma bok, blev antagligen omslagsmaterial vid ungefär samma tid, eller kanske något tidigare.⁵⁹ Om vi betraktar resten av fragmenten i gruppen, kan vi konstatera att även om största delen av också deras blad har slutat som räkenskapsomslag i början av 1600-talet, ingår det i dem alla enstaka (dubbel)blad som har blivit omslag redan under 1500-talet.⁶⁰ Man kan bl.a. konstatera att det band ur vilket fragment IV.173 bevarats sprättades upp senast 1556, vilket innebär att boken hade blivit överflödig och konfiskerats för fogdarnas behov senast det året. Eftersom många av de fragment som använts som omslag uteslutande på 1600-talet omfattar ett mycket litet antal blad, är det sannolikt bara en slump att de handskrifter de kommer från inte råkat lämna spår i omslag redan tidigare. Även om det inte är säkert att alla av handskrifterna i gruppen förvarades på samma ställe när de blev överflödiga, är det sannolikt att alla har konfiskerats före år 1600. Sålunda är det också sannolikt att bladens senare 1600-talsbruk inte nödvändigtvis säger någonting om var bladen tidigare har funnits

⁵⁷ Se senast Jan Brunius, 'De medeltida bokfragmenten och deras proveniens', *Ny väg till medeltidsbrev. Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 18 (Stockholm 2004), s. 390–403, och nu en fallstudie av S. Eskola, *Käsikirjoituksista tilikirjojen kansiksi. Keskiäikaisten pergamenttfragmenttien käyttö tilikirjojen kansilehtinä Jubanan herttuakunnassa 1556–1563*, avhandling *pro gradu* (Helsingfors universitet 2008).

⁵⁸ I Jacob Erikssons räkenskapsbok har man på bifoliets andra sida, på pärmens inre sida, limmat oanvända tryckark ur Ericus Ericis Postilla från år 1625.

⁵⁹ På f. 1r finns en notis i mycket dåligt skick: ~~** Borgå Länns 626 Mantals //~~ och *Boskapz Lengder Anno* [33?]. Bladet har kanske skyddat räkenskapskoncept från Borgå län, och möjligen sedan bundits in med något senare räkenskaper, kanske från annan ort.

⁶⁰ IV.138, ff. 1–2: Södra Egentliga Finland 1593; IV.156, f. 28: Masku & Virmo 1588, f. 11: Kymmenegård 1593; IV.157, f. 13: Kastelholm 1567, f. 14: Kastelholm 1568, f. 12: Halikko & Pikis 1582; IV.173, f. 1: Taipale 1556.

– särskilt som Åbo i början av seklet hade en egen räknekammare, där räkenskaperna granskades, renskrevs och bands in.⁶¹ I själva verket har i enskilda fall (t.ex. II.117) samma blad inom några år använts som omslag för räkenskapsböcker runt om i stiftet, vilket innebär att materialet som böckerna bands med sannolikt har legat och väntat i kammaren i Åbo, där inbindningen skedde.

Tyvärr har det inte bevarats tillräckligt med blad som varit i tidigare fogdebruk för att vi med hjälp av dem på ett tillförlitligt sätt skulle kunna bestämma på vilken ort en bok som fogden tagit i bruk har förvarats. Vi kan tillsvidare bara gissa om IV.157 kan ha funnits på Åland, IV.156 i Egentliga Finland eller IV.173 i Viborgs län. Om den tidigaste fogdeanteckningen kunde användas som indikator för var boken togs i bruk, skulle det senare bruket kunna förklaras med att de detroniserade böckerna senast i början av 1600-talet ur fogdarnas händer har hamnat i Åbo, där de har använts för att binda in räkenskaper som inkommit från hela Finland. Eftersom enskilda (dubbel)blad har använts för att binda in livländska och svenska räkenskaper, ligger det nära till hands att anta att blad ur gruppens handskrifter på fogdarnas vägar har hamnat också i Stockholm, kanske redan på 1580-talet.⁶² I varje fall är det klart att det blev kvar blad ur några handskrifter i Åbo också efter att bruket att regelmässigt binda in räkenskaperna i pergament hade upphört.⁶³ I avsaknad av upplysande tillägg (ägarnotiser o.dyl.) är det just det tidigaste fogdebruket som kan ge information om handskriftens sista användningsort. Tillsvidare förblir frågan dock öppen.

Sammanfattning

I denna uppsats har jag presenterat en grupp relikter av medeltida handskrifter som producerats av flera personer, tydligen på samma ställe och förmodligen planmässigt. Mot den bakgrunden är det i detta fall motiverat att anta att platsen där gruppen producerades är Nådendal, även om detta inte bindande kan bevisas. Hela gruppens datering, 1460–1530, passar också

⁶¹ Om Åbo räknekammare, se Eero Lehtinen, 'Suomen kameraalinen keskushallinto 1600-luvun alkupuolella', *Historiallinen arkisto* 57 (1961), s. 135–99, särskilt s. 135–136.

⁶² Riksarkivet, Stockholm, Fr. 1385 (= Kammararkivet, Västergötlands handlingar 1584:9:1), som hör till Nationalbibliotekets fragment IV.157 tyder på detta. Som omslag för en livländsk räkenskapsbok har använts dubbelbladet RA Fr. 8259.

⁶³ Så t.ex. Åbo landskapsmuseum, museiarkivet, okatalogiserat MS c, f. 2r: 'Räckenskaper för Åhr 1661'.

ihop med vad vi vet om verksamheten i Nådendal.⁶⁴ Jag håller det själv för möjligt att det s.k. Ilmajoki-gradualet kan ha förfärdigats märkbart mycket senare än resten av gruppen, och att det sålunda skulle höra till ett annat produktionssammanhang. Således kunde man datera produktionen av gruppens pergamentfragment till 1400-talets senare hälft, kanske mer exakt till perioden ca 1460–1490, vilket passar ännu bättre med vår bild av verksamheten i Nådendal. Om vi sätter gruppens produktion i relation till den övriga kända (sannolika) bokproduktionen i Nådendal kan vi förmoda att där fanns en skrifvarverkstad i vilken man både behärskade flera olika stilar och möjligen även lärde upp skrivare som förmådde arbeta mycket disciplinerat inom en enhetlig stil.⁶⁵ Det faktum att det i gruppen har ingått ett flertal liturgiska böcker av samma typ visar att centret som förfärdigade dem kan ha gjort handskrifter som beställningsarbeten åt andra kyrkor som behövde sådana. Om det var fallet, kan man fråga sig om inte denna grupp utgör ett belegg för att det fanns något slags centralt organiserad, eller på basis av beställningar fungerande, handskriftsproduktion för församlingskyrkornas behov. Tyvärr kommer vi inte heller i denna fråga längre än till sannolikheter. Den analys som jag här gjort leder ändå till en i huvudsak positiv slutsats: i Åbo stift fanns senast från och med 1400-talets senare hälft ett centrum som kunde producera handskrifter som till sitt yttre var uniforma och disciplinerade handskrifter. Förmodligen täckte produktionen också mer än det egna omedelbara behovet.

⁶⁴ Om klostrets historia, se den koncisa framställningen i Leinberg, *De finska klostrens historia*, s. 259–266. Klostrets ”guldålder”, 1462–1495, motsvarar väl den här behandlade gruppens datering; bara det anspråkslösa *Graduale Ilmolense* är med säkerhet yngre än detta.

⁶⁵ Ett *scriptorium* som inte bara producerar handskrifter utan producerar dem i en uniform, identifierbar stil, är alltid ett historiskt fenomen som kräver en förklaring; se Parkes, ’The Scriptorium’.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Latinet i norra Europa¹

MONICA HEDLUND

Det är en utomordentlig ära att ha blivit inbjuden att hålla denna föreläsning vid ett seminarium till minne av en av Nordens främsta medeltidsforskare, Jarl Gallén.

Titeln på mitt föredrag är mycket vid, kanske egentligen för vid för min kompetens. Jag är nämligen en ganska hårt specialiserad medievist och har aldrig bedrivit någon egen forskning inom området nylatin. Min period sträcker sig fram till reformationen, och jag vill därför utnyttja min position som *key-note speaker* till att dra upp mina egna gränser. Jag vill då först ge en kort sammanfattande bakgrund till hur latinet kunde komma att bli även de nordiska ländernas *lingua franca*, därefter vill jag belysa några av språkets funktioner i första hand under medeltiden för att bara avslutningsvis säga några ord om nylatinet.

¹ Texten är en lätt bearbetad version av min föreläsning vid Jarl Gallén-seminariet "Universalisms – the Case of Latin Europe" i Helsingfors den 10 oktober 2007. Emedan föredraget inte innehåller noter är det skäl att ange litteratur i urval: Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*. 1–8, Acta Bibl. R. Univ. Ups., 26 (Stockholm 1988–1995); Jonas Carlquist, *Vadstenasystrarnas textvärld. Studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse*, Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie I. Svenska skrifter 89 (Uppsala 2007); Heymericus de Campo, *Dyalogus super Reuelacionibus beate Brigitte. A Critical Edition with an Introduction*, Anna Fredriksson Adman (ed.), Acta univ. Ups., Studia Latina Upsaliensia 27 (Uppsala 2003); Tore Janson, *Latin. Kulturen, historien, språket* (Stockholm 2002); Bo Lindberg, *Europa och latinet* (Stockholm 1993); Lutz E. von Padberg, *Christianisierung im Mittelalter* (Darmstadt 2006); Ruth Rajamaa, *Systrarnas verksamhet, undervisning*

Det har sagts att ett språk är en dialekt med en armé. Detta gäller självklart även för latinet; under de första århundradena som man över huvud taget vet att språket existerade var det bara en lokal dialekt, talad av en av de många stammarna på den apenninska halvön. Latinernas främsta motståndare, de samnitiska stammarna, var till en början starkare och folkrikare, och de fortsatte att vara en fruktansvärd fiende ända fram till ca 300 före Kristus. Till slut måste de dock avstå sin hegemoni till Latiums folk, som vid det här laget kallade sig ”romare”. På så sätt var det latinet som blev det viktigaste språket i Italien, inte någon av de sabelliska dialekter som förmodligen räknade ett långt större antal talare än latinet under den romerska republikens första århundraden.

Men romarnas dominans var faktiskt inte bara grundad på vapenmakt, även om de så småningom lade under sig hela Medelhavsområdet. Betydligt viktigare var deras synnerligen effektiva administration och deras politiska institutioner. I de östra delarna av det romerska väldet behöll den grekiska kulturen och det grekiska språket sin totala dominans, och man kan kanske säga att hellenerna på så sätt erövrade även romarnas intellektuella och kulturella liv inifrån; romerska organisationsformer tog däremot över både den politiska och den militära administrationen. I väster, där romarna konfronterade mindre högt utvecklade kulturer, mötte romersk livsstil och latinskt språk mycket mindre motstånd. Även i imperiets yttersta utposter mot nordväst öppnade togan och latinet vägen in eller kanske snarare upp i ett samhälle, som förvisso krävde en rätt hög grad av social anpassning men som varken var rasistiskt eller nationalistiskt i vår mening.

Det finns en mycket talande passus om detta fenomen hos Tacitus i hans biografi över Agricola, mannen som erövrade England. Tacitus berättar först om hur Agricola, genom att använda sig av lockelser och beröm i stället för

och uppfostran i Vadstena kloster 1384–1595 (Stockholm 1992); Walter Rüegg (ed.), *Universities in the Middle Ages, A History of the University in Europe 1* H. de Ridder-Symoens (ed.) (Cambridge 1992); *Ur nordisk kulturhistoria. Universitetsbesöken i utlandet före 1660*, *Studia historica Jyväskyläensia* 22,1 (Jyväskylä 1981); Françoise Waquet, *Latin or the Empire of a Sign. From the Sixteenth to the Twentieth Centuries* (London & New York 2002); Jan Öberg, 'Vem kunde latin i medeltidens Sverige', Inger Lindell (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992*, *Runica et mediævalia, Opuscula* 2 (Stockholm 1994), s. 213–224. Uppgifterna om Bero de Ludosia och Christopherus Laurentii som anges i texten har inhämtats vid seminarier anordnade av den projektgrupp under ledning av professor Olle Ferm, Stockholm, som undersöker lärda svensks insatser vid utländska universitet under medeltiden.

tvång, lyckas förmå britterna att bygga alla de typiska romerska templen, torgen och så vidare. Sedan fortsätter han som följer (*Agricola* 21:2, i svensk översättning av Sven Lundström):

Vidare lät han undervisa de förnämstas söner i konster och vetenskaper, passande för en fri man, och han sade sig föredra britannernas begåvning framför gallerernas flit, så att de, som nyss inte ville veta av romerskt språk, fick ett livligt intresse för retorik. Därför kom också vår dräkt till heders, och man använde ofta toga. Och småningom förföll man till att ta upp sådant som lockar till moraliskt betänkliga saker: pelargångar, badrum och eleganta gästabud. Och detta kallades bland enfaldigt folk för ”kultur”, fastän det var ett led i det imperialistiska förtrycket.

I denna korta passage kan vi skönja själva kärnan i det vi kallar kulturimperialism. *Agricola* ledde förvisso en armé, men det var knappast bara vapenmakt utan snarare lockelsen i att identifiera sig med den styrande klassen och inte minst att få del av den högre materiella standard som romarna förde med sig som blev det vinnande konceptet. Vi får också i texten en glimt av den stoiske författarens klarsynta sympati med det erövrade folket och dess förlust av frihet och stolthet.

Det är lätt att, med facit i hand, se paralleller med ett av senare tiders viktigaste imperiebyggen, nämligen det brittiska, och med utbredningen av engelskan. Den angloindiska aristokratin eller de afrikanska stammarnas eliter behandlades med metoder som inte skiljer sig särskilt mycket från dem som *Agricola* tillämpade i England omkring 80 efter Kristus. Man kan se ytterligare en parallell: när det militära och politiska herraväldet bryter samman, i det romerska lika väl som i det brittiska imperiet, lever kulturyttringar och framför allt språket vidare.

I den västra delen av det romerska imperiet kom således latinet att dominera praktiskt taget totalt, och som vi vet talas romanska språk fortfarande i de flesta länder som låg inom dess gränser. En stor och viktig del gick dock helt förlorad för latinet, nämligen Nordafrika, där latinet fick stryka på foten inför den arabiska och muslimska framryckningen från 600-talet och framåt. När man i en klass med nybörjare diskuterar att latin talades i Nordafrika så långt fram i tiden och att den största latinska textcorpus vi har av en enskild författare, nämligen kyrkofadern Augustinus produktion, tillkom där, visar de ofta större förvåning över att det faktiskt förhåller sig så än över det faktum att latinet sedan försvann där – de tar på något sätt inte in att Nordafrika var en lika integrerad del av det latintalande Västrom som någonsin Frankrike eller Spanien.

Det fanns även några andra undantag; keltiska språk talades alltjämt i språkliga ”fickor”, som t.ex. i Bretagne, och det förmodligen ytterst yligt romaniserade Britannien erövrades på nytt av germansktalande angler och saxare.

För oss här i Norden är det egentligen märkligare att latinet kunde passera gränserna för det gamla romerska väldet och tränga vidare in i det som då låg långt utanför den romaniserade världen. Den nya kraft som ligger bakom denna process är naturligtvis den kristna kyrkan, och spridningsvägarna följer den kristna missionen. Helt naturligt hade latinet blivit kyrkans språk i den västra delen av imperiet, såsom grekiskan hade varit i öster redan från den tidigaste urkyrkan. När kristendomen började spridas utanför de gamla imperiegränserna hade både dess teoretiska begreppsapparat och dess praktiska kultbruk redan etablerats i latinsk språkform. Men i de nya missionsområdena hade latinet aldrig varit och blev heller aldrig ett modersmål. Det var redan från början ett heligt språk, ett lärt språk, ett eliternas språk – men det blev ett språk som kunde fungera som kommunikationsmedel över gränserna.

Det första steget i denna process är den latinska kolonisationen av Irland, som inleddes från England redan under den ”romerska” tiden men senare fullföljdes direkt från Rom. Redan mycket tidigt, åtminstone från 500-talet och framåt, förekommer på Irland ett mycket aktivt kristet liv, inte minst manifesterat i en ganska speciell form av klosterväsende, och där produceras en enorm hagiografisk litteratur både på latin och iriska. Irländarna samlade och läste inte bara kristna kyrkofäder utan även den hedniska klassiska litteraturen; de kopierade och räddade på så sätt många texter som gick förlorade på Europas fastland. Kanske just därför att de i vardagslag inte talade ett språk härlett ur latinet kunde de klarare hålla isär latin och folkspråk, och de bevarade således ett latin som var betydligt renare åtminstone i fråga om formlära och kasussyntax än det samtida förkarolingiska latinet i t.ex. Gallien.

I Gallien alldeles särskilt, men även i Spanien och Italien, hade 600- och 700-talets levande latin undergått så stora förändringar att folk från olika regioner inte längre självklart kunde förstå varandra. Vi befinner oss i den period som räknas som de romanska språkens födelsetid – fastän folk som talade det som senare blev t.ex. franska inte var fullt medvetna om detta utan ansåg sig tala ”latin”. Bo Lindberg har kallat latinet från dessa s.k. mörka århundraden ”halv-latin”, och det är en mycket träffande term. Det kan tilläggas att även den latinska skriften under just denna period befann sig i en svår brytningstid, då den var på väg att splittras upp i regionala skrifter med från varandra avvikande alfabet.

Under dessa århundraden, då latinskt språk och latinsk lärdom stod under ständigt hot att försvinna på kontinenten, vände strömmen; iriska och senare anglosaxiska missionärer kom över till kontinenten och grundade nya kloster och bibliotek, där resterna av kontinental lärdom blandades med och berikades av de nya impulserna från Europas västligaste utposter. Denna nya, fruktbara utveckling ägde i huvudsak rum inom det gamla romerska imperiets gränser. För oss nordbor togs ett viktigt och avgörande steg då angelsaxaren Winfred, senare kallad Sankt Bonifatius, effektivt organiserade den kristna missionen ut mot områdena öster och nordost om romarrikets gränsmarker, med det år 744 grundade klostret Fulda som stödjepunkt – en process som till slut kom att utsträckas ända till Norden och därmed inkludera oss.

Under den karolingiska renässansen kom den tvåspråkiga situation som var självklar för en man som Bonifatius att bli en realitet även inom det gamla imperiets gränser. För att vara användbart som ett administrativt och kommunikativt medium i hela det karolingiska riket – och även utanför det – måste latinet renas, uniformeras, återfå något av det klassiska latinets precision; det var nu som gapet mellan latinet och de nya språkformer som så småningom resulterade i de romanska språken blev tydligt och kunde definieras, åtminstone i skriftspråket. Från den här tiden är latinet, säger många, ett dött språk. Men är det verkligen dött? Förvisso är det inte längre någon människas *materna lingua*, men det är fortfarande ett språk i kontinuerlig utveckling och det är fortfarande i flera århundraden det språk som bär praktiskt taget all skriftlig kultur i Västerlandet.

För de nyligen kristnade folken i norra Europa är denna utveckling av avgörande betydelse. Kristendomen behövde några sekler för att nå upp från Tyskland eller i vissa regioner från England till de nordiska länderna, men när den väl var etablerad här, kunde redan en andra generationens kristen få lära sig latin redan från barnsben och på så sätt få fotfäste bland eliten, även den världsliga. Han delade inte det handikapp som varje icke infödd talare av engelska får dras med – även en ganska obildad engelsman identifierar oss som utlänningar, så snart vi öppnar munnen – ty alla, även kretsarna runt påven i Rom, hade varit tvungna att lära sig latin som ett andra språk.

Vårt inträde i den kristna världen kom att ske just före den s.k. elvahundratalsrenässansen, den period då universiteten grundas och lärdom och bokväsende får ett starkt uppsving i Europa. Munkar i benediktinska och cisterciensiska kloster överallt i Norden praktiserade vad som brukar kallas *lectio divina*, d.v.s. de läste få böcker, men de läste dem noga, ”idisslade” dem, och lärde in

dem så gott som utantill; i en sådan miljö kunde en begåvad ung man även från en ganska primitiv bakgrund nå så högt i bildning som hans eget kloster kunde erbjuda, och han kunde klara sig ganska gott också om han förflyttades till ett främmande, t.o.m. ett utländskt kloster. Latinet dominerade textvärlden, men textvärlden var trots allt tämligen begränsad och överblickbar.

Från 1100-talets andra hälft förändrades situationen radikalt. Kyrkan och dess institutioner var förvisso fortfarande Europas gemensamma struktur, men nu krävdes helt andra insatser av studier och vetande för att etablera sig inom denna struktur. Den starka utvecklingen av det intellektuella livet, som hänger samman med universitetsgrundandet, ställde helt nya krav på bokväsen, läsande och lärande. Mängder av böcker producerades för studier, för att slå upp saker i, inte för idisslande, d.v.s. den gamla *lectio divina*-modellen försvann till förmån för ett forskande sätt att läsa. Den långsamma, kontemplativa bokproduktionen i katedral- och klostermiljöerna hann inte med – den ersattes av rationell och professionell produktion för de bokmarknader som växte upp i anslutning till universitet och lärosäten. Böcker nådde också nya kategorier av läsande människor. Fortfarande var latin mediet för den långt större delen av den litterära produktionen, men också alltmer av folkspråklig litteratur, t.ex. poesi och enklare praktiska handböcker dök upp. Latinet utvecklades också vidare, kanske mer och snabbare än någonsin. Det har sagts att det skolastiska latin som användes under senmedeltiden av de nya universitetens teologer och aristoteliska filosofer är latin i dess mest kreativa fas. Skolastiskt latin är extremt svårt för nybörjaren, men det är svårt därför att det används för att formulera komplicerade tankar och för att det är så oerhört rikt på nyskapade ord: syntaxen är oftast medvetet enkel, man eftersträvar inte elegans utan begreppslik klarhet och precision. Vårt moderna vetenskapliga språkbruk är i hög grad beroende av det skolastiska latinets. Det syns mycket tydligt om man slår upp en modern vetenskaplig term i *Oxford English Dictionary*: det äldsta citerade belegget återfinns ofta i någon senmedeltida eller tidigmodern text med ursprung i universitetsfilosofin och med klara latinska paralleller.

För att kunna bli delaktig i denna nya gränsöverskridande gemenskap av högre bildning och lärdom måste man ansluta sig till det nya nätverket, d.v.s. man måste söka sig till ett universitet och tillägna sig den kunskap som där erbjöds. Som vi kan se, gjorde nordiska studenter detta redan mycket tidigt. Ett tidigt och berömt exempel är biskop Thomas av Finland, död 1248, som var känd för sin lärdom och efterlämnade en imponerande lista över böcker som han köpt i Paris; listan finns bevarad i en bok som han donerade till do-

minikanbröderna i Sigtuna och som nu ingår i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftssamlingar (Cod. Ups. C 134).

Under 1200-talet och det tidiga 1300-talet for de flesta nordiska studenter precis som biskop Thomas till Paris; några få for så långt som till Bologna, och då för att studera den kanoniska rätten vid själva dess källa. Men från mitten på 1300-talet, då universitet började grundas i Centraleuropa, vände strömmen av nordiska studenter dit i stället. Framför allt Prag blev ett populärt mål, och det tycks ha existerat en liten svensk studentkoloni där under 1300-talets sista decennier. Under 1400-talet sökte sig nordborna allt oftare till tyska universitetsstäder, särskilt Rostock och Leipzig.

Tack vare den latinskspråkiga utbildningens universella karaktär kunde även skandinaver spela en aktiv roll vid sina olika kontinentala universitet: ett nu pågående svenskt forskningsprojekt syftar till att kartlägga svenska lärdas karriärer i utlandet. Det handlar inte om så många individer, men ett par av dem, framför allt Bero de Ludosia (Björn från Lödöse), som verkade i Wien, och Christopherus Laurentii (Kristoffer Larsson) i Leipzig, har lämnat tydliga spår av sin verksamhet i sina respektive universitets annaler. När de första universitetet grundades i Norden, formades deras kursplaner efter de tyska universitetens motsvarigheter, och det står fullt klart att den lärdomsnivå man eftersträvade och säkerligen också ibland uppnådde motsvarade den som t.ex. Leipzig kunde erbjuda. Vi kan alltså med fog hävda att Norden var en del av detta nya lärda latinskspråkiga Europa. Vål hemma igen, kunde studenterna etablera sig som ledande personer inom kyrkan, men de var i kraft av sin kompetens outhärliga även för den världsliga makten – den var nämligen beroende av personer som kunde läsa och skriva latin. Privata brev och dokument formulerades på latin ännu till mitten eller slutet av 1300-talet i de nordiska länderna, den världsliga administrationen använde latin längre, och den kyrkliga administrationen ända till reformationen och på vissa områden, som skol- och universitetsväsen, ännu mycket längre. Den gräns- och språköverskridande diplomatin fortsatte att använda latin långt in i den nyare tiden.

Men vem kunde egentligen latin i de nordiska länderna, förutom den tunna elit som utgjordes av folk med universitets- eller åtminstone katedralskolebildning? Jan Öberg har skrivit en spännande artikel om denna fråga, där han framhåller att det bör ha funnits ett mycket stort glapp mellan det högre prästerskapet och de vanliga enkla lantprästrarna och munkarna. Men han anser också att det kan ha funnits en viss grad av elementär latinkunskap i mycket vidare samhällskretsar. Han påpekar att man noga måste skilja mellan aktiva

kunskaper, sådana som manifesteras i förmåga att skriva latinska texter och tala latin, och passiva kunskaper, d.v.s. en någorlunda grad av förståelse. Den här senare aspekten diskuteras i ett nästan nyutkommet arbete av Jonas Carlquist som behandlar Vadstenanunnornas textvärld. Nunnornas veckoritual *Cantus sororum* sjöngs på latin, men det är helt klart att man verkligen vinnlade sig om att systrarna skulle förstå texterna: de skulle veta vad de sjöng. Carlquist visar också att latinska fraser ofta lämnades översatta i de folkspråkliga texter som lästes vid bordsläsningen i Vadstena kloster (och i liknande form även i det finländska klostret i Nådendal). Man får anta att nunnorna förstod dessa fraser ändå. De kan naturligtvis också ha varit avsedda att ge texten en viss dignitet, men de var förvisso inte menade att fungera som någon sorts abrakadabra. Ändå är Carlquist en smula ovillig att tilltro nunnorna något mer betydande latinkunnande – hans undersökning slutar i ett *non liquet*.

Personligen tror jag att man bör angripa frågan om ”passiv kunskap” på ett något annorlunda sätt. Jag tror att vi är alldeles för fixerade vid tanken på latin som ett språk som man *bara* kan lära sig utifrån böcker, precis som vi själva har fått kämpa oss till språket via läroböcker, lexika, grammatikor och Caesars *De bello Gallico*. Bo Lindberg har kallat denna tendens ”latinets intellektualisering”. Jag för min del kan inte begripa hur någon normalbegåvad kvinna skulle kunna sitta ett helt liv i kyrkan, höra och åtminstone tidvis själv sjunga hela Psaltaren varje vecka, och därutöver många andra liturgiska och bibliska texter, utan att till slut själv förstå dem. Som jag sade tidigare, det var inte meningen att texterna skulle fungera som magiska ramsor; man lade verkligen stor vikt vid att systrarna skulle förstå vad de sjöng. Vi känner till och med till ett par exempel på att latinska systramanuskript försetts med interlinearöversättning ord för ord till svenska. Hur skulle dessa systrar ha kunnat *undgå* att lära sig latin? Vi kan tänka på våra barn i de nordiska länderna, som kan massor av engelska till och med innan de börjat skolan och lärt sig läsa, just därför att de hör så mycket engelska på TV, i videofilmer och i populärmusiken. Vi kan också ta med i resonemanget den praktiska och naturliga flerspråkighet som tycks ha varit regel bland hanseatiska köpmän i medeltidens hamnstäder runt om i Östersjöområdet – och för den delen även i moderna hamnstäder. Det handlade förvisso inte om akademisk språkkompetens, kanske inte ens förmåga att läsa och ännu mindre skriva de olika språken, men det var en i hög grad kommunikativ kompetens som grundade sig mer på en auditiv än på en visuell uppfattning av språket – det vill säga grunden en mera naturlig språkinläring.

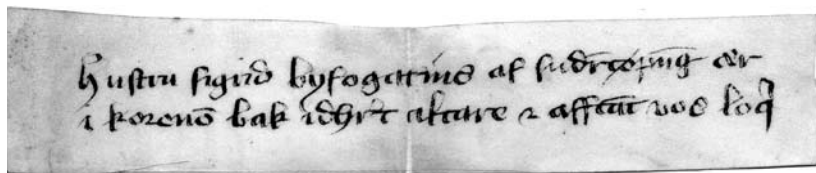
Det enda belägg vi har för latinundervisning i egentlig mening bland nunnorna är ett berömt brev från biskopen i Linköping, Henrik Tidemansson, från slutet av 1400-talet. Den metod han rekommenderade är intressant ur ett pedagogiskt perspektiv: han rekommenderade inte alls grammatikplugg utan inläring av mönster och fraser. Han menade att om man gör så kan nunnorna klara ett praktiskt bruk av latinet inom ett par månader!

Jag menar att vi kraftigt underskattar inte bara nunnornas utan även de vanliga flitiga kyrkobesökarnas intelligens, om vi tror att de aldrig lärde sig att förstå vad som försiggick i kyrkan – eller för den delen i den världsliga administrationen.

Bland de verkligt litterata, som t.ex. birgittinbröderna i Vadstena eller Nådendal, var tvåspråkigheten total. Ännu under senmedeltiden var svenskan ett ganska outvecklat språk, och problemet för de predikande bröderna var inte att finna latinska ord eller begrepp för folkspråkliga tankar, utan alldeles tvärtom: de fick anstränga sig för att skapa folkspråkliga uttryck för de abstrakta begrepp som de helt naturligt umgicks med på latin – och de lyckades väl med den uppgiften. En av de främsta översättarna var en broder från Nådendal, Jöns Budde Raek, och vi känner en rad Vadstenabröder som framför allt under det sena 1400-talet ägnade sig åt översättning.

Hur nära de båda språken fanns i dessa bröders medvetande illustreras av ett exempel. En remsa som påträffats mellan bladen i en Vadstenahandskrift (Cod. Ups. C 564) har använts för ett meddelande till en broder: ”*hustru sigrid byfogatins af sudercöpfung ær i koren om bak idbert altare et affectat vos loqui*” (”Sigrid, hustru till byfogden i Söderköping, är i koret bakom ert altare och hon vill tala med er”). Det ord som här åstadkommer vad lingvister kallar ”kodbytet” är förstas det latinska lånordet *altare*, som finns i samma form i svenskan.

Nordiska birgittinbröder tycks ha klarat sig mycket väl utomlands, åtminstone inom den kyrkliga sfären, även om det finns exempel på att de rap-

En remsa som påträffats mellan bladen i en Vadstenahandskrift illustrerar närvaron av svenska och latin i Vadstenabrödernas vardagliga språkbruk.

porterat hem att de känt sig som dumskallar när lärda från mer kulturellt utvecklade områden började tala. När de skriver inom sina egna kompetensområden, antingen det rör sig om brev, texter rörande ordenslivet, som t.ex. regelkommentarer och liknande, eller predikningar, skriver de ett gott och klart latin, korrekt i enlighet med de normer som gäller för medeltidslatinet, om också någon gång med en viss lokal färgning, t.ex. genom att nordiska ord brukas i latiniserad skepnad. I det stora hela är det sällan möjligt att särskilja deras egna texter från deras källor på språkliga grunder. Vi vet förstås inte hur deras predikningar lät, eftersom de normalt framförde dem på sitt nordiska tungomål för sina landsmän, men de renskrivna latinska versioner som de efterlämnat är ofta eleganta och välskrivna. Och det bästa av den liturgiska poesi som författades i Norden står sig gott i jämförelse med samtida kontinentala produkter.

Vi kan emellertid se en tendens i det sena medeltidslatinet som birgittinerna beundrade men – lyckligtvis – inte försökte imitera. Den grundlärde Heymericus de Campo, en av de mest betydande försvararna av den heliga Birgittas Uppenbarelser vid kyrkomötet i Basel och teologiprofessor vid universitetet i Köln, skriver en prosa som är så syntaktiskt komplicerad att man inte kan *läsa* honom (åtminstone inte utan lång träning), man måste *dechiffra* honom; ett sådant språk måste ha tett sig närmast skrämmande för den genomsnittlige nordiske birgittinbrodern, ja t.o.m. för sådana bröder som fått åtminstone en grundläggande universitetsutbildning. Men det tycks ha varit på modet just vid mitten på 1400-talet att uttrycka sig på detta sätt vid Europas universitet. Det enda exempel jag hittills sett författat av en svensk är några predikningar hållna i Wien av den tidigare nämnde Bero de Ludosia. I stället för den naturliga och lättflytande prosa som vi finner i Vadstenapredikningar möter här långa och oerhört komplexa perioder, med lager på lager av underordnade satser och satsled. Det typiska skolastiska latinet var ett praktiskt och effektivt språk, svårt egentligen bara därför att det handlade om djupa filosofiska problem som krävde både metodisk träning och koncentration, men Beros språk är åtminstone enligt min mening en våldsamt överdriven version av skolastiskt språk, ett språk som används i en universitetspredikan troligen mera för att imponera på åhörarna än för att uppbygga dem. Jag finner det fullständigt förståeligt att humanister reagerade kraftigt mot den sortens konstlade latinbruk. Det sorgliga är att deras reaktion drabbade medeltidslatinet i allmänhet, även sådana genrer där det fortfarande fungerade utomordentligt väl.

Som jag sade i början av mitt föredrag är jag inte nylatinist, och det finns i auditoriet människor som skulle kunna säga mer om latinet i de nordiska länderna efter reformationen än vad jag kan. Jag vill bara ytterst kort ta upp de väsentliga och ständigt diskuterade frågorna: Tog humanisterna livet av latinet som ett levande språk i utveckling? Eller räddade de latinet och återställde det till sin rätta form? Båda dessa frågor kan enligt min mening besvaras med både ja och nej. Det finns inget entydigt svar på frågorna. Naturligtvis finns där ett trendbrott, ett ganska drastiskt sådant speciellt i de länder i norra Europa där latinet upphörde att vara den gemensamma religionens språk. Och om man ser till den högre litteraturen, särskilt poesin men även mer anspråksfull prosa, så ser vi bland humanisterna en stark strävan efter imitation av klassikerna; ibland blir resultatet fräscht, lyckat och elegant men tyvärr blir det också ofta nästan löjeväckande epigoniskt. Det senare gäller väl framför allt mycket av de skoltexter som nått oss. Det litterära språket, inte minst det retoriskt präglade språket i tidens pamfletter och politiska tal, når dock snart en ny och egen mognad. Genklang från den antika litteraturen finns alltid närvarande i litterärt och vittert nylatin, men språket träder ändå fram som en nyskapande och utvecklingsbar maktfaktor, inte minst inom reformationstidens och 1600-talets diplomati och politiska propaganda. Forskning särskilt under de senaste decennierna har emellertid visat att det också finns en stark underström av kontinuitet från det medeltida latinet. Nylatinet är aldrig till hundra procent lika med klassiskt latin, och ju mer pragmatiskt språket används, desto mera behåller man av de landvinningar som gjorts även under medeltiden. Det var helt enkelt oerhört opraktiskt för teologer att debattera utan att använda sig av begrepp och terminologi som införlivats med latinet av den skolastiska universitetsteologin. Och på motsvarande sätt kunde de framväxande naturvetenskaperna inte helt avstå från ord som skapats av skolastiken, med dess kreativa och praktiskt inriktade ordbildning. Förvisso fanns purister som hellre valde långa krångliga omskrivningar än brukade icke-klassiska ord – och sådana purister gjorde ju också ett viktigt renhållningsarbete i det att de bidrog till att bevara latinet fritt från alltför mycket provinsialismer som kunde ha äventyrat dess bruk som *interlingua* – men i stort sett var latinet ändå fortfarande ett språk stätt i ständig utveckling, ett språk som hela tiden anpassade sig till lärdomens nya landvinningar, och i den meningen var latinet ett levande språk. Och det är det fortfarande.

Dixi.

GRANSKNINGAR

Obstinata ortodoxer i Ingermanland

Mika Sivonen, *”Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset”. Uskonnollinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702* [”Vi ingrer, voter och karelare”. Religiös integration och den ortodoxa minoritetens identitetsbygge i det svenska Ingermanland 1680–1702], *Bibliotheca Historica* 111, 259 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.

Joensuu-historikern Mika Sivonens avhandling behandlar en perifer provins i det svenska stormaktsväldet. Sivonen undersöker den religiösa integrationen och den ortodoxa minoritetens identitetsbygge i Ingermanland under slutet av 1600-talet. I fokus står förhållandet mellan den svenska centralmakten och den ingermanländska ortodoxa minoriteten ur identitetsuppbyggnadens synvinkel. Den viktigaste frågan i detta sammanhang är hur de ortodoxa ingrerna och voterna reagerade på det religiösa förtrycket. Sivonen utforskar också ortodoxernas självuttryck och reaktioner på det religiösa förtrycket och om de kan tolkas som indikationer på existensen av något slags identitet. Även andra frågeställningar tas upp, men deras vikt för avhandlingen förblir aningen oklar.

Som det redan framgår av rubriken var befolkningsstrukturen i Ingermanland mycket heterogen under slutet av den svenska tiden. Ursprungsbefolkningen bestod delvis av ryskspråkiga ortodoxer men mest av ingrer och voter, som också erkände den ortodoxa tron men talade ett östersjöfinskt språk. En betydande del av befolkningen var lutherska finska invandrare främst från Karelska näset (*äyrämöiset*) och Savolax (*savakot*). Befolkningsstrukturen i Ingermanland hade förändrats speciellt mycket i och med den så kallade rupturen 1656–1658. Kriget mellan Sverige och Ryssland medförde att en stor del av den ortodoxa befolkningen flydde till Ryssland. Detta ledde i sin tur till att invandringen från Finland kraftigt ökade och att de ortodoxa så småningom blev en minoritet i provinsen.

Sverige eftersträvade i slutet av 1600-talet att omvandla alla invånare i väldet till trogna lutherska undersåtar, men ortodoxerna utgjorde ett problem för denna strävan efter religiös uniformitet. De ortodoxa befolkningsgrupperna i Ingermanland skiljde sig kulturellt och religiöst avsevärt från befolkningen i det övriga väldet. De svenska myndigheterna använde olika benämningar om dessa grupper, som hade att göra med att identifiera ”det andra”.

Strävan efter uniformitet ledde i praktiken till en konversions- och segregationspolitik i Ingermanland under 1680-talet.¹ Ingererna och voterna ansågs vara finnar och därmed lutheraner och skulle således segregeras från den ortodoxa kyrkan. Huvudarkitekterna för denna politik var superintendenten i Narva Johannes Gezelius d.y. och generalguvernören för Ingermanland och Kexholms län Göran Sperling. Enligt superintendenten hade ingrerna och voterna ursprungligen varit lutheraner och flyttat till Ingermanland från Finland, men senare blivit ”förförda” till den ortodoxa tron. Gezelius hade förrättat inspektionsresor runt i landet och konstaterat att ingrernas och voternas kunskaper i religiösa frågor var katastrofalt dåliga. Detta utgjorde en formell orsak att påbörja konversionen av ”den blinda hoopen”. Avgörande för segregationen var språket. Gezelius ansåg att ingrerna och voterna måste segregeras eftersom de inte förstod gudstjänsterna och sålunda inte kunde ta till sig de ryska prästernas kristliga undervisning. I och med att språket utgjorde det huvudsakliga verktyget för segregeringen, betydde det att de ryskspråkiga ortodoxerna, som Gezelius kallade ”rätte ryssar”, inte utsattes för likadana påtryckningar som sina ”finskspråkiga” trosbröder.

Superintendenten gav mycket noggranna direktiv för segregationen. Den ortodoxa befolkningen samlades ihop och förhördes i ryska och kristendom. De som inte ansågs ha tillräckliga kunskaper segregerades och prästerna gjorde upp förteckningar över dem. De segregerade skulle hålla sig borta från sin gamla tro och delta i religiös undervisning. Prästerna undervisade de nya lutheranerna i katekesen, abc-boken, trosbekännelsen och böner. Sivonen uppmärksammar att undervisningen för det mesta organiserades i de ortodoxa bönehusen (*tsasouna*), vilka enligt Gezelius på så sätt skulle befrias från den gamla trulldomen.

Konversions- och segregationspolitiken väckte protester hos den ortodoxa befolkningen, särskilt bland ingrerna och voterna. Motståndet var enligt Sivonen passivt, vardagligt och dolt, även om vissa överslag inträffade. Den vanligaste formen av motstånd var att bönderna under högtider uteblev från lutherska kyrkor och i stället samlades i sina egna kyrkor. Speciellt i Koporje län behandlades sabbatsbrott på häradstinget med jämna mellanrum under 1680- och 1690-talen. De ortodoxa bönderna protesterade också genom att söla, vara allmänt motsträviga och föra oljud. Många bönder rymde och gömde sig i skogarna då de hörde att en luthersk präst var på väg till byn för att undervisa. Å andra sidan noterade Gezelius att en del av ortodoxerna

¹ Tidigare har segregationspolitiken i Ingermanland behandlats i synnerhet av Alvin Isberg. Hans framställning koncentrerar sig enligt Sivonens bedömning främst på segregationspolitikens bakgrund och tillämpande i praktiken, medan betydelsen av böndernas verksamhet för identitetsuppbyggnaden inte nämnvärt behandlas. Isberg analyserar inte heller termer och benämningar som överheten använde om de etniska grupperna. Se Alvin Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 23 (Uppsala 1973).

visade intresse för den nya läran. Sivonen menar dock att det mycket väl kan vara fråga om att de pressade bönderna använde sig av en taktik som innebar att de visade ett formellt intresse för undervisningen av de lutherska läroarna för att komma lättare undan. En intressant upptäckt som Sivonen gör är att de flesta godsherrarna och arrendatorerna också tillhörde konversions- och segregationspolitikens motståndare. De var rädda för att den religiösa påtryckningen skulle leda till att ortodoxerna skulle fly till Ryssland. Därmed skulle tillgången på arbetskraft minska.

De ortodoxa böndernas motstånd sammanföll tidsmässigt med en våg av protester som riktades mot övergrepp utförda av arrendatorer, d.v.s. godsherrar som arrenderade kronans gods i provinsen. Supplikanterna för dessa båda motståndsgrupper samverkade i hög grad, särskilt genom gemensamma suppliker. För den ortodoxa befolkningen var de viktigaste supplikanterna den ortodoxa bonden Hodar Hodarsson² och den lutherske kaplanen Matthias Moisander. Supplikverksamheten och gåendet till kung var speciellt aktivt i mitten av 1680-talet och kulminerade år 1686, då en omfattande supplik på 31 punkter överlämnades till kung Karl XI i Stockholm. Även om de båda supplikanterna senare dömdes till livstids straffarbete, hade klagomålen som följd att en kommission tillsattes för att undersöka supplikerna. Den huvudsakliga uppgiften var att undersöka arrendatorernas övergrepp, men även religionsfrågan var viktig.

Konversions- och segregationspolitiken i Ingermanland väckte inte bara protester inom den ortodoxa befolkningen. I Ryssland hade regeringen hört rykten om religionsförföljelse och skickade en not till Karl XI i augusti 1685. Ett år senare svarade kungen även inför riksdagen på frågan om religiöst förtryck utövats mot ortodoxer. Konversions- och segregationspolitiken avtog efter dessa händelser, men fortsatte trots detta inofficiellt fram till slutet av den svenska tiden, dock i en mildare form där det främst var fråga om ett slags övertalande konversion.

Mika Sivonen gör noggranna begreppsanalyser då han granskar både allmogens egna och överhetens benämningar på de olika befolkningsgrupperna. Ett viktigt begrepp som genomgående behandlas i Sivonens avhandling är *nation*. Sivonen utreder noggrant begreppet och uppmärksammar den internationella (särskilt den svenska) vetenskapliga diskussionen om förnationella identiteter, som varit relativt livlig under de senaste decennierna. I sina suppliker till olika instanser framförde de ortodoxa bönderna i Ingermanland att de tillhörde den ryska nationen och religionen. Även Gezelius noterade att de ortodoxa tillstod sig vara ingrer, voter och karelare, men att de ”kalla sigh doch Rysar”.³ Bönderna ansåg att de utgjorde en sammanbunden befolkningsgrupp

² I källorna och forskningslitteraturen benämns Hodar Hodarsson även Huotar Huotars-son, Hodar Hodarinpoika, Huotari, Hodar Hodaroff och Fedor Fedoroff.

³ Sivonen återger vid behov ordagrant vid sidan om sina egna översättningar originaltexten ur bland annat suppliker och Gezelius brev, antingen i parentes eller i noterna.

eller "nation" genom religionen, inte genom språket. Samtidigt bedyrade supplikanterna att de var kungens undersåtar. Under denna tidsperiod var underdånigheten den mest centrala nämnaren i förhållandet mellan regent och allmoge. Ord som "allmoge" och "undersåte" hänvisar dock i detta sammanhang främst till erkännandet av att man var trogna skattebetalare.

Användandet av ordet nation framhävde knappast någon nationalkänsla, men möjligen en ortodox samhörighetskänsla som underströk gemenskapen i förhållande till "det andra", nämligen den svenska, lutherska överheten. Enligt Sivonen var de ortodoxa bönderna dock medvetna om att de tillhörde en rysk befolkningsgrupp i vidare bemärkelse. Några spår av en gemensam "ingermanländsk" identitet har Sivonen inte hittat, eftersom provinsens befolkning bestod av flera olika etniska grupper. Sivonen medger dock att det är problematiskt att uttala sig om allmogens egen definition av sig själv. Det är exempelvis mycket möjligt att en ståndsperson författade supplikerna. Sivonen påpekar också att man överlag bör iakttä försiktighet beträffande allmogens självidentifikation.

Även de svenska myndigheterna använde begreppet nation då de identifierade och klassificerade olika etniska grupper, och avskiljde begreppet från religionen. I Ingermanland identifierade myndigheterna ingrer och voter som olika befolkningsgrupper. De framhävde deras finskhet och försökte åtskilja dem från den ryska befolkningen. I det heterogena svenska väldet hindrade tillhörigheten till en "nation" inte en person från att vara en lojal undersåte. Det viktigaste ur överhetens synvinkel var religionen, det vill säga lutherdomen, bl.a. för att de svenska myndigheterna strävade efter att skapa en gemensam identitet genom den. I Gezelius planer definierade språket religionen, som i sin tur definierade underdånigheten. Problemet med ingrerna och voterna var att språket definierade dem som undersåtar till den svenska kungen, medan religionen gjorde dem till den ryska kejsarens undersåtar. Det sistnämnda ledde till att de ortodoxa i Sverige allmänt betraktades med misstänksamhet.

I ett skilt kapitel behandlar Mika Sivonen prästerskapet i Ingermanland. Han betonar de ryska prästernas roll i ortodoxernas sammanbindande med sina hemtrakter. Sivonen försöker nyansera den ambivalenta bilden av de ortodoxa prästerna genom att granska tre specialfall, där prästerna genom sin verksamhet har lämnat spår efter sig i källorna. Den ortodoxa prästen Sidor Sissof drabbade ofta samman med överheten, och hans fall är antagligen det mest talande. Sissof var kunnig i finska och försvarade ingrerna och voterna, som i sin tur var solidariska med honom. Enligt Sivonen förstod Sissof de finskspråkiga ortodoxernas särart och var således en förstärkande faktor för ortodoxernas identitet. Sissofs fall⁴ bevisar också att prästen var en viktig ledare i bondesamfundet.

⁴ Sidor Sissof dömdes slutligen till gatlopp år 1688. Han verkar ha överlevt straffet, eftersom han ännu två år senare var vid liv.

En överraskande upptäckt som Sivonen gjort är att en del av de ryska prästerna föraktade ingrerna och voterna och ansåg dem inte vara "rätta" ortodoxer. En präst gick så långt i sitt förakt att han menade att ingrerna i sina kunskaper om kristendomen inte var bättre än oskäligen djur eller en hund som slukar sina egna spyor. Även de ryska bönderna betraktade ingrerna och voterna mer eller mindre som hedningar. Precis som den lutherska överheten, uteslöt de ryska bönderna ingrerna och voterna från den ortodoxa religionen, men p.g.a. språket. Ingrerna och voterna befann sig därmed i något av ett kulturellt tomrum, där personer som Sissof var mycket viktiga för upprätthållandet av den religiösa identiteten. Kapitlet är intressant, men en kort inledning om de ortodoxa och lutherska kyrkliga förhållandena hade varit på sin plats. Det hade gett perspektiv på analysen om Sivonen redogjort för hur många lutherska och ortodoxa präster som var verksamma i regionen. En karta över kyrkorna och tsasounorna i Ingermanland hade också varit intressant, även om bilagorna i övrigt innefattar både moderna och samtida kartor vilka underlättar förståelsen av förhållandena i provinsen.

Sivonen sammanfattar sin avhandling genom att konstatera att religionspolitiken främst bestod av övertalning och undervisning, men att den kan beskrivas som en indirekt diskriminering. Integrationen av den ortodoxa befolkningen i Ingermanland lyckades dock inte fram till det stora nordiska kriget, då Sverige förlorade Ingermanland till Ryssland. Överhetens försök att använda språket som verktyg för integrationen misslyckades på grund av den ortodoxa religionens starka ställning. Språket hade inte en emotionell laddning för ingrerna och voterna utan var endast ett medel för kommunikation. I de ortodoxa böndernas religiösa liv betonades i stället bandet till prästen och olika slags riter som dop, bröllop och begravningar. Enligt Sivonen innehade religionen en viktig roll vid uppbyggnaden av förnationella identiteter, men det väsentliga var urskiljandet från "det andra". Beträffande förnationella identiteter konstaterar Mika Sivonen slutligen att ingen enskild faktor kan betonas mer än andra, utan att det centrala draget var föränderlighet.

Mika Sivonens avhandling kan kritiseras för vissa brister. Tidigare har vissa frågeställningar konstaterats vara aningen oklara. Boken innehåller även en del störande upprepningar som sannolikt förorsakats av den tematiska strukturen. Exempelvis framhäver Sivonen språket som verktyg för segregationspolitiken på lite väl många ställen. Trots mindre brister ger avhandlingen ett stabilt intryck. Sivonen har lyckats med sin målsättning att lyfta fram nya verktyg för att undersöka ett ämne som delvis behandlats tidigare. Han har huvudsakligen använt samma källor som tidigare forskare, d.v.s. domböcker, Gezelius och Sperlings brevväxling och memorial, material från den kyrkliga administrationen i Narva och böndernas suppliker. Begreppsanalysen och infallsvinkeln där identitetsbygget står i fokus har gett intressanta forskningsresultat, även om analysen av böndernas självidentifikation måste tolkas med försiktighet.

Sivonen lyckas relativt väl med att binda ihop det religiösa motståndet med det övriga motståndet i Ingermanland och Kexholms län, även om det inte är fråga om någon uttömmande syntes. Däremot är parallellerna till övriga Europa ganska få. Vissa intressanta jämförelser finns, exempelvis med religionspolitiken i Skåne efter landskapets övergång till Sverige, men parallellerna kunde ha varit fler, åtminstone till grannprovinsen Kexholm. Å andra sidan är detta säkerligen en delorsak till att avhandlingen inte är för lång. I Sivonens bok presenteras informationen grundligt men koncentrerat.

Kasper Kepsu

Till minnet av Roskildefreden

Eva Magnusson (red.), *När sundet blev gräns. Till minne av Roskildefreden 1658*, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven, 218 s., ill., Stockholm 2008.

Sveriges riksarkivs och de svenska landsarkivens årsbok 2008 behandlar Roskildefreden för 350 år sedan, d.v.s. året 1658 då Skånelandskapen blev svenska och Öresund blev ny gräns mellan Sverige och Danmark. Samtidigt innebar fredsslutet att kampen om hegemonin i Östersjöområdet mellan de bägge grannrikerna definitivt svängde över i Sveriges favör. Karl X Gustavs danska krig är mytomspunnet, speciellt tågen över Bälten. För andra gången på femton år kunde den svenska armén angripa från söder och överraskande landstiga på Själland i början av februari 1658. Men årsboken fokuserar inte bara på krigshandlingarna, utan också på fredsförhandlingarna och på vad som skedde efter freden.

Årsboken innehåller sammanlagt tretton uppsatser av mestadels svenska forskare. Bokens layout är prydlig, och illustrationerna är många och välvalda. I slutet av årsboken ingår ett avsnitt om Statens arkiv med korta presentationer av Riksarkivet och landsarkiven samt en uppsats där Henrik Klackenbergs behandlar nya heraldiska vapen 2007. Avsnittet följs av 'Pro Memoria. Föreningen Riksarkivets Vänners årsberättelse 2007' samt en förteckning över föreningens medlemmar per den 31.12.2007. Årsboken avslutas med en presentation av antologins författare.

Boken inleds med ett avsnitt av krigshistorikern, docent Lars Ericson Wolke, 'Två veckor som skakade Norden', vilket behandlar tågen över Bält 1658. Uppsatsen är samtidigt en komprimerad berättelse om kriget, som inleddes med Danmarks krigsförklaring den 5 juni 1657 och som avslutades

med freden i Roskilde den 26 februari 1658. Den danska krigsförklaringen skall ses som ett försök att ta revansch för Brömsebrofreden 1645 i ett läge då Karl X Gustavs anfallskrig mot Polen misslyckats. Författaren följer det svenska krigståget som inleds från Polen i juli 1657 med Jylland som mål via Kalmarregementets rullor. Den danska stridsmoralen var dålig och det svenska överraskningsmomentet förtog den sista motståndslusten hos de danska soldaterna.

Förste arkivarie Carl Michael Raabs bidrag behandlar "landsförrädaren" Corfitz Ulfeldts krigspropaganda i september 1657 då han försökte få danskarna att gå över på Sveriges sida. Ståthållaren och riksrådet Ulfeldt (1606–1664), som var gift med kung Kristian IV:s dotter Leonora Christina, hade varit dansk delegat vid fredsförhandlingarna med svenskarna i Brömsebro 1645. Han förlorade sin ställning efter kungens död och Ulfeldt flydde till Sverige år 1651 under efterträdaren Fredrik III, som hade igångsatt en revision av Ulfeldts ämbetsutövning. Ulfeldt erhöll ett skyddsbrev av drottning Kristina. Karl X Gustavs seger i kriget 1657–1658 innebar samtidigt höjdpunkten på Ulfeldts karriär som en av de svenska huvudförhandlingarna och undertecknare av freden, men hans egen verksamhet efter Roskildefreden störtade honom i fördärvet. Han kom i delo med svenskarna och återvände till Danmark, där han snart fängslades för att senare frigges. Han slutade sina dagar i Tyskland år 1664 efterlyst av danskarna för högförräderi.

Fil.kand. Eva Magnusson, även redaktör för årsboken, har bidragit med den korta artikeln 'Freden i Roskilde februari 1658'. Fredsvillkoren var oerhört hårda för Danmark, den hårdaste fred landet någonsin ingått. En tredjedel av riket gick förlorat. Skåne, Blekinge, Bornholm, Halland, Bohuslän och Trondheims län avträdde till Sverige. Samtidigt nådde stormakten Sverige sin största yta någonsin. Den skulle beskäras redan två år senare i freden i Köpenhamn 1660, då Bornholm och Trondheims län återgick till Danmark. Förste arkivarie Lena Ånimmers likaså korta bidrag behandlar ett krigsbyte från 1658 i form av två gamla holländska pergamentsband vilka ingår i Skoklostersamlingen. De har förmodligen hamnat i svenska händer i sjöslaget i Öresund den 29 oktober 1658, efter att ett nytt krig utbrutit mellan Sverige och Danmark.

Förste arkivarie, fil.dr Björn Gäfvert har skrivit en förtjänstfull och intressant artikel med rubriken 'Nya områden – nya kartor'. För assimileringen av de nya områdena under stormaktstiden var karteringen av nytt territorium av största vikt. Gäfvert framhåller att både den civila och den militära karteringen i stormaktstidens Sverige institutionaliserades genom inrättandet av Lantmåteriet år 1621 och Fortifikationen år 1635. Roskildefreden gav Sverige sex nya områden, av vilka Halland, som i Brömsebrofreden 1645 tillfallit Sverige på trettio år, redan tidigare karterats 1645–1658. Bornholm, som återgick till Danmark i Köpenhamnsfreden 1660, hann aldrig karteras, men över Trondheims län, som Sverige också gick miste om 1660, hann svenskarna uppräta flera kartor, totalt ett dussintal. De tre andra områdena, Bohuslän, Skåne och

Blekinge förblev alla i svensk ägo och deras kartering skedde förhållandevis snabbt, särskilt i fråga om Bohuslän. För Skånelandskapens del inskränkte sig karteringen närmast till städerna, och kartor över landskapen tillkom först på 1680-talet efter skånska kriget. Då hade Danmark, enligt Gäfvert, betydligt bättre kartor över Skåne än svenskarna.

Den danske arkivarien Leon Jespersens bidrag har rubriken 'Danmark og Roskildefreden. Territorielt tab – hukommelsestab'¹. Artikelnen utgör ett av antologins mest intressanta bidrag. Tyngdpunkten i uppsatsen ligger på hur de danska historikerna genom tiderna behandlat Roskildefreden. Under enväldet, t.ex. hos Ludvig Holberg eller G. L. Baden, var bitterheten störst, för att sedan minska under enväldets slutskede, hos bl.a. C. F. Allen år 1840 där den nationalistiska retoriken dämpats till förmån för en växande självkritik. En med Allen samtida dansk historiker, Frederik Schiern, tolkade fredsslutet ur svensk synvinkel och framhöll att det svenska misstroendet för invånarna i Skåne var välgrundat och berättigat. Johan Ottosen diskuterade i slutet av 1800-talet varför nationalitetsskiftet i Skåne var så mycket lättare än i Sönderjylland. Han kom fram till att språket var utslagsgivande; skåningarna behövde inte byta språk, eftersom danskan och svenskan var så nära besläktade. Däremot påtvingades den danska befolkningen i Sönderjylland ett nytt språk, tyskan. Senare, på 1900-talet, kom också de immateriella följderna av freden i rampljus. Sålunda framhöll Vilhelm la Cour år 1940 att Danmark inte bara gick miste om stora landområden och en stor befolkning, utan också för alltid fick sämre levnadsbetingelser, och därigenom hade mindre självförtroende, djärvhet och mod. Jespersen påpekar också helt riktigt att de påståenden om att Sverige i och med Roskildefreden fått sin "naturliga gräns" som argument är diskutabelt, eftersom begreppet naturligt gräns i högsta grad är en subjektiv konstruktion.

Föreståndaren för Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, docent Hanne Sanders, undersöker i sin artikel behandlingen av Skånelandskapens övergång från Danmark till Sverige inom forskningen. Hon påvisar fyra olika traditionella synsätt på övergången, nämligen 1) en nationell tolkning av händelseförloppet, representerad av bl.a. den danske historikern Knud Fabricius, 2) en svensk tolkning som betonar Sveriges centralisering och homogenisering med t.ex. Jerker Rosén och Alf Åberg som talesmän, 3) en fokusering på kriget 1657–1680 och deras inverkan på Danmark och 4) en syn på den nya gränsen i Öresund som en "järnridå" mellan de två nordiska rikena. Sanders påvisar hoppningivande nog att det under de senaste tio åren vuxit fram ett nytt synsätt, representerat av professor Harald Gustafsson m.fl., som betonar flexibiliteten i invånarnas handlande och framhåller att en ökad centralisering och homogenisering på svenskt håll skedde först efter skånska kriget då Karl XI införde sitt envælde och försvenskningen satte in på allvar. Övergången präglades i de avträdde landskapen ändå inte av massflykt

¹ Hukommelsestab = minnesförlost

över gränsen eller av våld i större skala, trots kriget och snapphanerörelsen, utan av ett målmedvetet fredligt arbete från svensk sida för att skapa nya lojala svenska undersåtar.

Redaktör Gert Jeppson behandlar i sin uppsats "spelet om Bornholm" 1645–1661. Redan 1645 var ön ockuperad av svenska trupper, men öns framtid avgjordes under de dramatiska åren 1658–1661 i två krig och därpå följande förhandlingar, köpsläende och fördrag. Slutresultatet var att Bornholm, som i Roskilde år 1658 tillfallit Sverige för att i Köpenhamnsfreden 1660 mot vederlag återgå till Danmark, genom fördraget i Stockholm den 3 juli 1660 och traktaten i Malmö av den 5 maj 1661 mot ett vederlag om sjuutton skånska gods tillföll den danske kungen som en "evig egendom".

Huvudredaktör, fil.dr Åsa Karlsson skriver om "landsmodern" Hedvig Eleonora (1636–1715), som efter sin makes, Karl X Gustavs oväntade död, blivit änkedrottning endast 24 år gammal som mor till den femåriga kronprinsen Karl. Hedvig Eleonora förbigicks inte i den omdisponering av makten som följde, utan hon ingick som medlem i förmyndarregeringen för sin son, den blivande Karl XI 1660–1672, liksom även i sin sonsons, den blivande Karl XII:s förmyndarregering år 1697. Under hela sin livstid var hon det svenska hovlivets medelpunkt, en hyllad utövare av konst och kultur, som av Karlsson med rätta karaktäriseras med epitetet "överlevare". Förste arkivarie, docent Jan Brunius behandlar arkivbildningen under drottning Hedvig Eleonoras tid (1654–1715), då ett stort arkivmaterial skapades. I artikeln ger Brunius en översikt över det omfattande och splittrade samt ofta provisoriskt ordnade materialet med empiriska exempel i form av forskningsproblem som kunde utnyttja i fråga varande arkivkällor. Arkiven i fråga finns både inom Riksarkivets statliga och enskilda arkiv samt bl.a. i Slottsarkivet.

Fil.dr Annika Sandén från Linköpings universitet fokuserar i sitt bidrag 'Vardaglig lunk, handgripligheter och stolta planer i Linköping 1658' på hur krigsslutet kommenterades och upplevdes på lokalplanet, i staden Linköping. Linköping var med sina ca 1 200 invånare "en genomsnittlig stad" i Sverige år 1658. Forum för kommunikationsspridningen var främst rådstugan och predikstolen, i detta fall främst den förstnämnda. Artikeln utformas främst som en socio-ekonomisk undersökning av olika befolkningsgrupper och hushåll i staden och utmynnar i en betraktelse över ett brottmål. Detta var resultatet av en tragisk händelse, där pigan Ingegerd Ambjörnsson miss-handlats så svårt av sin husbonde Sven Månsson att hon avled nio dygn senare. Slutresultatet av rättegången var att Sven Månsson fälldes och dömdes att betala ett ansevärt skadestånd till den avlidna pigans bror. Rättegången var, enligt Sandén, ett utslag för att den lagstadgade husbondemakten hade sina gränser och att också utomstående engagerade sig mot ett alltför långt drivet maktmissbruk. Fortfarande var dock pigor, drängar och barn de mest utsatta grupperna i det hierarkiska samhället.

Arkivarien, docent Marie Lennerstrand redovisar i sin artikel för det forskningsprojekt hon tillsammans med sin kollega Linda Oja genomfört och

vilket år 2006 utmynnade i publikationen *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671*. Artikelförfattaren framhåller att även om de kvinnor som drabbades klarade sig med ett villkorligt straff och alltså fick behålla livet, så blev de ändå utstötta ur by- och församlingssamfundet och gick ett tragiskt öde till mötes och ofta fick ta till tiggargården för att klara livhanken. Någon väg tillbaka fanns inte. Det eviga behandlas också utifrån ett annat perspektiv av universitetslektorn i Uppsala, docent Björn Asker i artikeln 'Till evig efter rättelse. 1600-talet i arkiven' som i huvudsak grundar sig på Askers eminenta bok *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920* (2007) (recenserad i *HTF* 4/2007). I denna artikel, som utgör antologins avslutande bidrag, skisserar skribenten upp förvaltningens struktur i riket utgående från arkivbildningen och källmaterialet.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att antologin *När sundet blev gräns* ger en utmärkt bild av händelserna före och speciellt efter freden i Roskilde 1658 med tyngdpunkt på hur Skånelandskapen integrerades i det svenska riket och dess förvaltningssystem. Här finns något för en var, såväl för den arkivinsatte historikern av facket som för den av populärframställningar intresserade amatören. Denna årsbok är en värdig representant i raden av tidigare årsböcker för riksarkivet och landsarkiven, en publikationsserie som det svenska arkivväsendet med skäl kan vara stolt över.

Lars-Folke Landgrén

En adelsdam och hennes liv i 1700-talets Sverige

Carin Bergström, *Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige*, 264 s., ill., Stockholm, Atlantis 2007.

Det är alltid glädjande när en historiker vågar sig på att skriva en biografi, en utmanande genre som speciellt i Sverige allt för ofta har dominerats av journalister. Carin Bergström, f.d. museichef för Skoklosters slott och sjuttonhundratalsforskare, har skrivit en mycket läsvärd bok om grevinnan Stina Piper (1734–1800). Grevinnan Piper började intressera Carin Bergström när denna organiserade en utställning i Skokloster och stannade till framför grevinnans porträtt, troligen målat av Jakob Björck efter en pastell av Gustav Lundberg. Som porträtt är målningen föga betydande, men Carin Bergström började fundera på vem kvinnan på porträttet egentligen var och hurdant liv hon levde.

Christina Charlotta Piper föddes och döptes i Stockholm den 27 januari 1734 som dotter till greve Carl Fredrik Piper och hans fru Ulrika Christina Mörner. År 1754 gifte hon sig med greve Erik Brahe som hade fyra barn från

sitt första äktenskap. Drygt ett år efter bröllopet fick Stina Piper och Erik Brahe en dotter. På vintern och våren 1756 avled fyra av deras barn. När grevinnan var i sjunde månaden med deras andra barn avrättades Erik Brahe i juli 1756 på Ridderholmstorget på grund av sin delaktighet i kungaparets revolutionsplaner 1756. Stina Piper blev änkegrevinna vid 22 års ålder med en son och en styvson och stora egendomar och intressen att härska över och bevaka. Vid 39 års ålder gifte hon om sig med riksrådet och den blivande kanslipresidenten greve Ulrik Scheffer. Efter tio år i Stockholm drog de sig undan det politiska livet i huvudstaden för att bosätta sig på Scheffers herrgård Stora Ek i Västergötland.

Det är med utgångspunkt i dessa händelser och yttre förhållanden som Carin Bergström bygger upp biografien om Stina Piper. Hon frågar sig hur grevinnan levde efter att hennes man avrättats. Vilka strategier lade hon upp för att klara av ensamheten, barnen och de stora egendomarna? Dessa frågor tycks växa fram ur Carin Bergströms personliga nyfikenhet om Stina Piper, den nyfikenhet som fick henne att börja undersöka grevinnan Piper. En annan viktig fråga är hur typisk Stina Piper var i egenskap av högadlig dam på 1700-talet. Frågan leder vidare till ett brett fält som kunde ha kartlagts mer genomgående t.ex. med hjälp av litteratur. En bredare förståelse av adelskulturen på 1700-talet skulle ha fördjupat bilden av Stina Piper som en typisk adelsdam. Det är förvånande att Carin Bergström inte känner eller hänvisar till den omfattande forskningen om 1700-talets adel och eliter som under de senaste åren har publicerats av finländska forskare i såväl bok- som artikelform, ofta på svenska i Finland eller t.o.m. i Sverige. De böcker som jag saknar mest är Jessica Parland-von Essens *Behagets betydelse. Döttrarnas utbildning i det sena 1700-talets adelskultur* (2005) och Charlotta Wolffs *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (2005). Bägge böckerna handlar om de högadliga kretsar som Stina Piper tillhörde.

I bokens sex kapitel skriver Carin Bergström om Stina Pipers högadliga barndom i Stockholm, om henne som grevinnan Brahe respektive änkegrevinnan Brahe samt om riksrådinnan Scheffer både i Stockholm, vid hovet och på landsbygden. Mellan kapitlen om änkegrevinnan Brahe och riksrådinnan Scheffer har Bergström placerat ett kapitel som heter "Kärlekskaruseller", en berättelse med spännande arkivfynd om Stina Pipers kärleksäventyr med sin kusin friherre Carl Ribbing, som senare blev ambassadör i S:t Petersburg. Bergström upptäckte förhållandet som ledde till tre illegitima barn när hon frågade sig varför det skvallrades så mycket i Stockholm om änkegrevinnan Brahes tvivelaktiga rykte.

Karaktäristiskt nog är Stina Pipers liv och dess vändpunkter kopplade till män: fadern, den förste maken, älskaren och till slut den andre maken. Carin Bergström lyckas ändå lyfta fram också de olika kvinnorollerna, i detta fall dottern, maken och älskarinnan grevinnan Stina Piper.

Carin Bergström har gjort minutiösa arkivstudier som också är bokens största förtjänst. De privata arkiven är riktiga skattkammare för forskare, och

Bergström har använt sitt källmaterial skickligt. Hon använder källgrupper som privata räkenskapsböcker eller kvitton, som inte är särskilt kända och som inte har använts i någon större utsträckning av historiker. Räkenskaper kan ändå belysa livet ur flera olika perspektiv om källorna läses med känslighet. Självklart är privata brev till och från Stina Piper en av de viktigaste källgrupperna. Bergström är själv ganska anspråkslös då det gäller det arkivarbete hon utfört, vilket är helt onödigt med tanke på hur viktiga och intressanta hennes fynd är. Något störande är Bergströms sätt att skriva om sina egna erfarenheter som t.ex. hur många steg hon måste ta för att komma till Stockholms stadsarkiv eller hur hon åker bil till Medevi brunn. Slutnoterna ger alltför ofta oklara hänvisningar till den källa som Bergström har använt. Det är synd eftersom man gärna vill veta vilka intressanta och oväntade dokument hon hänvisar till. I och med att noterna har placerats i slutet av boken, kunde Bergström ha gjort dem mer utförliga. Arkivforskningens och empirins stora roll borde också ha understrukits genom en separat källhänvisning före litteraturen i bokens slut (så som man i allmänhet gör i historieforskningen). En sådan lista hade ökat såväl bokens som forskningens trovärdighet.

Obestämdheterna i källhänvisningarna för oss vidare till en viktig fråga: För vem har Bergström skrivit boken? Biografin är en genre som intresserar den stora publiken, men den är också viktig inom historieforskningen. Lyckligtvis kan man genom historiska böcker vända sig till såväl den större allmänheten som den vetenskapliga, akademiska publiken. Ofta gäller det bara att bifoga noggranna noter samt käll- och litteraturhänvisningar i slutet av boken. Där hittar den intresserade forskaren dem, och där stör de inte den läsare som inte vill fördjupa sig i ämnet. I vissa fall kunde man också utelämna reflektioner som färgats av författarens egen värld. Ett exempel är när Bergström reflekterar över Stina Pipers och Carl Ribbings förhållande och undrar varför de inte gifte sig med varandra trots att de hade flera barn tillsammans (s. 165). Under 1700-talet såg adeln helt enkelt annorlunda på moderskapet, familjen och släkten än man gör på 2000-talet.

I biografin kan författaren belysa epoken, dess karakteristiska drag och händelser via en individ och hans eller hennes livsöde. I sin väldokumenterade biografi över grevinnan Stina Piper gör Carin Bergström det på ett elegant sätt via grevinnan och hennes liv som, trots att det är unikt, på många sätt är typiskt för en adelsdam på 1700-talet.

Johanna Ilmakunnas

Jorden runt på fyra år

R. F. Sahlberg, *En resa kring jorden 1839–1843. Anteckningar från Sydamerika, Alaska och Sibirien*, SSLF 701, utg. Patricia Berg, 531 s., ill., Helsingfors 2007.

Resor till utlandet har ofta bidragit till ny kunskap och påverkat resenärernas egna samhällen inte minst inom den kulturella och vetenskapliga sfären. De mer konkreta resultaten av gångna resor står att finna i hemförda föremål och reseberättelser. Även finländare gjorde långa resor och skrev om sina fynd och upplevelser, t.ex. Linnés finländska lärjungar gjorde resor av varierande längd och Pehr Kalm reste ända till Amerika. Entomologen och ornitologen Reinhold Ferdinand Sahlberg (1811–1874) är dock av särskilt intresse i och med att han var en av de första finländarna som reste runt jorden. Sahlberg reste från Helsingfors via Brasilien och Chile till Sitka i Alaska och hem genom Sibirien. Efter återkomsten utgav han resedagboken *Anteckningar från en resa kring jorden 1839–1843* som Svenska litteratursällskapet i Finland nu utgivit som illustrerad och kommenterad upplaga.

Den naturalhistoriska resan har under senare tid varit föremål för ökande intresse bland idé- och vetenskapshistoriker, och därför är det glädjande att viktiga resedagböcker publiceras i nyutgåvor.¹ Sahlbergs manuskript har förvisso varit tillgängligt för forskare – delar av det har publicerats på finska och svenska – och har även utgivits privat i en liten upplaga. Den nya praktutgåvan med illustrationer, kommentarer och register gör dock boken mer lättillgänglig för såväl forskare som den läsande allmänheten.

Läsaren får i början av boken ta del av viktig bakgrundsinformation genom två inledande artiklar som placerar skildringen i en tidlig och rumslig kontext. Max Engman redogör för R. F. Sahlbergs familjebakgrund, liv och karriär. Det framgår att Sahlberg tillhörde en släkt av entomologer, han tillhörde den andra av fyra generationer insektsforskare. Sahlberg fick både uppmuntran och stöd av sin familj, och tröstade sig med breven från familjen då resans prövningar blev svåra. En resa av den här omfattningen förutsatte dock mycket mer än ekonomiskt och moraliskt stöd. Liksom Engman påpekar,

¹ Om forskning kring naturalhistoria och den naturalhistoriska resan, se Per Eliasson, *Platsens blick. Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840* (Umeå 1999); Michael Bravo & Sverker Sörlin, *Narrating the Arctic: A Cultural History of Nordic Scientific Practices* (Canton, MA 2002); Regina Horta Duarte, 'Facing the Forest: European Travellers Crossing the Mucuri River Valley, Brazil, in the Nineteenth Century', *Environment and History* 10 (2004:1), s. 31–58; Londa Schiebinger & Claudia Swan (red.), *Colonial Botany: Science, Commerce and Politics in the Early Modern World* (Philadelphia 2005); Erki Tammiksaar & Ian R. Stone, 'Alexander von Middendorff and his Expedition to Siberia (1842–1845)', *Polar Record* 43 (2007), s. 193–216.

möjliggjordes Sahlbergs resa av tre allmänna företeelser som präglade hans tid: det linneanska arvet, Finlands förening med det ryska riket och Rysk-Amerikanska kompaniets verksamhet. Det naturalhistoriska intresset att observera, samla och klassificera tidigare okända arter ledde till ett ökat intresse för långa resor och fältarbete.² Resedagboken fungerade som ett hjälpmedel för att dokumentera insamlandet, även om rapporterna oftast innehöll också mycket annan information.

Val av resmål och resor till tidigare obesökta geografiska områden har vanligen att göra med såväl politiska som ekonomiska och transporttekniska faktorer. Finlands förening med Ryssland öppnade nya perspektiv och möjligheter till både landresor österut och transoceana kontakter i och med Rysk-Amerikanska kompaniets aktivitet vid den ryska Stillahavskusten. Ryssarnas närvaro i Alaska under 1700-talet hade lett till en koloni vars huvudstad kring sekelskiftet 1800 kom att kallas Nya Arkangelsk eller Sitka. Engman ger läsarna en inblick i det ryska Alaska och dess befolkning samt i Rysk-Amerikanska kompaniets verksamhet. Kompaniet värvade flera kaptener, styrmän och marinofficerare från Finland och inslaget av finskt manskap på dess skepp blev allt vanligare under kompaniets verksamhetsperiod. Många kolonister som seglade till Sitka kom också från Finland, bl.a. den tillträdande guvernören Arvid Adolf Etholen och Uno Cygnaeus som skulle tjänstgöra som präst i den lutherska församlingen i Sitka. Bägge var medresenärer till Sahlberg och figurerar i resedagboken.

Larry Huldén redogör i sin uppsats för entomologins utveckling i Finland och placerar in Sahlberg i ett naturalhistoriskt sammanhang. R. F. Sahlberg inledde tidigt sin verksamhet som insektsamlare. Redan som elvaåring följde han med sin far Carl Reinhold, professor i naturalhistoria och ekonomi, och den kände entomologen hovrättspresidenten Carl Gustaf Mannerheim till Sverige. Syftet med resan var att samla insekter. Senare, som amanuens vid universitetets naturhistoriska museum, gjorde han en samlingsresa till finska Lappland.

Insamling av naturalier var en mycket populär sysselsättning under 1800-talet, och insamling av insekter var något av en modefluga i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.³ Samlandet spelade en viktig roll i akademiska inrättningar och vetenskapliga samfund. Både privatpersoner och universitet var måna om att skapa stora samlingar – universitetet särskilt i och med att de tidigare samlingarna hade blivit förstörda i Åbo brand. De flesta utbildade

² Se t.ex. Roy Bridges, 'Exploration and Travel Outside Europe (1720–1914)', Peter Hulme & Tim Youngs (eds.), *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge 2002).

³ Om samlandets betydelse, se Anke te Heesen, 'From Natural Historical Investment to State Service: Collectors and Collections of the Berlin Society of Friends of Natural Research, c. 1800', *History of Science* 42 (2004), s. 113–131; Charlotte M. Porter, 'Natural History Discourse and Collections: The Roles of Collectors in the Southeastern Colonies of North America', *Museum History Journal* 1 (2008:1).

resenärer medförde naturalier från sina resor. Sahlbergs resedagbok visar att en betydande kommers i naturalier hade framvuxit på olika håll i världen där naturvetenskapligt intresserade resenärer drog fram. Försäljare av naturalier bjöd aktivt ut sina varor i Sydamerika medan ägaren till en av Rysslands mest fullständiga samlingar, professor Eversman, anställde en jägare som året runt samlade in naturalier åt honom i Rysslands mest avlägsna trakter.

Enligt Huldén var insamling jämte därtill hörande hantverk R. F. Sahlbergs starka sida medan hans förståelse av insekters anatomi, utveckling och position bland organismerna var begränsad. Den naturvetenskapliga resan utgjorde i många fall en språngbräda för den fortsatta karriären, men Sahlbergs akademiska bana kom inte att bli särskilt framgångsrik. Under resan samlade han in en mängd material för sin doktorsavhandling om jordlöpare. Avhandlingen fick emellertid utstå hård kritik, och universitetet var inte ens intresserat av alla specimen som Sahlberg med stor möda fångat, preparerat och transporterat till Helsingfors. Han lyckades dock sälja en del av materialet till Sverige och till ryska samlare.

Jordenruntresan inleddes i september år 1839 då Rysk-Amerikanska kompaniets fartyg "Nikolaj" avseglade från Helsingfors. De första 100 sidorna av den ursprungliga resedagbokens 565 sidor beskriver resan till Sitka. Seglatsen över Atlanten från Helsingfors via Köpenhamn och Portsmouth till Rio de Janeiro upptar ca 40 sidor, medan vistelsen i Sitka skildras på ca 80 sidor. Den största delen av resedagboken ägnas därmed åt hemresan som gick landvägen genom Sibirien. På resan stannade Sahlberg i Okhotsk, som var ett centrum för ryskt Stilla-havs-fiske och rysk pälshandel. Därifrån fortsatte han till Jakutsk vid Lenafloden och vidare till Irkutsk varifrån han reste omkring i området sydost om Bajkalsjön. Han besökte bl.a. Verchneudinsk, det nuvarande Ulan-Ude i Burjatien, och staden Aksja. Han kom till Moskva på våren 1843. Resedagboken slutar i Tver.

Trots att dagboksanteckningarna huvudsakligen handlar om Sahlbergs naturalhistoriska arbete ingår mycket annat av intresse. Under den långa och ofta långtråkiga färden över Atlanten ägnar Sahlberg mycket utrymme åt beskrivningar av medpassagerare och livet ombord på fartyget. Det var trångt ombord med manskap, passagerare och kreatur som medtagits som proviant. En strikt hierarki rådde ombord, och etikett iakttogs p.g.a. de medföljande damerna.

Den korta skildringen av Rio de Janeiro, där resesällskapet tillbringade ett par veckor i december 1839, är fängslande. Sahlberg förfasar sig över behandlingen av de "trälände Negrerna" och uttrycker sitt medlidande då han hörde de monotona klagande lätena där slavarna gick med sina tunga bördor. Han beskriver exotiska djur, blommor och frukter som sällskapet fick köpa på marknaden (den i Europa synnerligen dyra ananasen kostade bara 250 Kopek dussinnet). Han beskriver också den livliga handeln med naturalier där både professionella samlare och "arbetande Negrer" gjorde affärer med insekter och andra naturalier. En gång då Sahlberg och hans följeslagare un-

der en expedition utanför Rio de Janeiro råkade på en "Negercolonie" blev de omringade av invånarna som försökte sälja dem naturalier. Efter en hel del prutande köpte Sahlberg alla deras insekter.

Sahlbergs resedagbok är i flera avseenden en värdefull historisk källa som förtjänar att uppmärksammas. Han reste i första hand som zoolog och entomolog. Anteckningarna handlar därmed huvudsakligen om hans naturalhistoriska intresse: exkursioner på jakt efter naturalier, insamlade växter och djur. Läsaren får följa med Sahlberg och hans guider och följeslagare ut på strapatsrika färder på jakt efter intressanta fåglar och insekter. Dagboken har sålunda ett betydande vetenskapshistoriskt intresse, både när det gäller det vetenskapliga resandet och vetenskapliga praktiker, och den kan bidra till vår förståelse av hur ny kunskap skapades. Medan en botaniker skulle plocka växter och sedan pressa och torka dem var Sahlbergs viktigaste redskap bössan och håven. Vi får ta del av hur Sahlberg med sin preparator, museivaktmästaren Rosenberg (som tragiskt mötte sitt slut i Kalifornien) flår och preparerar djuren som skulle uppstoppas. Han sköt förbluffande mängder fåglar som skulle berika Alexandersuniversitetets samlingar.

Här är det intressant att notera Sahlbergs syn på naturen. Å ena sidan jagade och sköt han fåglar med stor (vetenskaplig) iver utan någon större sympati för djuren, och han uttrycker djup besvikelse då något framstående exemplar av en art undkommit. Å andra sidan kommenterar han kritiskt sydamerikanernas brutala behandling av djuren, intressant nog i samma paragraf där han uttrycker sitt medlidande med de grymt behandlade "negrerna". I vissa fall förefaller hans jakt som rena rovdriften men "mördandet", som han själv ibland skämtsamt kallar sitt samlande, berättigas, åtminstone i hans ögon, av vetenskapens framåtskridande.

Vissa forskare har uppmärksammat naturvetenskapens betydelse i den västerländska kolonialismen och imperialismen och hävdar att naturalhistorien i kolonierna har fungerat som ett element i det imperialistiska projektet där namngivandet och organiserandet av främmande arter innebar erövring och kontroll.⁴ I Sahlbergs fall blir det mera komplicerat att tänka i kolonialistiska banor. Han var finländare, rysk undersåte och reste omkring i sydamerikanska länder som varit självständiga bara i några årtionden. Brasilien hade blivit självständigt år 1822 medan Chile lösgjort sig från kolonialmakten Spanien år 1818. Sahlberg gör iakttagelsen att Chile, åtminstone i chilernas egna ögon, var den mest centrala av de sydamerikanska fristaterna. Han fick tillfälle att besöka ett hus som tillhörde en förmögen man i Valparaiso, och skriver att han aldrig, vare sig i S:t Petersburg eller i Helsingfors, sett lika praktfullt möblerade rum. P.g.a. sitt stora intresse för naturalier ägnar han inte mycket utrymme åt etnografiska betraktelser av olika folk i Sydamerika, även om han i vissa fall beskriver människor han haft tillfälle att iakttä och träffa.

⁴ Se Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (London & New York 1992).

En mera kolonial attityd kan läsas i förhållandet till ursprungsbefolkningen i Alaska, som ju stod i ett kolonialt förhållande till Ryssland. Sahlberg tjänstgjorde som läkare i kolonin under ca ett års tid och hörde till den synnerligen hierarkiska kolonins högre skikt (till den andra av fem kategorier som reglerade kolonisternas lön och rättigheter). Han tillhörde även den krets som åt middag med guvernören i Sitka. Sahlberg påpekar att kolonister inte rangordnades på basis av nationalitet eller religion, utan utgående från tjänstbefattning och lön.

En mängd etnografiska beskrivningar av ursprungsfolk både i Alaska och i Sibirien ingår i dagboken. Sahlberg skildrar och gör jämförelser mellan kaluser (tinglitter) och aleuter i Alaska och beskriver olika sibiriska folk. Ett intressant kulturmöte ägde rum i Sitka då guvernören den första april år 1841 ordnade en bal för tlinglitternas ledare och högre stående personer. Balen ordnades i syfte att förbättra relationerna mellan kolonisterna och tlinglitterna som förhöll sig fientligt till den europeiska befolkningen, i motsats till de samarbetsvilliga aleuterna. Det visar att kontakterna mellan européer och ursprungsfolk inte alltid präglades av våld och övermakt (trots att flera drabningar mellan kolonisterna och tlinglitterna ägt rum) utan också av diplomati.

Sahlbergs framställning ger viktig information om medicinska praktiker. Under resan visade det sig att han överallt var eftertraktad just i egenskap av läkare i en tid då sjukdomar frodades och den medicinska kunskapen inte alltid var särskilt effektiv. Han fick bland annat hjälpa fru Margareta Etholen som nedkom med en son under resan från Valparaiso till Sitka. På basis av Sahlbergs egen utsago var han en kompetent läkare som visste råd där andra tidigare gjort misstag. Ur ett nutida perspektiv framstår hans rekommendationer inte alltid som de mest lyckade, t.ex. ordinerar han åderlätning till en patient med lunginflammation. Å andra sidan gjorde han sig impopulär hos arbetsledningen i Sitka genom att skicka hem två sjuka arbetare för att vila. Det koloniala samhället i Sitka var hierarkiskt även då det gällde sjukvård. Personer i ledande position fick omsorgsfull vård, medan arbetsskarlar betraktades som sjuka först då de måste bäras bort.

Resejournalen har också ett värde som källa till information om konsumtion. Sahlberg redogör ofta för konsumtionsvaror på de olika orterna där han vistas. Han beskriver livfullt marknader och utbud. Det framgår t.ex. av en beskrivning av torget i Jakutsk att priset på skinnvaror fallit, kanske för att efterfrågan på sibiriska hudar var mättad. Han berättar om handelsvaror och i vissa fall transportrutter och priser. Därtill får man läsa om konsumtionsvanor, såväl på orterna Sahlberg besökt som ombord på "Nikolaj" och i Sitkakolonin. Sahlberg beskriver det briljanta sällskapslivet i Irkutsk och damernas klänningar av kinesiskt siden.

För den stora publiken är boken spännande läsning och en intressant tidskildring. För en historiker erbjuder den ett rikt källmaterial. Sahlbergs anteckningar utanför dagbokstexten, t.ex. en jakutisk ordlista bestående främst

av benämningar på olika djur, är inkluderade. Patricia Bergs kommentarer och ordförklaringar är till stor hjälp för läsaren som inte alltid är invigd i tidens benämningar och t.ex. namnen på olika sibiriska folk. Förutom ett personregister, uppgjort av Katarina Pihlflyckt, och ett geografiskt och allmänt register, skapat av Patricia Berg, finns ett botaniskt och zoologiskt register, uppgjort av Larry Huldén, som hjälper läsaren att hitta information. En världskarta, troligen gjord av R. F. Sahlberg, på för- och eftersättsbladet visar en del av resrutten. Därtill finns en karta över området kring Bajkalsjön, där Sahlberg reste under ett års tid, tyvärr med texten på ryska, vilket tvingar den som inte kan det ryska alfabetet att ha en annan karta bredvid. En läsare kan tänkas önska sig en mer exakt karta som skulle ge en klarare bild av resrutten, framför allt under resan genom Ryssland. Boken är smakfullt formgiven av Antti Pokela med rika illustrationer som levandegör skildringen. Den eleganta boken är en perfekt presentbok och kan rekommenderas för sitt underhållningsvärde. Den har också ett värde som globalhistorisk källa. *En resa kring jorden* ger inte bara kunskap om sällan besökta områden kring år 1840 utan ger också på ett intressant sätt en inblick i tankevärlden hos en av de första finländarna som hade möjlighet att utveckla det som numera kallas ett "globalt medvetande".

Laura Hollsten

De många sanningarnas krig: Tammerfors 1918

Tuomas Hoppu (toim.), *Tampere 1918* [Tammerfors 1918], Tampereen museoiden julkaisu 100, 286 s., ill., Tampere 2008.

Tammerfors museicentrum *Vapriikki* öppnade i somras en stor och ambitiös utställning om 1918 års händelser i staden. Utgående från utställningsmaterialet och den forskning som gjorts för utställningen publicerades ett översiktsverk med titeln *Tampere 1918*. Bland skribenterna återfinns historiker som sysslat med temana som socialhistoria, arbetarhistoria och 1917–1918 års händelser, många gånger med Tammerfors och omkringliggande landskap som studieobjekt. Det verk som står till läsarnas förfogande framstår som heltäckande och belyser orsakerna, händelseförloppet och epilogen till 1918 års händelser i Tammerfors. Vid sidan om det krigshistoriska tillämpas en socialhistoriskt perspektiv. Verket är en inlevelsefull beskrivning av kriget. Det följer i hög grad de dramatiska händelserna på individnivå utan att förbise strukturerna. Tillsammans med ett gediget källmaterial som utgör

stommen för detta verk, möter läsaren en välillustrerad bok med ett brett urval fotografier. En del av dem är kända, men de flesta har tidigare inte publicerats. Likaså har det autentiska utställningsmaterialet fått komma till tals i boken och kompletterar väl uppsatserna.

Tammerfors har haft en stark symbolisk och ideologisk laddning i finländsk historia. Stadens industriella ursprung som format invånarnas sociala relationer och politiska världsuppfattning har bidragit till stadens säregna prägel. Tammerfors var som känt en av huvudscenerna för inbördeskriget 1918. Det var här som de vita ansågs ha sigillat sin slutliga seger i kriget och vägen till den borgerliga demokratins räddning. För de röda å sin sida var detta det slutliga nederlaget för revolutionen och början på en tid av politisk förföljelse av arbetarklassen i Finland. Med andra ord hade slaget i Tammerfors en stark symbolisk laddning för det självständiga Finland som stappade fram ur frihets-/medborgar-/inbördeskrigets ruiner. I årtionden fanns krigets skugga kvar i staden, bland invånarna och i stadsbilden. Som besökare i Tammerfors år 1918 närvarande på ett helt annat sätt än annorstädes. De efterkrigstida händelserna i staden hade gärna kunnat få mer utrymme i boken.

Den röda tiden i Tammerfors blev en omtvistad period efter kriget när den vita statsförbrytardomstolen påbörjade sin verksamhet. Detta var också ett föremål i segrarnas mytbildning och strävan efter att legitimera den egna ståndpunkten i det efterkrigstida samhället. Det brutala meningslösa våldet blev ett propagandavapen redan under kriget när de vita hänvisade till s.k. summariska avrättningar av borgerligt sinnade bakom frontlinjerna. I en statistisk jämförelse krävde dock den vita terrorn fler dödsoffer än den röda, en ofta återkommande sanning som de som velat sympatisera med de röda i kriget har poängterat. Också här framkommer en rad myter som givit vatten på kvarnen för fortsatta motsättningar i det efterkrigstida samhället. I boken beskrivs hur det redan tidigt uppstod många rafflande historier om exempelvis de kvinnliga rödgardisterna i staden. Efter kriget fanns det bland de röda en allmän uppfattning om att de vita gick synnerligen brutalt fram i sina utrensningar mot kvinnliga rödgardister, en myt som beskrivs som felaktig. I verkligheten avrättades inte en enda kvinnlig rödgardist under den strid när de vita intog staden. Likaså var den röda revolutionsdomstolen en omtvistad fråga efter kriget. Personer delaktiga i revolutionsdomstolen dömdes i allmänhet till hårda straff. Revolutionsdomstolarna blev efter inbördeskriget mycket mytomspunna och hatade bland de vita, delvis p.g.a. krigspropagandan. Till skillnad från segrarnas statsförbrytardomstolar efter kriget var de rödas revolutionsdomstolar betydligt ”mjukare” i sin rättsutövning. Som det poängteras hade denna mytbildning om de rödas revolutionsdomstolar destruktiva följder för de vitas rättsutövning efter kriget.

Den oerhörda tragedi som kriget innebar för finländarna framkommer tydligt och förstärks med individskildringarna. Förutom de enskilda krigshändelserna där inbördeskriget 1918 fick karaktären av ett ”modernt krig” med ny vapentechnologi och det faktum att fronten gick igenom staden, kom-

mer det totala krigets karaktär fram. Detta var inte bara soldaternas och männens krig, utan också civilisternas, kvinnornas och barnens krig. Till krigföringen hörde också terrorn och det obegripliga hat från båda sidorna som förknippas med inbördeskriget. Det moderna i inbördeskriget framkommer i forskaren Marko Tikkas kapitel i boken om den vita terrorn och utrensningarna, där det moderna tar sig uttryck i det iskalla beräkandet hos den vita arméledningen för att säkra de områden som de vita hade erövrat. I Tikkas redogörelse framkommer krigets dystra epilog med arkebuseringarna och våldet efter kriget. Mervi Kaarinens kapitel om de röda föräldralösa barnen är en dyster historia i det efterkrigstida samhället.

Kriget 1918 har alltid gett upphov till myter och föreställningar som mer eller mindre har utgått från de personliga tolkningar man har gjort av kriget 1918. Historikerns uppgift har blivit att pröva och ibland ifrågasätta dessa föreställningars och myters pålitlighet genom att empiriskt bevisa dess faktiska innehåll. Det har sagts att sanningen är krigets första offer, och det torde även stämma när det gäller händelseutvecklingen i Tammerfors 1918 och efteråt. Professor Pertti Haapalas epilog i boken under rubriken 'Monta totuutta' ('Många sanningar') sammanfattar såväl boken som forskningen och diskussionerna kring 1918. De senaste tidernas uppmärksammande i medierna av 90-årsminnet av kriget påminner om de "många sanningarnas" fortlevnad bland finländarna. Haapala menar att det finns två traditioner då det gäller att minnas 1918, en vit och en röd. Haapala skriver att det i nuläget inte råder ett tillstånd av okunskap eller medveten nedtystning av 1918 års händelser. Snarare handlar det om ett överbud av olika berättelser eller "sanningar" om kriget som var och en väljer att tro på. Den dom vi fäller eller den diagnos vi gör på basis av 1918 års händelser berättar mer om oss själva i dag än om själva kriget för 90 år sedan.

Författarna till *Tampere 1918* lyckas på ett fräscht sätt skildra ett traumatiskt kapitel i Tammerfors och Finlands historia. Möjligtvis fogar boken i sig inte något nytt till den kunskap vi i dag har om inbördeskriget. Det är ändå knappast en överdrift att påstå att händelserna i Tammerfors 1918 har fått ett sammanfattande historiskt verk för var och en om den tragedi som det länge har tigits om.

Matias Kaihovirta

Ett intersektionellt perspektiv på judiska öden

Laura Palosuo, *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945*, Acta Universitatis Upsaliensis, 271 s., ill., Uppsala 2008.

Hur upplevde enskilda ungerska judar förföljelserna mellan åren 1920 och 1945? Den frågan ställer sig Laura Palosuo i avhandlingen *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945*. I fokus står förutom Förintelsen de antijudiska lagar som stiftades under mellankrigstiden och som på olika sätt begränsade judarnas möjligheter att verka i samhället på samma villkor som icke-judar.

Tyngdpunkten i Palosuos avhandling ligger på den senare delen av perioden, d.v.s. krigsåren och särskilt året 1944 då de fascistiska pilkorsarna tog makten i samband med den tyska ockupationen. Då inleddes också deportationerna av ungerska judar, och under två månaders tid deporterades nästan hälften av de 800 000 judarna i landet till Auschwitz-Birkenau. Under åren 1944 och 1945 mördades mer än en halv miljon ungerska judar, eller ungefär 65 % av alla judar i landet. Majoriteten av judarna i Budapest överlevde ändå tack vare att deportationerna upphörde innan de hann drabba huvudstaden.

Hur hanterade judarna i Budapest sin situation, och vilka strategier använde de sig av för att klara av vardagen och överleva? Vilket inflytande hade kön, ålder och samhällsklass? Dessa tre faktorer är de viktigaste i Palosuos undersökning. I sin diskussion kring syftet utgår hon från ett uttalande av Joan Scott, där denna lyft fram skillnader mellan t.ex. kvinnor och män och olika etniska grupper under svåra tider. ”Ras” är en självklar kategori då man studerar antijudisk lagstiftning och Förintelsen, men också andra aspekter måste ges förklaringskraft. Genom att studera flera olika faktorer vill Palosuo komma åt det hon kallar ”the complexity of lived experience” (s. 10). Alla judar behandlades inte på samma sätt och deras upplevelser var inte likadana – inte ens om de var bosatta i samma stad.

Avhandlingen består av tre delar med sammanlagt tio kapitel (inklusive inledning och sammanfattning). I den första delen presenterar Palosuo sin frågeställning, tidigare forskning och sitt material. Källmaterialet består till största delen av intervjuer som ingår i Raoul Wallenbergs arkiv i Uppsala. Intervjuerna utfördes ursprungligen i syfte att skapa en bättre förståelse för Raoul Wallenbergs insats och den svenska diplomatins roll under Förintelsen, men eftersom informanterna också berättar om t.ex. livet i Budapest före kriget och skildrar händelser under kriget så utgör de en bra grund för en studie som denna. I Raoul Wallenbergs arkiv finns 170 transkriberade intervjuer, varav Palosuo har använt 116 stycken. Dessutom har hon använt sig av ett mindre antal intervjuer från bl.a. The Shoah Foundation och Yad

Vashem-arkivet i Israel. Själv har hon utfört två intervjuer. Sammanlagt använder hon sig av 173 olika vittnesmål: förutom 139 intervjuer ingår det sjuutton ögonvittnesrapporter, en dagbok, fem opublicerade memoarer och elva publicerade memoarer i materialet. Varje vittnesmål representerar en individ: sammanlagt ingår alltså 173 personer i Palosuos studie.

I samband med att Laura Palosuo presenterar sitt material för hon också en belysande diskussion om de problem som är förknippade med att använda intervjuer som material. Det finns förstås en tydlig etisk problematik: informanternas utsagor måste behandlas med respekt och deras integritet måste skyddas. Med stöd av bl.a. Paul Thompsons tankar om muntlig historia (*oral history*) lyfter Palosuo dessutom fram fem olika aspekter som är viktiga att beakta då man använder intervjuer som källa: skillnaden i tid, avsikterna och fördomarna hos informanten respektive intervjuaren, förekomsten eller avsaknaden av vissa särskilda faktorer i materialet, källornas beroende eller oberoende (av t.ex. andra berättelser om Förintelsen) och källornas betydelse.

I den andra delen av avhandlingen ger Palosuo inledningsvis en snabb överblick över de ungerska judarnas historia från år 1867, då judarna fick samma rättigheter som de kristna, fram till år 1943. Det första världskriget framstår som en vattendelare. Ungern hörde till förlorarna, och den politiska oro som uppstod efter kriget drabbade judarna hårt. I början av år 1919 infördes en kommunistisk republik som blev kortvarig: på sommaren samma år gick den rumänska armén in i Ungern och avslutade den kommunistiska regimen. En period av vit terror följde, och eftersom judarna överlag stämpades som kommunister drabbades de hårt. Dessutom fick de bära skulden för förlusten i kriget. Freden år 1920 innebar stora förändringar för Ungern, som förlorade största delen av sitt territorium. Samtidigt blev det tidigare så etniskt sammansatta landet en homogen nationalstat med bara två minoriteter: judar och tyskar. Palosuo konstaterar att judarna därmed också blev mer synliga och sårbara än tidigare.

Fr.o.m. år 1920 infördes ett flertal lagar som påverkade judarnas liv och deras möjligheter till t.ex. utbildning och försörjning. Den första lagen begränsade antalet judar som hade rätt att studera vid universitet och andra högre läroanstalter. Åren 1938 och 1939 infördes lagar som begränsade judarnas möjligheter att delta i det offentliga och ekonomiska livet, och 1941 kom en lag i vilken man förbjöd blandäktenskap och sexuella relationer över rasgränsen. Enligt Palosuo spelade de tre huvudfaktorerna, kön, ålder och samhällsklass, en viktig roll i hur judarna påverkades av de nya lagarna. Som exempel kan nämnas att bestämmelserna om kvoter vid universiteten drabbade den yngre generationen hårdast (vilket i sig är föga förvånande), men det som inte är så självklart är att kvinnorna verkar ha drabbats hårdare än männen i och med att de inte hade haft rätt att studera lika länge som männen och därmed hade en svagare position då rättigheterna begränsades. De familjer som hade ekonomiska möjligheter kunde sända sina barn utomlands för att studera, men utsagorna tyder på att pojkar prioriterades då det gällde

studier utomlands. Detta är samtidigt, enligt Palosuo, ett exempel på s.k. intersektionalitet, d.v.s. att samhällsklass och kön korsar varandra: män från överklassen och den övre medelklassen drabbades minst av bestämmelsen. På motsvarande sätt analyserar Palosuo t.ex. det system av militärt tvångsarbete som infördes år 1939 och som innebar att de judiska männen blev de första fysiska offren för den antisemitiska politiken i Ungern. Kvinnorna drabbades naturligtvis också genom att de fick överta huvudansvaret för familjens försörjning. Också här demonstrerar Palosuo emellertid att fler faktorer än kön måste beaktas: också ålder och samhällsklass spelade en viktig roll, även om samhällsklassen hade ett mindre inflytande här än då det gällde t.ex. begränsningar av ekonomisk verksamhet. Samhällsklass spelade ändå en viss roll då det gällde att klara av det hårda fysiska arbetet.

I den tredje delen av avhandlingen fokuserar Palosuo på judarnas erfarenheter av Förintelsen, eller med andra ord utvecklingen åren 1944–1945: den tyska ockupationen, inrättandet av getton och deportationerna. De sistnämnda drabbade först judarna på landsbygden – deporteringen av judarna i Budapest var tänkt att utgöra det sista steget i förintelsen av de ungerska judarna. Först hösten 1944 inrättades getton i Budapest, men fram till dess försökte man dela upp staden i judiska och icke-judiska delar. I maj och juni infördes en rad bestämmelser som påverkade judarnas vardag. Det slogs t.ex. fast vilka restauranger judarna fick besöka och vilka tider de fick göra sina inköp. Under försommaren skapades s.k. judiska hus på olika håll i staden. Dessa hus var sådana där det redan bodde många judar. P.g.a. protester från såväl judar som icke-judar som bodde i de aktuella husen reducerades antalet hus, och myndigheterna godkände också en del ”blandade” hus, som gjorde det möjligt för icke-judar att bo kvar i sina hem. Beslutet ledde till en mycket stor trångboddhet.

Den ungerska regeringen lyckades, bl.a. med hjälp av en intervention från neutrala länder, fördröja deportationerna, men situationen förändrades på hösten då pilkorsarna tog över makten. Judarna började då utsättas för systematiska övergrepp. Både män och kvinnor togs ut för tvångsarbete, och judisk egendom beslagtogs. Under hösten 1944 inrättades ett internationellt getto i Pest. Husen i gettot kontrollerades av bl.a. Röda korset och av den schweiziska och den svenska ambassaden. Gettot existerade emellertid bara en kort tid. Pilkorsarna började genomföra raiderna också i de skyddade husen, och många judar flyttades över till det andra gettot i staden, även det beläget i Pest, eftersom man antog att de skulle ha bättre chanser att klara sig där.

Det tyska krigsmaskineriet behövde arbetskraft, och på hösten 1944 inleddes de s.k. dödsmarschererna, som innebar att arbetsföra judar tvingades att ta sig till den österrikiska gränsen till fots. Yehuda Bauer har konstaterat att syftet med de första marschererna var att ta ut judar till tvångsarbete, medan avsikten med de senare snarast var att ta livet av så många som möjligt. I Budapest arrangerade pilkorsarna rädder i t.ex. de judiska husen och gettona, och tusentals personer fördes till Donaus strand där de mördades.

Förföljelserna ledde också till motstånd, såväl på judiskt som på icke-judiskt håll. Dessutom lät personer som Raoul Wallenberg utfärda tillfälliga pass där det slogs fast att en viss person stod under beskydd av ett visst land, i Wallenbergs fall Sverige. Väpnat judiskt motstånd var mycket ovanligt, delvis beroende på att sådana personer som kunde ha spelat en aktiv roll redan hade tagits ut för tvångsarbete. Robert Rozett har i stället lyft fram betydelsen av de internationella insatserna som möjliggjordes delvis genom ett fungerande samarbete mellan diplomaterna. En annan viktig faktor var den sovjetiska armén som hela tiden närmade sig Budapest och som i början av år 1945 kunde befria de kvarvarande judarna. Det betydde inte att svårigheterna var över, eftersom livsvillkoren var mycket besvärliga i den krigsdrabbade staden.

I kapitel sju diskuterar Palosuo, med utgångspunkt i vittnesmålen, de förföljelser judarna utsattes för i slutskedet av kriget. Hon tar fasta på förhållandena i de judiska husen, gettona, bombningarna, våldet, tvångsarbetet och dödsmarscherna. Hon pekar på att det fanns skillnader mellan olika områden i staden, t.ex. i och med att bristen på mat och förnödenheter var mer påtaglig i Budapestgettot än i det internationella gettot. Hon konstaterar också att barnen hanterade situationen annorlunda än de vuxna: de förra uppskattade närheten till familjen och vännerna, medan de vuxna led av trångboddheten. Kön och ålder spelade också en viktig roll under den här perioden. Efter att pilkorsarna tog makten togs yngre och äldre män än tidigare ut, och också kvinnor skickades till tvångsarbete. Vissa könsrelaterade uttryck för förföljelserna är mindre förvånande än andra – här syftar jag t.ex. på de inspektioner som gjordes för att kontrollera om en man var omskuren (och därmed sannolikt jude) eller inte. Kvinnor kunde inte granskas på motsvarande sätt, vilket gav dem en större rörelsefrihet under förutsättning att de tog av sig den gula stjärnan. Efter pilkorsarnas maktövertagande drabbade förföljelserna direkt barn och äldre personer, som tidigare hade berörts mer indirekt av t.ex. de antijudiska lagarna. Det allmänna intrycket är alltså att skillnaderna mellan unga och gamla, kvinnor och män, minskade då förföljelserna intensifierades. Det gällde också de sociala skillnaderna, som suddades ut allt mer i takt med att övergreppen ökade.

I det följande kapitlet tar Palosuo upp hur judarna hanterade och bemötte de ovannämnda förföljelserna: Vilka överlevnadsstrategier använde de sig av? Vad gjorde de för att känna sig tryggare? Hur skapade de innehåll i sin vardag och hur fördrev de tiden? Hur hanterade de bristen på mat? Här, precis som i avhandlingen i övrigt, spelar de enskilda individerna och deras skildringar en viktig roll. Vi får t.ex. läsa om hur Rozsa Solymosi undvek att bli bortförd av pilkorsarna genom att låtsas att hon var gravid, och om Edit Ernster som gifte sig efter att hon hört att särskilt ensamstående unga kvinnor riskerade att bli bortförda. En del judar valde att gömma sig, medan andra engagerade sig i motståndsrörelsen. Några såg ingen annan utväg än att begå självmord. Också här utgår Palosuo från faktorer som kön, ålder och samhällsklass. De olika faktorerna hade olika inverkan beroende på vilken aspekt eller strategi

som är i fokus. Vad gäller t.ex. kön konstaterar Palosuo att kvinnor och män fördrev tiden på olika sätt, män tenderade att oftare engagera sig i motståndet, medan både kvinnor och män valde att gömma sig. Allmänt taget var likheterna mellan könen ändå större än skillnaderna.

Efter att ha analyserat på vilket sätt judar drabbades av och hanterade förföljelserna och övergreppen gör Palosuo en intersektionell analys av de judiska dödsfallen. Det här kapitlet skiljer sig tydligt från de andra eftersom Palosuo här utgår ifrån kvantitativa data i stället för vittnesmål. Hennes slutsats är att man inte kan separera de olika faktorerna från varandra. Judar i provinserna deporterades i större omfattning än judar i Budapest, och särskilt höga är dödstalen för barn och äldre personer. I Budapest däremot drabbades män i arbetsför ålder hårdast eftersom de togs ut till tvångsarbete. Överlag överlevde fler kvinnor än män i Ungern Förintelsen, och andelen överlevande kvinnor var högre i Budapest än på andra håll eftersom deportationerna avbröts. Det här är bara några exempel på hur olika faktorer påverkade judarnas öde.

De judar som lyfts fram i avhandlingen levde sina liv på olika sätt – en del bodde i något judiskt hus eller getto, andra var tvångsarbetare. En del gömde sig undan förföljarna medan andra aktivt deltog i motståndsarbetet. Palosuo visar att faktorer som kön, ålder och samhällsklass hade en betydande inverkan på hur judarna upplevde sin situation och hur de valde att agera. I tidigare forskning har man ofta lyft fram enstaka faktorer, men genom sitt vidgade perspektiv skapar Palosuo en större och samtidigt mer detaljerad förståelse för hur olika faktorer påverkar förföljda människors liv, strategier och överlevnadsmöjligheter, något som säkert kan vara till nytta också inom andra typer av folkmordsforskning. Begreppet intersektionalitet spelar en avgörande roll i framställningen. Med intersektionalitet avses att man måste beakta mer än enstaka faktorer då man analyserar olika fenomen, t.ex. identitet. I praktiken handlar det om att se på vilket inflytande t.ex. kön och ålder har i ett särskilt sammanhang, eller med andra ord hur de korsar varandra i en given kontext. I praktiken är det här ingen lätt uppgift, eftersom det ofta är svårt att på basis av ett vittnesmål dra slutsatser om hur olika faktorer korsar varandra. Eftersom Palosuo i regel inte själv har utfört intervjuerna har hon förstås inte heller kunnat ställa frågor som hade belyst intersektionaliteten mer än vad som nu är fallet.

Det finns en uppenbar risk med analysmetoden, nämligen att man tilldelar en viss faktor en konstant betydelse under hela undersökningsperioden. Palosuo undviker skickligt denna fallgrop genom att i slutet av avhandlingen ta upp tidsaspekten och de förskjutningar som denna innebar. I början drabbade diskrimineringen t.ex. särskilt vuxna män, och inledningsvis hade de judar som tillhörde det högre samhällsskiktet fler möjligheter att kringgå de antijudiska lagarna än andra. Med tiden minskade skillnaderna, och förföljelserna slog hårt mot både män och kvinnor, unga och gamla, rika och fattiga.

En rättshistoria för det 21:a århundradet

Lars Björne, *Realism och skandinavisk realism. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del IV: 1911–1950*. Rättshistoriskt bibliotek, sextioandra bandet, 732 s., Stockholm 2007.

Lars Björne är klar med sitt kolossala projekt! De tidigare volymerna av hans nordiska rättshistoria – *Patrioter och institutionalister, tiden före år 1815* (1995), *Brytningstiden, 1815–1870* (1998) och *Den konstruktiva riktningen, 1871–1910* (2002) – har nu kompletterats med det fjärde och sista bandet *Realism och skandinavisk realism*. Tillsammans utgör volymerna ett ovärderligt redskap för forskare för en lång tid framöver. Det är frågan om en praktinsats som det är svårt att begripa att någon klarat av på egen hand. Materialet som Björne presenterar är så omfattande att *Tidsskrift för rättsvetenskap* engagerade inte mindre än tre forskare för att skriva en recension. Samtidigt är framställningen så väldisponerad och ledig att man inte upplever verket som ogenomträngligt.

Liksom de tidigare volymerna är boken indelad i tre huvudavdelningar varav den första beskriver ”rättsvetenskapens förutsättningar”, den andra ”den juridiska litteraturen” och den tredje ”tidens rättsvetenskap i huvuddrag”. Medan den juridiska litteraturen genomgås landsvis, så är det rättsvetenskapliga avsnittet kategoriserat efter de juridiska specialavdelningarna. Även om konceptet ibland ger upphov till upprepningar är det lyckat inte minst för att det gör boken lätt att hitta i. En avslutande biografidel, litteraturförteckningen och personregistret (som omfattar alla fyra volymer) bidrar till att göra boken synnerligen funktionell. Det första avsnittet ger en översikt över periodens politiska och ekonomiska utveckling, samt över juristernas praktiska arbetsförhållanden. Litteraturöversikten har kanske en viss lexikal karaktär, men innehåller också viktiga kommentarer om publikationernas bakgrund och syften. Men det är alltså i den tredje delen som Björnes eget bidrag till den rättshistoriska diskussionen står att finna. Det är omöjligt för mig att bedöma originaliteten i Björnes tankegångar, men det är antagligen rättvist att anta att det inte varit Björnes huvudsakliga avsikt att lansera kontroversiella nytolkningar i ett verk som detta. Å andra sidan öppnar redan den nordiska infallsvinkeln och Björnes omfattande historiska perspektiv upp för många nya insikter, inte minst när det gäller att se kontinuiteter i det nordiska rättsvetenskapliga tänkandet. Björne drar sig heller på inget vis från att ta ställning mellan rivaliserande tolkningar, och därför är boken engagerande trots sin encyklopedism. Så trots att det är fråga om ett verk som kanske i första hand är avsett att fungera som en handbok för forskare, erbjuder det också strålande underhållning om man läser det från pärm till pärm.

Titeln *Realism och skandinavisk realism* syftar på de två ledande rättsvetenskapliga riktningarna i Norden under perioden 1911–1950. Förutom

dessa fanns det även enstaka idealister eller ”anhängare av naturrätten” samt, främst i Finland, envisa förespråkare för den tyska konstruktiva riktningen som hade dominerat rättsvetenskapen under den period som Björne behandlade i det förra bandet (1871–1910). Den nordiska realismen var till stor del en reaktion på den begreppsgymnastik, bokstavstrogenhet och formalism som man ansåg att den konstruktivistiska riktningen representerade. Genom att förlora sig i formella deduktioner av den skrivna lagen hade *Begriffsjurisprudenzen* eller ”rättspositivismen” tappat sin förståelse för den juridiska verklighetens praktiska behov. Kritiken mot den konstruktiva riktningen var hård, men det positiva programmet var något spretande. Inspirationen till upproret mot formalismen hämtade man från den tyska frirättsliga skolan (Rudolf von Jhering) och genom att lyfta fram nordiska klassiker som Anders Sandøe Ørsted (1778–1860) och Anton Martin Schweigaard (1808–1870).

Den skandinaviska rättsrealismen, i sin tur, har betecknats som Nordens främsta gåva till den internationella rättsvetenskapliga litteraturen. Den var baserad på Uppsalafilosofen Axel Hägerströms arbeten, och grundproblemet var att reda ut vad rättens giltighet egentligen bestod i. Hägerström själv påstod gärna att den var baserad på magiska föreställningar, och hans elever Vilhelm Lundstedt och Karl Olivecrona ägnade många volymer åt att förklara rättsvetenskapens ovetenskaplighet och rättighetsbegreppets logiska omöjlighet. Rättsrealismen brottades också med de stränga krav som Hägerströms värdenihilism ställde på vetenskapen. Enligt Hägerström var värdeomdömen varken sanna eller falska vilket betydde att all normativ vetenskap var metafysisk och därmed också förkastlig. Ribban för godtagbar vetenskap var onekligen satt på en mycket hög nivå, och ofta verkade det som om allt som skrevs utanför den Uppsalafilosofiska kretsen dömdes bort som ovetenskapligt. Samtidigt bidrog den skandinaviska rättsrealismen till att man i Norden på ett tidigt skede utvecklade en känsla för rättens sociologiska dimension.

I sin kritik av den konstruktiva riktningen var realisterna och de skandinaviska rättsrealisterna enligt Björne ofta eniga, men de hade olika visioner om vägen framåt. Det verkar som om realisterna med sin betoning av pragmatiska och realistiska hänsyn öppnade dörren för naturrätten, medan den skandinaviska rättsrealismen innefattade starka formalistiska drag som påminde om konstruktivismen. Den stora berättelsen i Björnes framställning är i varje fall hur dessa två antagonistiska realismer småningom upplöste sig i varandra – Björne talar på många ställen om 1940-talets ”metodsynkretism”. Slutpunkten för behandlingen är dansken Alf Ross bok *Om ret og retfærdighed* (1953) genom vilken den skandinaviska rättsrealismens kanske främsta namn öppet flörtade med den tidigare realismen. Björne reserverar sig och nyanserar sitt narrativ genom att upprepade gånger lyfta fram svårsorterade tänkare och alternativa kategoriseringar, men som läsare blir jag övertygad om att Björnes berättelse fångar något väsentligt.

Björnes historia är inte begränsad till de juridiska fakulteternas korridorer och bibliotek. Han gör många lyckade ansträngningar för att sätta in rätts-

vetenskapen i sitt historiskt-politiska sammanhang. Enligt den schematiska bilden stod den konstruktiva riktningen för *status quo*, d.v.s. ett slags liberalistisk konservatism, medan många av den nordiska realismens anhängare var socialliberaler med ett visst intresse för sociala reformer. Naturrätten fick enligt Björne politisk betydelse främst under extrema politiska situationer, som t.ex. ockupationstiden i Danmark och Norge. Samtidigt är det intressant att notera att den naturrättsliga renässans som följde efter det andra världskriget på det hela taget uteblev i Norden. De skandinaviska rättsrealisternas emfatiska kritik av den naturrättsliga metafysiken behöll sitt grepp om den nordiska rättsvetenskapen, och här förblev man närmast böjd att se totalitarismen som ett resultat av perverterade naturrättsliga resonemang. På denna punkt hade det funnits mycket utrymme för en diskussion om den nordiska rättsvetenskapens komparativa särdrag.

Den skandinaviska rättsrealismen i sin tur har ofta tolkats som den nordiska socialdemokratins eller folkhemmets rättsfilosofi, en berättelse som Björne nyanserar t.ex. genom att betona att den mest inflytelserika socialdemokratiska juristen Östen Undén inte hade många sympatier för Uppsalafilosofin. Man kunde tillägga att den politiskt mest aktiva rättsrealisten Vilhelm Lundstedt förblev något av en excentrisk figur inom det socialdemokratiska partiet. Å andra sidan fordrar säkerligen relationen mellan rättssteori och politik mer sofistikerade analysmetoder än att se på vilken rättsfilosof som verkade inom vilket parti och i detta sammanhang kunde kanske Björne t.o.m. starkare än han faktiskt gör lutat sig mot norrmannen Sverre Blandhols skrifter (främst *Juridisk ideologi – Alf Ross' kritikk av naturretten*, 1999). Även om det är svårt att peka på konkret påverkan i en eller annan riktning, så fanns det onekligen ett visst samband mellan den skandinaviska rättsrealismens relativisering av lagen och den reformpolitik som socialdemokraterna stod för under denna tid. Björne följer också Markku Helins tes om att det ringa intresse finsk rättsvetenskap visade för den skandinaviska rättsrealismen före det andra världskriget, vid sidan av den finska legalismen och den inflammerade språkfrågan, berodde på den finska juristkårens förakt mot allt som kunde uppfattas som socialistiskt.¹

Ett av de viktigaste och samtidigt känsligaste avsnitten i boken är diskussionen om de politiska rättegångarna i Norden under denna period, d.v.s. de rättsliga uppgörelserna efter det finska inbördeskriget och den tyska ockupationen av Danmark och Norge, samt krigsförbrytarrättegången i Finland efter freden med Sovjet. Eventuellt kunde Björne ha utökat sin granskning genom att inkludera de juridiska efterspelen till skotten i Ådalen 1931 som fått en liknande symbolisk betydelse, men Björne har onekligen rätt i att de politiska processerna i Sverige aldrig blev ett "likadant massfenomen som i

¹ Se Markku Helin, *Lainoppi ja metafysiikka. Tutkimus skandinaavisen oikeusrealismin tieteenkuvasta ja sen vaikutuksesta Suomen siviilioikeuden tutkimuksessa vuosina 1920–1960* (Helsinki 1988).

grannländerna” (s. 496). I sin granskning följer Björne den nyktert kritiska linje han sedan tidigare gjort sig känd för, och skriver om hur den finska legalismen från ofärdsåren visade sig vara rent skenbar år 1918. Björne drar många intressanta paralleller mellan det finska inbördeskriget och rättsuppgörelserna i Norge och Danmark 1945. Han pekar speciellt på det utomrättsliga kravet på en snabb och sträng uppgörelse från den vinnande sidan, och den förlorade sidans uttryckliga upplevelse av att falla offer för segrarnas justis. Samtidigt betonar Björne att man i Västnorden lyckades undgå ”de summariska, ibland rent av parodiska processerna som kännetecknade [de finska] statsförbrytelsedomstolarna” (s. 508). Även om den danska rättsvetenskapen i högre grad än den norska lät sig rivas med i den upphetsade stämningen, så fanns det i både Norge och Danmark utrymme för en opposition mot de politiska rättegångarna, något som i stort sett saknades bland de finländska juristerna efter 1918.

Björnes sätt att skriva kommunicerar mycket väl över fackgränserna och jag tror att flera historiker och filosofer kommer att hitta många intressanta uppslag i boken. Samtidigt finns det ju en del teman och frågeställningar som man önskar att skulle ha rymts med. Det är på alla sätt förstäligt och acceptabelt att Björne begränsar sin omfattande framställning till arbeten skrivna av jurister, med undantag för enstaka rättsfilosofiska eller rättshistoriska arbeten som enligt Björne haft betydelse för rättsvetenskapens utveckling. Men i vissa fall kan man ändå invända att tröskeln varit för hög. Som filosofihistoriker saknar jag kanske främst en diskussion om den logiska empirismens betydelse för den nordiska rättsvetenskapen och speciellt för den skandinaviska rättsrealismen. Ur en sådan synvinkel kunde man t.ex. ifrågasätta riktigheten i att lyfta fram Karl Olivecronas *Law as Fact* (1939) som den främsta milstolpen i den skandinaviska rättsrealismens utveckling (s. 321). I någon mån är karakteristiken träffande, men den stora brytningspunkten torde ändå ha kommit med filosofen Ingemar Hedenius *Om rätt och moral* (1941) som i mångt och mycket var en reaktion på just Olivecronas bok. Det var genom *Om rätt och moral* som Uppsala filosofin väcktes ur sin självplågda isolation och bragtes närmare de internationella filosofiska trenderna logisk empirism och analytisk filosofi. Boken lade också grunden för den analytiska diskussionen om t.ex. rättighetsbegreppet under slutet av 1940-talet och för Alf Ross programmatiskt logiskt empiristiska metodologi i *Om ret og retfærdighed* (1953). Man kunde t.o.m. fråga sig huruvida denna filosofiska förvandling var en bidragande orsak till den skandinaviska rättsrealismens (försenade) genombrott i Finland. I Finland hade den logiska empirismen genom professor Eino Kaila varit den dominerande filosofin sedan början av 1930-talet, och man kan därför anta att en logiskt empiristisk rättsfilosofi hade större chanser att slå igenom än en som var förankrad i den något säregna Uppsala filosofin.

En relaterad detalj i vilken jag har svårt att följa Björnes tolkning är att det skulle vara förvånande att ”värderingar” fick en så stor plats i Olivecro-

nas *Law as Fact* (s. 322). Den hägerströmsk-uppsalafilosofiska värdenihilismen innebar på inget vis ett förminskat intresse för moral- och värdefrågor, snarare tvärtom, och utmaningen var att redogöra för deras plats i vetenskapen. Olivecronas försök kunde karakteriseras som en vidareutveckling av Lundstedts samhällsnyttoprincip åt ett håll som påminde om en annan hägerströmians lösning, nämligen Gunnar Myrdals.² Också på denna punkt innebar emellertid Hedenius *Om rätt och moral* ett nytt sätt att se på saken. Denna invändning får ändå ses som en bagatell som berör den mångfacetterade brytningstid (1940-talet) som utgör slutpunkten för Björnes fyrabandsserie. Jag kan mycket väl stöda Björnes generella bild enligt vilken perioden kännetecknades av en methodsynkretism där den skandinaviska rättsrealismen närmade sig den tidiga nordiska realismens ståndpunkter. Men i mångt och mycket tror jag att det också handlade om de problem och utmaningar man stod inför då man försökte förankra en ny filosofi, den logiska empirismen, i en nationell rättsfilosofisk tradition. Det är i detta ljus jag tror att man bör se det något förvånande faktum att Ross lyfter fram sin tidigare antagonist, realisten Viggo Bentzon, som en av sina tre hjältar i förordet till *Om ret og retfærdighed* (1953).

Hurdant intryck ger Björnes bok av den nordiska rättsvetenskapen under perioden 1911–1950? I det förra bandet framstod den nordiska rättsvetenskapen närmast som om den supervenerade på den tyska; de rättssteoretiska debatterna fördes mellan nordiska jurister som varit elever hos olika tyska mästare. Då man vänder sig till denna sista del av Björnes rättshistoria slås man i stället av den nordiska rättsvetenskapens autonomi, ja nästan av frånvaron av utländska förebilder. Medan realisterna huvudsakligen verkade försöka återknytta till äldre nordiska tänkare som Ørsted och Schweigaard, så var den skandinaviska rättsrealismen en mellansvensk innovation med ett uttalat förakt för all annan rättsvetenskap, inhemsk såväl som utländsk. Denna inåtvändhet speglar på ett intressant sätt den glorifiering av det säreget nordiska som småningom också blev vanligt inom politiken – den nordiska modellen, den nordiska demokratin, den tredje vägen etc. – som åtminstone delvis kan ses som en reaktion på de turbulenta världspolitiska händelserna.

Björne avslutar sin rättshistoriska serie med att ponera frågan vad det egentligen är som gör den nordiska rättsvetenskapen ”nordisk”? Björne talar här om en eklekticism, en gyllene medelväg, en saklighet, samt om ett värn för individen och den svagare parten. Man slås av det nästan programmatiskt nordistiska i beskrivningen; ett intryck som inte mildras av att Björne just i detta avsnitt vilar ganska kraftigt på en av föreningarna Nordens publikationer från 1946, ett år då tanken om Norden upplevde något av en högkonjunktur. Ändå får man väl anta att juridiken är ett av de områden där Norden står som starkast. De nordiska rättssystemen och rättsliga traditionerna är så lika att det t.o.m. under perioder då grannlandet av en eller annan orsak inte

² Så enligt Helin, *Lainoppi ja metafysiikka*, s. 103.

står högt i kurs fortfarande i första hand är till de övriga nordiska länderna man vänder sig då sakkunskapen, auktoriteterna eller prejudikaten på hemmaplan inte räcker till. Till skillnad från hur det förhåller sig i många andra vetenskaper utgör Norden en självklar referensram i rättsvetenskapen – de nordiska länderna är varandras första andra. Samtidigt är det ju just det faktum att rättsvetare i de nordiska länderna sneglar på vad deras kollegor i de övriga länderna har för sig som gör de nordiska länderna så lika. Det är fråga om en spiral som stärker den likhet som den förutsätter. Ur denna synvinkel är det onekligen också fråga om en nordistisk manöver att skriva en nordisk rättshistoria, men det är Björne säkert medveten om.

Lars Björne är alltså klar med sitt projekt. Resultatet är en imponerande serie på fyra band som kommer att stå som det centrala rättshistoriska verket i Norden för en lång tid framöver. För det tycker jag han förtjänar ett kolossalt stort tack.

Johan Strang

Medarbetare i detta nummer:

Monica Hedlund, professor, Uppsala universitet; *Tuomas Heikkilä*, tf. professor, Helsingfors universitet; *Laura Hollsten*, fil.dr, Åbo Akademi; *Johanna Ilmakunnas*, fil.lic., Helsingfors universitet; *Matias Kaihoviirta*, fil.mag., Åbo Akademi; *Kasper Kepsu*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Jesse Keskiabo*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Johan Strang*, fil.mag., Rokkan-senteret, Bergen; *Jaakko Tahkokallio*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Jennica Thyllin-Klaus*, fil.lic., Åbo Akademi.

Delegationen för den svenska litteraturens främjande (FILI) har bekostat översättningen av Tuomas Heikkiläs uppsats (Nike Parland). Översättningen av Jesse Keskiabos och Jaakko Tahkokallios (Joel Backström) uppsatser har bekostats av Historiska föreningen r.f.

Fotografierna i uppsatserna har tagits av Keijo Tahkokallio.

Innehåll

Jesse Keskiäho: Bortom fragmenten. Handskriftsproduktion och boklig kultur i det medeltida Åbo stift	209
Tuomas Heikkilä: I ett medeltida <i>scriptorium</i> i Åbo	253
Jaakko Tahkokallio: Handskrifter från ett <i>scriptorium</i> i Åbo från mitten av 1400-talet?	285
Jesse Keskiäho: En grupp handskrifter från slutet av 1400-talet – från Nådendals <i>scriptorium</i> ?	318
Översikter och meddelanden	
Monica Hedlund: Latinet i norra Europa	351
Granskningar	
Mika Sivonen, ”Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset”. Uskonnonlinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702. Av Kasper Kepsu	362
Eva Magnusson (red.), När sundet blev gräns. Till minne av Roskildefreden 1658. Av Lars-Folke Landgrén	367
Carin Bergström, Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige. Av Johanna Ilmakunnas	371
R. F. Sahlberg, En resa kring jorden 1839–1843. Anteckningar från Sydamerika, Alaska och Sibirien. Av Laura Hollsten	374
Tuomas Hoppu (toim.), Tampere 1918. Av Matias Kaihovirta	379
Laura Palosuo, Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945. Av Jennica Thylin-Klaus	382
Lars Björne, Realism och skandinavisk realism. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del IV: 1911–1950. Av Johan Strang	387

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2008: 30 €, Postgiro 800014-952637. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.